

فصلی اکبری

تالیف

شیخ علی اکبر بن علی حسینی

مکتبہ النبوی
کراچی - پاکستان

فصول في الطب

تأليف

شيخ علي أكبر بن علي حسيني رحمته الله

طبعة مبدية صممة مارونة

فَضْلُ الْبُشْرَى

اسم الكتاب

عدد الصفحات : 144

السعر : 65/- روپے

الطبعة الأولى : ۱۴۳۲ھ / ۲۰۱۱ء

مکتبۃ البُشْرَى

اسم الناشر

جمعية شوهري محمد علي الخيرية (مسجلة)

Z-3، اورسيز بنكلوز، جلستان جوهر، كراتشي. باكستان

الهاتف : +92-21-34541739, +92-21-37740738

الفاكس : +92-21-34023113

الموقع على الإنترنت : www.maktaba-tul-bushra.com.pk

www.ibnabbasaisha.edu.pk

البريد الإلكتروني : al-bushra@cyber.net.pk

يطلب من : مكتبة البشري، كراتشي. باكستان +92-321-2196170

مكتبة الحرمين، اردو بازار، لاهور. +92-321-4399313

المصباح، ۱۶- اردو بازار، لاهور. +92-42-7124656, 7223210

بك لينڈ، سٹی پلازہ کالج روڈ، راولپنڈی. +92-51-5773341, 5557926

دار الإخلاص، نزد قصہ خوانی بازار، پشاور. +92-91-2567539

مكتبة رشيدية، سرکي روڈ، کوئٹہ. +92-333-7825484

وأيضاً يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع
۴۱	باب دوم	۲۹	ابواب ثلاثی مجرد		مقدمہ
۴۱	باب سوم	۳۰	باب اول	۵	خطبہ
۴۱	باب چہارم	۳۰	باب دوم	۶	کلمات عرب، فعل
۴۱	باب پنجم	۳۱	باب سوم	۷	فعل ماضی
۴۱	باب ششم	۳۱	باب چہارم	۸	معروف و مجهول
۴۱	باب ہفتم	۳۱	باب پنجم	۹	اوزان فعل، حرف اصلی وزائد
۴۲	ابواب ملق رباعی مزید	۳۱	باب ششم	۱۰	اوزان صیغ، معروف و مجهول
۴۲	باب اول	۳۲	ابواب رباعی مجرد	۱۱	اثبات فعل ماضی معروف
۴۲	باب دوم	۳۳	ابواب رباعی مزید فیہ	۱۲	اثبات فعل مضارع معروف
۴۳	باب سوم	۳۳	باب اول	۱۳	فعل مضارع نفی بـ "لن"
۴۳	باب چہارم	۳۴	باب دوم	۱۴	فعل مضارع سنی بـ "نقی" مجد
۴۳	باب پنجم	۳۴	باب سوم	۱۴	فعل مضارع بانون ثقیلہ
۴۳	باب ششم	۳۴	ثلاثی مزید، اقسام مطلق	۱۵	فعل مضارع بانون خفیفہ
۴۳	باب ہفتم	۳۵	ابواب باہمزہ وصل	۱۶	لائے نبی و لام امر
۴۴	ملق بـ "اخر پنجم"	۳۵	باب اول	۱۷	امر، صیغ امر
۴۴	باب اول	۳۵	باب دوم	۱۸	مینی و معرب، مینی اصل
۴۴	باب دوم	۳۵	باب سوم	۱۹	اقسام سہ گانہ اسم، مصدر
	خاصیات ابواب	۳۶	باب چہارم	۲۰	انواع جامدہ
۴۵	باب نصر	۳۶	باب پنجم	۲۱	مصدر فعل ثلاثی مجرد
۴۶	ضرب	۳۶	باب ششم	۲۱	اوزان اکثریہ
۴۷	حسب	۳۷	باب ہفتم	۲۲	اوزان نادرہ و مبالغہ
۴۷	إفعال	۳۷	ابواب بے ہمزہ وصل	۲۳	اسم مشتق
۴۹	تفعیل	۳۷	باب اول	۲۳	اسم فاعل
۵۱	تفعل	۳۸	باب دوم	۲۴	اسم مفعول
۵۲	مفاعلة	۳۸	باب سوم	۲۵	اسم ظرف
۵۲	تفاعل	۳۹	باب چہارم	۲۵	صفت مشبہ
۵۳	افتعال	۳۹	باب پنجم	۲۶	اسم ثلاثی مجرد، اوزان اسم
۵۳	استفعال	۴۰	ابواب ملق رباعی	۲۷	اسم رباعی مجرد، اوزان اسم
۵۴	انفعال	۴۰	باب اول	۲۸	ثلاثی و رباعی، ثلاثی مجرد

صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع
۱۱۳	قانون ضربی و سیدی	۷۷	ادغام متقاربین	۵۴	افعیعال
۱۱۵	قانون فتوی	۷۷	مقاربین در خرج یا صفت	۵۵	چهار اقسام
۱۱۶	قانون سقایہ و حولایا	۷۸	حروف حلقیہ	۵۵	صحیح، مہوز، معتل
۱۱۷	قانون عدہ و سہ	۷۹	قانون تائے افعال	۵۶	مثال، اجوف، ناقص
۱۱۸	قانون مسجیدی	۸۰	قانون خصم و خصم	۵۷	مضاعف
۱۱۹	ابدال و حذف	۸۱	قانون تائے قتل و قاتل	۵۷	مضاعف ثلاثی و رباعی
۱۱۹	حروف ابدال	۸۲	اجتماع ساکنین	۵۸	وجہ تخفیف لفظ
۱۲۰	الف و یاء	۸۲	قانون دواب و خاصہ	۵۸	اسکان و تحریک
۱۲۱	واو و میم و نون	۸۳	اصل در تحریک ساکن	۵۹	اصول مہوز
۱۲۲	ہاء و لام	۸۴	وجوب فتح در "ین"	۵۹	قانون بیر و آمن
۱۲۳	حروف زوائد	۸۵	وقف	۶۰	قانون جاء و ائمة
۱۲۳	تعریف حروف زوائد	۸۵	وجہ اسکان آخر	۶۱	قانون میر و جون
۱۲۴	دلیل زیادتی حرف	۸۶	وقف عصا و ریحی	۶۲	اصول معتل
۱۲۷	زیادتی حرف تضعیف	۸۷	قانون هذا جزء	۶۲	أجوه و إشاح و أدور
۱۲۸	زیادت غالب متعدد	۸۸	قانون الام و غلامی	۶۳	قانون محاریب و قول
۱۳۰	ترجیح بشبہ	۸۹	امالہ	۶۴	قانون أو اصل و أول
۱۳۱	تمرین	۹۰	موانع امالہ	۶۵	قانون قبل و بیع
۱۳۱	تعریف تمرین	۹۲	تثنیہ و جمع	۶۶	قانون قیم و قیام
۱۳۲	بنائے مثل محوی از صرف	۹۲	جمع صحیح	۶۷	قانون قاتل و بانیع
۱۳۳	بنائے جثفل	۹۳	جمع قلیل	۶۸	قانون بدعی
۱۳۴	بنائے اغدودن	۹۴	جمع کثیر	۶۹	قانون تلق و أدل
۱۳۵	قواعد خط	۱۰۲	جمع بواد و نون	۷۰	قانون تقوی و دنیا
۱۳۵	کتابت یاسین	۱۰۳	جمع بالف و تاء	۷۱	اصول مضاعف
۱۳۶	کتابت اضرین	۱۰۴	اسم جنس	۷۱	قانون مد
۱۳۷	کتابت مؤجل و فة	۱۰۵	تغییر	۷۲	قانون فر
۱۳۸	کتابت مستهزون	۱۰۵	تغییر معرب	۷۳	شروط ادغام
۱۳۹	کتابت فر و بت	۱۰۹	تغییر ترخیم	۷۴	مخارج حروف
۱۴۰	کتابت ال	۱۱۰	تغییر جمع کثیر	۷۴	مخرج خلق
۱۴۱	کتابت مائتان	۱۱۱	تغییر اشارات و موصولات	۷۵	مخرج لام و راء
۱۴۲	کتابت لئن ناصبہ	۱۱۲	نسبت	۷۶	صفات حروف
		۱۱۲	تعریف نسبت	۷۶	مجبورہ مہوزہ

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والعالمين.....

الحمد لله: الف لام نرزد مخشری برائے جنس ست کہ اشارہ کردہ شود بوی سوئے ماہیت مدخول علیہا بدون لحاظ افراد؛ چہ الحمد لله در اصل حمداً لله بود، یعنی مفعول مطلق حمدت فعل محذوف، ہر گاہ فعل را حذف نموده، مصدر را قائم مقامش کردند، و مصدر را حکم فعل داودای چنانکہ فعل دلالت بر ماہیت بدون ملاحظہ افراد داشت، ہنچنین این مصدر، وجملہ فعلیہ را برائے قصد دوام وثبات کہ مناسب مقام ست اسمیہ نمودند، و نصب حمداً را بر رفع تغیر دادہ الف لام بر آں آوردند، پس حمداً چنانکہ در حالت نصب بر ماہیت دال بود، ہنچنین بعد دخول الف و لام؛ تا مزیت فرع بر اصل لازم نیاید۔

و نرزد اکثرے برائے استغراق است کہ اشارہ کردہ شود بدو بماہیت موجودہ در ضمن جمیع افراد، و این قول انسب مقام ست، و نرزد بعضے برائے عہد خارجی ست کہ مشیر بود بفرد معین موجود در خارج معبود میان متکلم و مخاطب، پس مراد از اں حمد کامل خواہد بود کہ در حدیث آمدہ: الحمد لله أضعاف ما حمده جميع خلقه كما يحبه ويرضاه، و "حمد" مصدر ست بمعنی ستودن، یا اسم مصدر بمعنی ستایش، و لام در "الله" برائے تملیک ست یا تخصیص، و "الله" علم ست برائے ذات واجب الوجود مستجمع جمیع صفات کمال منزہ از نقص و زوال، تعالی شأنہ المتعال۔

رب العالمین: "رب" صفت مشبہ مضاف بمعمول خود ست۔ اگر گوی: پس اضافت لفظی خواہد بود و آں مفید تعریف نیست دریں صورت چگونہ صفت "الله" واقع شود؟ گویم: این وقتے ست کہ صفت بمعنی حال یا استقبال باشد، و اینجا "رب" بمعنی استمرار است، پس اضافت معنوی خواہد بود، چنانکہ گفتہ اند۔ گویم: "رب" بدل از "الله" است، و نکرہ بدل از معرفہ مے آید، ہاں، نکرہ اگر بدل از معرفہ باشد تخصیص آں ضرور ست، لیکن آں نکرہ اگر من حیث المفہوم بر کثیرین صادق نہ باشد حاجت تخصیص نیست صرّح بہ الرضی و أبو علی۔

و نرزد کسانیکہ اضافت مصدر بمعمولش معنویت "رب" مصدر ہم میتواند شد بمعنی اسم فاعل یا بمعنی خود برائے مبالغہ، چون: زید عدل، و بر مذہب کسانیکہ لفظی ست باز حاجت تاویل افتد۔ و "عالمین" جمع "عالم" بمعنی ماسوی اللہ ست باعتبار تعدد انواع، و بہ صیغہ جمع مذکر سالم بنا بر تغلیب ذوی العقول بر غیر آں، در بعضے "عالمین" را اسم جمع گفتہ اند؛ چہ اگر جمع شود از مفرد خاص باشد؛ زیرا کہ "عالمین" برائے ذوی العقول ست، و "عالم" عام، و جمع از مفرد خاص نمی بود، جواہش پیشتر دانستی، کذا فی "النوادر" وغیرہ۔

العالمین: بکسر لام جمع عالم بمعنی دانا، و مراد از اں یا عقلاء علی العموم ہستند، یا افراد انسان، بہر کیف ایں تخصیص بعد تعلیم برائے شرف اہل علم، و ترغیب طالبان کہ برائے تحصیل ایں مرتبہ کوشند ست، و صنعت تجنیس با "عالمین" مفتوح اللام نیز

دارد۔ (نوادر الوصول وغیرہ)

وَالصَّلَاةَ عَلَى رَسُولِهِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ أَجْمَعِينَ.

بدان - عَلَّمَكَ اللّٰه تعالیٰ - کہ کلمات عرب سے قسم ست: فعل واسم و حرف. فعل: کلمہ ایست مبنی برائے افہام معنی بایکے از ازممنہ ثلثہ ماضی و حال و مستقبل،

الصلاة: گویند: مشترک لفظی ست، اگر منسوب بخدا بود مراد از آن رحمت ست، و از نسبت ملائکہ استغفار، و از مؤمنان دعا، و از طور و وحوش تسبیح، و الفش برائے تفخیم بواؤ نوشته میشود. رسولہ: و آن انسانیت کہ مبعوث شود با کتاب الہی بسوئے خلق برائے تبلیغ احکام. اگر گوئی: این تعریف بر حضرت آدم عَلَیْہِ السَّلَام صادق نمی آید؛ چه مبعوث بہ خلق نبودند، بلکہ خلق بعد شاں بوجود آمد. جوابش آنکہ: قول ما: بسوئے خلق متعلق بہ تبلیغ ست، و آن علت غائیست کہ مقدم بر فعل باشد. و بریں تعریف وارد میشود کہ عدد کتب الہی یک صد و چہار ست، و عدد رسل سے صد و سیزده، پس چگونہ بر ہر رسولے کتابے نازل شد؟ جوابش چنانکہ در "شرح مواقف" و "خیالی" و غیرہ مذکور ست آنکہ کتاب نو باہر رسول ضرور نیست، جائز ست کہ با چند رسول کتابے باشد کہ ہر گاہ مأمور بر عمل آں شدند، گویا باہر یکے نازل شد، یا مکرر نازل شدہ چون سورۃ فاتحہ، و نسبت نزول با کسی متعارف شد کہ اول برو نازل گردید. (کذا فی النوادر وغیرہ)

عَلَّمَكَ إلخ:

آمده ماضی بمعنی مضارع چند جا عطف ماضی بر مضارع در مقام ابتداء

بعد موصول ونداء ولفظ حیث وکلمہ در جزاء و شرط و عطف ہر دو باشد در دعا

(نوادر الوصول)

عرب: تخصیص "عرب" باعتبار مقصود ست ورنہ ہیچ زبانے خالی ازین سے قسم نبود. فعل: بالكسر اسم مصدر بمعنی کردار، و بالفتح مصدر بمعنی کردن. فعل کلمہ: [تقدیمش بنا بر کثرت تصرفات ست، و نظر صرفی بر تصریف]. اگر گوئی: قید مستقل از تعریف فعل چرا حذف کرد؟ گویم: تا وارد نشود کہ فعل مرکب ست از نسبت غیر مستقلہ و حدث مستقل، و مرکب از مستقل، و غیر آں غیر مستقل باشد اگر چه جوابش ہم ممکن بود. (نوادر الوصول) مبنی: ای موضوع پس افعالے کہ در استعمال زمانہ از انہادور شدہ داخل باشد، و اسمائیکہ استعمال آں بازمانہ است چون اسم فاعل خارج بود.

ماضی إلخ: ای یکے مخصوص از ازممنہ سے گانہ در آں یافتہ شود، پس صبح و غبوق بمعنی شراب صبح و شام وارد نہ شود؛ چه بر مطلق صبح و شام دلالت میکند در ماضی باشد یا حال یا استقبال، و ہمچنین لفظ ماضی و غیرہ وارد نیست؛ زیرا کہ مراد از فہم زمانہ ہیئات لفظ ست نہ بمادہ آں، و ہمچنین مضارع کہ در آں دو زمانہ است؛ چرا کہ حقیقۃ دلالتش علی الاختلاف بر یک زمانہ است، و بنا بر اشتراک بحالت واحدہ موضوع برائے دو زمانہ نیست. (نوادر الوصول)

چوں: فتح الله كشاد خدا وفتح می کشاید یا خواهد کشاد. واسم: کلمه ایست موضوع برائے معنی مستقل نہ بایکے از از مہ مذکورہ، وحرف: کلمه ایست موضوع برائے معنی غیر مستقل، نحو: ذهبت من البصرة إلى الكوفة. أما فعل سه قسم ست: ماضی و مضارع و امر. ماضی: فعلے ست موضوع.....

ويفتح: اختیار ایں دو مثال برائے تقاؤل ست یعنی گویا درے از علم بر طالب کتاب کشادہ شد یا کشادہ میشود. (نوادر الوصول) اسم: أصله سمو بالضم بر مذہب حق بمعنی علو واؤ از آخر انداختہ، ہمزہ در اول آوردند، وسین را برائے تخفیف ساکن کردند، و در اں ہشت لغت ست: سم سمی مثلث السین واسم بالكسر والضم.

معنی مستقل: فہم آں محتاج بدیگرے نباشد، واسمائے لازم الاضافت وارد نہ شود؛ زیرا کہ در فہم معنی فوق مثلاً فہم مطلق ما يفوق علیہ باید، و آن إجمالاً کفایت میکند، چنانکہ در فہم ابتداء مطلق ما منه الابتداء. و ہذاں کہ مصنف مثال اسم نیاورد یا برائے شہرت؛ چہ کلامے از اں خالی نباشد، یا بنا بر آنکہ لفظ اسم و فعل و حرف و ماضی و مضارع و غیر آں کہ بیان کرد ہمہ اسماء اند، یا برائے آنکہ در ذہبت إلخ مذکور ست. اگر گوئی: مثال فعل ہم در اں مذکور است؟ جوابش آنکہ: در آنجا یک قسم فعل مذکور است فقط علاوہ براں اہتمام فعل نزد صرفیان بسیار، و در تقاؤل مذکور بالا اشعار ست.

از از مہ: أمس و غد و غیرہ وارد نشود؛ زیرا کہ زمانہ در اینجا ہماں معنی لفظ ست نہ معنی کہ مقارن زمانہ باشد.

مضارع: بمعنی مشابہ مشتق است از مضارعت؛ چہ این صیغہ مشابہ است با اسم فاعل و فیہ در وزن عروضی، و وقوع آں صفت نکرہ و تخصیص بہ بعضے حروف، و آنرا غابر ہم گویند از غبور بمعنی آیندہ شدن، و مستقبل نیز خوانند بکسر باء، و قیاس ہمین ست؛ زیرا کہ پیش آیندہ است چنانکہ ماضی گذرندہ، کذا فی "شرح الزنجانی"، و مشہور بفتح باء ست؛ زیرا کہ زمانہ مستقبل بکسر باء ست پس آنچہ در اں ایں زمانہ یافتہ می شود مستقبل بالفتح خواہد بود، و ایں توجیہ ضعیف است. و آنچہ گفتہ اند کہ بالفتح افع است؛ زیرا کہ خطائے مستعمل از قیاس متروک افع میباشد راہ بجائے نہ مے برد؛ چہ ایں قاعدہ اگر چہ مسلم ست، لیکن قیاس در اینجا متروک نیست، ہم استعمال عرب عرباء معتبر ست نہ جملاء و مقلدین، و از کجائا بت شد کہ بلغاء عرب بفتح استعمال می کنند؟

فعلے ست: بدین قید اسماء افعال خارج شد. موضوع: بدین قید خارج شد مملات، و صیغہ اسم فاعل و مفعول، و لم یضرب و غیرہ؛ چہ موضوع برائے دلالت بر زمانہ ماضی نیست، و کاد و مثل آں کہ در استعمال دلالت بر زمانہ ندارد داخل ماند؛ زیرا کہ موضوع برائے آنست.

برائے دلالت بر حدوث کارے در زمانہ گذشته. و مضارع: فعلے ست موضوع برائے دلالت بر حدوث امر در زمان حال یا استقبال. و امر: فعلے ست موضوع بجهت فرمودن مخاطب را بامرے چوں: إقرأ یعنی بخواں. ماضی و مضارع دو قسم ست: معروف ای فعلے کہ منسوب بفاعل جلی یا خفی

فعلے ست: ازینجا مثل: اُوہ بمعنی اتوجع کہ اسم فعل ست خارج شد. موضوع: خارج شد ازین قید صیغہ مصدر بحرف شرط، و مثل: ضارب الآن او غذا کہ دلالتش بر حال و استقبال بعارض ست، و داخل ماند مضارع افعال منسلخه از زمان چوں یکاد.

در زمان حال: بدانکہ مضارع نزد بعضے چوں ابن حاجب مشترک است میان حال و استقبال، و نزد بعضے حقیقت ست در استقبال مجاز در حال، و نزد رضی و ابن طراوہ بالعکس، و تفصیل دلائل در "نوادر" ست. و از قول مصنف: در زمانہ حال یا استقبال و ہم از قول او در معنی یفتح: می کشاید یا خواهند کشاد ثابت نمی شود کہ نزد او مشترک ست؛ چه جائز ست کہ برائے بیان اختلاف باشد. فعلے ست: بدین قید مثل: نزال و علیک اسمائے افعال بروں رفت.

فرمودن إلخ: مراد از آن مطلق گفتن است مخاطب را کہ معنی مصدری ایں فعل پیدا کن، بطریق استعلاء باشد یا مساوات یا خضوع، پس التماس و دعا را شامل خواهد بود. و مراد از پیدا کردن عامست کہ بر سبیل وجوب بود چوں: ﴿أَقِمْوَا الصَّلَاةَ﴾ (الأنعام: ۷۲) یا استحباب نحو: استعذ بالله، یا إباحه، مثل: ﴿فَاصْطَادُوا﴾ (المائدة: ۲) یا اصلا طلب مقصود نباشد بلکہ تہدید محض بود، مثل: ﴿اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ﴾ (فصلت: ۴۰) کذا فی "النوادر"، و مصنف از ذکر زمانہ سکوت کرد اگر چه زمانہ استقبال در آن معتبر ست بخیال اینکہ در اندک تأمل ظاہری شود؛ چه فرمودن بکارے در ماضی ممکن نیست، و حال استقرار ندارد، پس جز استقبال باقی نماند، و فیہ تأمل.

بامرے: ای بکارے پس دور لازم نہ شود. ماضی و مضارع: نہ امر؛ زیرا کہ امر مجهول نیاید، و آنکہ مجهول نماید در اصطلاح اینان مضارع ست. (حاشیہ) معروف: کہ شناخته شدہ است بسبب بودن فاعل آن مظهر.

بفاعل جلی: و او آنست کہ حدث بدو قائم باشد، برابر ست کہ صادر ہم ازو شود، چوں: ضرب زید، یا نہ مثل: طال عمرو، و ازین تعریف جواب آن دریابی کہ گویند: شناختن فعل معروف بنا بر تعریف مصنف موقوف ست بر شناخت فاعل، و شناخت فاعل موقوف بر إدراک فعل؛ لأن الفاعل ما أسند إليه الفعل، پس دور لازم آید. و حاصل جواب از دور: کہ فعل در اینجا بمعنی اصطلاحی ست، و در تعریف فاعل بمعنی لغوی کہ حدث باشد؛ تا فاعل صفات را نیز شامل بود. (نوادر الوصول)

نحو: خلق الله و یخلق، و مجهول کہ چنان نبود، نحو: خَلِقَ العالم و یخلق. و ہر یک ماضی و مضارع، و ہر یک معروف و مجهول می آید بر اوزان مختلفہ. صرفیان فاء و عین و لام را برائے وزن کلمات قرار دادہ اند؛ تا زائد را از اصلی ممتاز سازند و بیانات کلمہ را تصویر نمایند. اصلی حرفے ست کہ در جمیع متصرفات کلمہ یافتہ شود و در موازنہ برابر فاء یا عین یا لام افتد و زائد

خلق الله: بعید نیست کہ در ایراد این مادہ مثال تنبیہ باشد بر بودن حق تعالی فاعل جلی و روشن، و رد باشد بر فرقہ دہریہ کہ قائل اند بعدم تاثیر فاعل در عالم، و نیز بر فلاسفہ کہ بر تصرفات این عالم بعقل و رب النوع منسوب می کنند، و ترک مفعول بنا بر عدم حاجت و قصد اختصار است؛ چہ در تعریف فعل معروف جز بفاعل احتیاج نیست، و نیارودن مفعول و گذاشتن بر تعمیم کہ مفید خلق الله کل شیء باشد برائے رد بر معتزلہ کہ بندہ را خالق افعال خودش دانند نمیتواند شد اگر مصنف بنا بر مشہور مذہب امامیہ داشتہ باشد چہ نزد ایناں ہم خلق بعضی افعال بہ بندہ منسوب است.

معروف: ای منسوب بفاعل جلی یا خفی نبود، بلکہ بمفعول جلی یا خفی باشد. (نوادر الوصول)

اوزان مختلفہ: باعتبار اختلاف فاعل و مفعول از مفرد وثنیہ و جمع و مذکر و مؤنث و مجرد و مزید و غیرہ، نہ باعتبار اختلاف حرکات عین کلمہ؛ زیرا کہ این اختلاف در مجهول صورت نہ بندد. (نوادر الوصول) قرار دادہ اند: باین طور کہ آنچه مقابل یکے از این سہ افتد اصلی ست، و ہر چہ بعینہ در وزن موزون آید زائد الا در چند جا. تصویر: ای تصویر بیانات اجتماعش در ذہن کشند.

متصرفات کلمہ: از ماضی و مضارع و امر و مجرد و مزید و جزآں، پس سین استنصر مثلاً کہ در متصرفات این باب یافتہ میشود وارد نخواہد شد. و در موازنہ: این تعریف مشہور ست کہ مصنف از اں عدول نمودہ حکم حرف اصلی قرار داد بدو جہ، یکے: آنکہ باعتبار این تعریف شناخت حرف اصلی موقوف بر دریافت مقابلہ فاء و عین و لام ست، و دریافت مقابلہ موقوف بر اصالت، و دوم: آنکہ صادق ست بر رائے زائد صرف و باء زائد جلب مثلاً؛ زیرا کہ یکے بمقابلہ عین و دیگر بمقابلہ لام ست.

یا عین: اگر گوئی: یائے تردید بجائے واؤ کہ در عبارت قوم ست چرا آورد؟ گویم: مصنف تعریف حرف اصلی کردہ است، و یک حرف لا جرم بمقابلہ یکے خواہد بود، بخلاف قوم کہ تعریف حروف اصلیہ کردہ اند، پس واؤ در انجائے باید.

وزائد: [این لفظ در بعضی نسخ نیست.] این جملہ را برائے ارتباط کلام مابعد کہ بما قبلش تعلق نمی داشت افزود؛ تا بدانند کہ این کلام جداگانہ است. یعنی آنکہ در مقابلہ فاء یا عین یا لام نیفتد، بلکہ در وزن و موزون بعینہ باشد مگر تائے افتعال مبدل غیر مدغم وزائد بہ تبعیت، پس اصطلاح بر وزن افتعل باشد نہ افطعل، و صرف و جلب بر وزن فعل و فعلل ست نہ فعزل و نہ فعلب.

ضد آں، و ہر یک معروف و مجهول بر دو گونه است: اثبات و نفی.

بدان - نور الله قلبك وقلوبنا - قیاس آں بود کہ ہر یک ماضی و مضارع بر ہیز شدہ صیغہ می آمد موافق عدد اقسام فاعل، لیکن ماضی بر سیزدہ آید، سہ مشترک و باقی خاص، و مضارع بر یازدہ، چہار مشترک و باقی خاص، چنانچہ خواہی دانست، اکنون شروع می کنم در بیان اوزان صیغ.

صیغہ: [آراد بالصیغۃ ہیئۃ تحصل لل فعل بسبب نسبتہ إلى الضمیر. (یحیی)] در اصل صوغۃ بود، و او از کسرۃ ما قبل یاء شد یعنی زر در بوتہ گذاختن، و در اصطلاح یمات عارض بمادۃ کلمہ، و این تعریف اولی ست از مشہور کہ ہیئۃ للحروف مع الحركات والسکنات؛ زیرا کہ برقی امر، و ضرب بے تکلف صادق مے آید، بخلاف مشہور چہ فی حروف و حرکات و سکنات و ضرب سکنات نہ دارد، و اگر چہ جوابش بتکلف دادہ اند. (نوادر الوصول)

موافق عدد: چہ صیغہ دلالت دارد بر فاعلما، و قیاس آنست کہ عدد دال بقدر مدلولات باشد.

اقسام فاعل: زیرا کہ فاعل غائب واحد و تشنیہ و جمع بود، و ہمچنین غائبہ، پس غائب را شش صیغہ باید، و ہمین قدر مخاطب و متکلم را؛ تا بضرع شش در سہ ہیز شدہ صیغہ بیرون آید. سیزدہ: شش برائے غائب، و پنج برائے مخاطب و دو برائے متکلم. (یحیی)

سہ مشترک: فعلتما در تشنیہ مخاطب و مخاطبہ، و فعلت در وحدان متکلم، و فعلنا در تشنیہ و جمع آں. و علت اشتراک آنکہ چون متکلم بیشتر رو بروئے مخاطب می باشد، و رفع التباس از رویت حاصل است، و گاہی کہ متکلم پس حجاب بود اکثر امتیاز با و از مذکر و مؤنث میگرد؛ لہذا اشتراک اختیار کردند. و چون اندک التباس بود دو صیغہ آوردند، و ہمچنین مخاطب بیشتر رو بروئے متکلم باشد، لیکن گاہی بود نش در پردہ وجہ امتیازی نیست؛ لہذا یک صیغہ در اں مشترک داشتند و بس. (نوادر الوصول)

باقی خاص: بسبب نیافتن داعی بسوی اشتراک کہ خلاف اصل ست. (یحیی) چہار مشترک: [تفعل در حاضر و غائبہ، و تفعلاں در تشنیہ غائب و حاضر و حاضرہ، و أفعلاں در وحدان متکلم، و نفعلاں در تشنیہ و جمع آں.] اگر گوئی: چرا در مضارع چہار مشترک شد و در ماضی سہ؟ گویم: چون مضارع باعتبار کثرت لفظ و معنی ثقل دارد لفظی دیگر نیز مشترک کردند و در تشنیہ یک معنی دیگر افزودند. (نوادر الوصول)

اوزان صیغ: باضافت لامی؛ چہ مراد از اوزان الفاظ موزون بہ است و از صیغ موزون، و در بعضی نسخ صیغ اوزان باضافت بیانی کما هو الظاہر، و در بعضی صیغ و اوزان و در بعضی اوزان و صیغ بعطف واقع شدہ، دریں دو صورت اشاره بآنست کہ موزون بہ را اوزان و صیغ ہر دو می گویند، بخلاف تصاریف دیگر کہ صیغ ہستند نہ اوزان.

اثبات فعل ماضی معروف

فَعَلَ	فَعَلَا	فَعَلُوا	فَعَلْتُ	فَعَلْنَا	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ
فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ

بحركات ثلثة در عین چوں کلمہ "ما" یا "لا" در آری نفی ماضی معروف گردد، نحو: مَا فَعَلَ وَلَا فَعَلَ آه. بدانکہ

فَعَلَ: ابتدائے صیغہ از غائب از انست کہ فاعلش ضمیر غائب ست و آں بکرہ قریب تر و نکرہ اصل ست، و ہمچنین مخاطب بہ نسبت متکلم بوی نکارت دارد؛ لہذا براں مقدم کردہ شد. (یحیی) فَعَلَا فَعَلُوا: چوں برائے فرق صیغہ افزودن حروف زیادت اولی بود لہذا الف در ثنیہ برائے خفت، و واو در جمع برائے ثقل افزودند؛ تا تخفیف، و ثقیل بہ ثقیل باشد. فَعَلْتُ: تا را برائے مؤنث از ان افزودند کہ از مخرج ثانی است و مؤنث ہم در خلقت بمرتبہ ثانی، و سکون ایں تا برائے آنکہ در حروف اصل ست و ہم برائے خفت غائب از مخاطب. (یحیی) فَعَلْنَا: نون در آں مختصر هن ست، و اصلش فعلنن بود، ہا را حذف کردند؛ تا اجتماع دو آوہ تأیید لازم نیاید، و لام را ساکن کردند؛ تا توالی از بلع حرکات در آنکہ بمنزہ کلمہ واحد ست لازم نیاید. (یحیی) فَعَلْتُمْ: ماخوذ است از اُنْتُ، و فتح تا در اینجا از انست کہ مخاطب بہ نسبت متکلم بسیار ست، و کثرت خفت می خواہد. (أنور علی) فَعَلْتُمْ فَعَلْتُمْ: ایں ہر دو ماخوذ اند از اُنْتُما و اُنْتُمْ. فَعَلْتُ: [ثنیہ در اینجا بسبب اشتراک ذکر نکردہ.] ہر گاہ اختصار تا بالف جہت التباس بہ ثنیہ و ہنوں برائے التباس جمع ممکن نشد لہذا تا را کہ در دیگر اخوات ہم بود افزودند، و برائے فرق از دیگر اں ضمہ دادند.

فَعَلْنَا: نون در اینجا ماخوذ است از نحن، و الف برائے فرق از صیغہ جمع مؤنث زائد کردند. "ما" یا "لا": برائے دخول "لا" بر ماضی سہ شرط است، اول: تکرار آں بر ماضی دیگر لفظا نحو: ﴿فَلَا صَدَقَ وَلَا صَلَّى﴾ (القیامہ: ۳۱)، یا معنی نحو: ﴿فَلَا اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ﴾ (البلد: ۱۱) لأن المعنى: فلا فك رقة ولا أطعم مسكيناً؛ لأنه تفسیر للعقبۃ، دوم: در دعا نحو: لا بارک اللہ، سوم: جواب قسم نحو: تالله لأعذبهم. (نوادر الوصول) نفی ماضی: ماضی منفی بـ "لا" منصرف می شود باستقبال اگر در جواب قسم واقع شود نحو: واللہ لا فعلت. (رضی)

نحو ما فعل: لیکن مفتوح العین خود مستعمل است و ہم موزون آں و مضموم العین و مکور العین خود مستعمل نیست بل موزون آں چوں: کرم و سمع.

بنائے ماضی مجہول از معروفست، اول آنرا ضم ده، و ما قبل آخرش کسرہ اگر نبود نحو: فَعِلَ ما فَعِلَ آه.

فصل

بدانکہ علامت مضارع چهار حرف ائین ست کہ در اولش جاگیرد، الف در یک صیغہ ہجوں نون، و یاد در چہار، و تا در پنج.

اثبات فعل مضارع معروف

يَفْعَلُ	يَفْعَلَانِ	يَفْعَلُونَ	تَفْعَلُونَ	يَفْعَلْنَ	تَفْعَلْنَ	تَفْعَلَيْنِ	تَفْعَلْنِ	أَفْعَلُ	نَفْعَلُ
----------	-------------	-------------	-------------	------------	------------	--------------	------------	----------	----------

بحرکات ثلثہ در عین چوں علامات مضارع را ضم دہی،

بنائے ماضی: نزد مصنف و بعضی دیگر اصل ہمہ مشتقات بلا واسطہ مصدر ست اما مصنف در اینجا مطابق جمہور میگوید. (نوادر الوصول) اول آنرا اِلْح: مصنف در اینجا محض در پے بیان معروف و مجہول از ثلاثی مجرد ست، چنانکہ تمثیلش براں دلالت دارد، و در بیان غیر آں اکتفاء بذکر امثلہ کرد، پس حاجت بداخل کردن مجہول غیر ثلاثی بہ تکلف ننمادہ. (نوادر الوصول) اگر نبود: اگر باشد بحالت خود بگذار.

فصل: در لغت جدا کردن، و در اصطلاح پارہ مسائل کہ مغائر باشد احکام آنہا بہ نسبت ما قبل. (یحیی) ائین: صیغہ جمع مؤنث غائب ماضی ست از ائی یائی آمدند آں زناں. در اولش اِلْح: زیرا کہ اگر یاء را در آخر زائد میکردند بمصدر مضاف بیائے متکلم متلبس مے شد، و اگر الف و نون و تاء را مے افزودند بماضی التباس میرفت. (یحیی)

يَفْعَلُ: میکند و یا خواہد کرد آں یک مرد در زمانہ حال یا استقبال، صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل مضارع معروف. يَفْعَلَانِ: بدانکہ اولی برائے زیادت حروف علت است، لیکن چوں در اول زیادت ازاں شدہ بود لہذا نون را کہ از حروف زیادت ست، و با حروف مد مناسب تمام دارد افزودند، و در تشنیہ کسرہ دادند؛ لأن الساکن إذا حرك حرك بالكسر، و در جمع فتح برائے خفت و فرق از تشنیہ، و گاہے نون تشنیہ را فتح و ضمہ ہم دہند چنانکہ ﴿أَتَعِدَّائِنِي﴾ (الأحقاف: ۱۷) بفتح نون و ﴿تُرْزَقَانِهِ﴾ (یوسف: ۳۷) بضم آں در قراءت شاذہ آمدہ است. بحرکات ثلثہ: لیکن مضمون العین و مکور العین خود مستعمل نیست، بلکہ موزون او، چوں: ینصر و یضرب، و مفتوح العین خود ہم مستعمل ست. (منہ)

و بما قبل آخر فتح مضارع مجهول شود نحو: يفعل آه کلمه ما ولا تغیرے در لفظ مضارع ندهد نحو: لا يفعل، وما يفعل و"لن" مضارع را بمعنی مستقبل گرداند، و مستثنی بنفی تاکید بن، و در آخر چهار صیغه نصب کند، و جائیکه نون اعرابی یابد بیگندد نحو:

لَنْ يَفْعَلَ	لَنْ يَفْعَلَا	لَنْ تَفْعَلَ	لَنْ يَفْعَلُوا	لَنْ يَفْعَلَا	لَنْ يَفْعَلَنَّ
لَنْ تَفْعَلُوا	لَنْ تَفْعَلِي	لَنْ تَفْعَلَنَّ	لَنْ أَفْعَلْ	لَنْ نَفْعَلْ	

ما ولا: دخول "ما" بر مضارع نسبت بکلمه "لا" قلیل است، لیکن نه مانند دخول "لا" بر ماضی، و در قرآن شریف بسیار آمده. (نوادر الوصول)

تغیرے إلخ: مگر تغیر معنوی خود ظاهر است که از اثبات نفی میشود، اما بعد دخول "ما" و "لا" بر معنی حال یا استقبال برقراری باشد یا خاص میشود بیکه. رضی گفته: بدخول "ما" مختص بحال میشود، نحو: ما يقوم زيد، و نیز گفته: که نزد سیبویه از دخول "لا" بسوئے استقبال منصرف میشود، و ابن مالک گوید: صلاحیت حال هم دارد، و قول ابن مالک بعید نیست؛ لقوله تعالى: ﴿وَلَا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللَّهِ﴾ (هود: ۳۱) گویم: مذهب سیبویه هم بعید نیست؛ لقوله تعالى: ﴿لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ﴾ (الکافرون: ۲). (یحیی)

بمعنی مستقبل إلخ: در معنی "لن" سه قول است، اول: مشهور ای تاکید نفی مستقبل، دوم: تأکید و آن نزد بعضی مخصوص بدینا بود، و نزد بعضی عام تر، و ہمیں مذهب معتزله است؛ لهذا نفی رویت کرده اند؛ زیرا که حق تعالی ﴿لَنْ تَرَانِي﴾ (الأعراف: ۱۴۳) میفرماید، و بنا بر این قول تناقض لازم می آید در مثل قوله تعالى: ﴿قَالُوا لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ حَتَّى يَرْجِعَ إِلَيْنَا مُوسَى﴾ (طه: ۹۱) چرا که "لن" تأییدی خواهد و "حتى" تحدید و انہتا، مگر اینکه ارتکاب تجوز کرده گویند که اینجا بمعنی نفی مجازی مستعمل شد. قول سوم: آنکه مقتضایش نفی مستقبل است نه تاکید و نه تأکید و آن شامل بود تحدید و تأکید را، ہمیں مسلک اشاعره است، و گاهی برائے دعا هم آید نحو: قوله تعالى: ﴿فَلَنْ أَكُونَ ظَهِيراً لِلْمُجْرِمِينَ﴾ (القصص: ۱۷) أي اجعلني لا أكون ظهيراً لهم، خلافا لابن السراج و ابن عصفور. (نوادر الوصول و یحیی)

نون اعرابی: ای نونیکه بدل اعراب آمده، و این سوائے نون جمع مؤنث بیگندد؛ از آنکه علامت رفع به نصب جمع نمی شود. (یحیی)

لَنْ يَفْعَلَ: و گاهی "لن" را محمول بر "لم" سازند و جازم قرار دهند، کقوله:

فلن يحل للعينين بعدك منظرٌ (س)

و "لم" بمعنی ماضی منفی گرداند و مستثنی بنفی جحد، در آخر چهار صیغہ جزم کند اگر حرف علت نبود، اگر بود بیگند، چنانچہ در لم یدع، و نون اعرابی را بیندازد نحو: لم یفعل آہ، چون نون ثقیلہ در آخر مضارع بالام تاکید در اول آن در آری نون اعرابی را حذف کنی، و واؤ جمع را کہ ما قبل آن مضموم ست و یاء مؤنث حاضر را کہ ما قبل آن مکسور ست بیگنی،

مستثنی بنفی: [من در کتب سلف تا ایں وقت بریں تسمیہ اطلاق نیافتہ ام. (یحیی) گویم: از کتب سلف یکے کتاب الخصائص "است از ابن جنی، در آن بند کرہ نفی جحد خیلہ بسیط دادہ، پس عدم اطلاع بریں تسمیہ از قلت تتبع است. (عمادی) جحد: بالفتح بمعنی جحد یعنی دانستہ انکار کردن، چون ماضی متحقق الوقوع باشد لہذا نفیش را جحد نامیدند، و اضافت نفی جحد لای ست، کعلم الفقه و شجر الأراک، یعنی اضافت عام بسوئے خاص کہ مفید تخصیص ست. (نوادر الوصول) جزم کند: بسبب مشابہت خود در نقل معنی بـ "إن" شرطیہ کہ اصلست در حروف جازمہ، یعنی چنانکہ "إن" جازمہ ماضی و حال را بمعنی مستقبل میگرداند، ہمچنین "لم" مستقبل را بمعنی ماضی میگرداند. (نوادر الوصول) اگر بود: ای اگر واؤ یاء و الف بود بیگند؛ چرا کہ جازم رفع را از آخری انگند ہر گاہ در مغل رفع از جہت استتہال قبل جازم محذوف بود پس ہر گاہ جازم برآمد در آخر سوائے حرف علت کہ مشابہت تامہ با حرکت دارد نیافت لاجرم ہمیں حرف علت را حذف کردند، و در ضرورت با "لم" اثبات حروف ثلثہ ہم آمدہ. (رضی)

بیندازد: چرا کہ علامت رفع است. [در شعر "لم" غیر جازم ہم آمدہ. (رضی) آخر مضارع: اگر گوئی: کہ لام تاکید مضارع را بمعنی حال میگرداند، و نون ثقیلہ بمعنی استقبال، پس چگونه جمع ہر دو درست باشد؟ گویم: کہ لام تاکید گاہے فقط برائے تاکید آید، و مجردی شود از معنی حال. (یحیی) نون اعرابی را: چرا کہ فعل بانون ثقیلہ مبنی می شود و در مبنی علامت رفع گنجائش ندارد، یا بسبب اشکراہ اجتماع نونات، و ایں نزد کسے ست کہ فعل بانون ثقیلہ پیش او معرب ست. (رضی) مضموم ست: و اگر در واؤ جمع مذکر غائب و حاضر ما قبلش مفتوح و مؤنث حاضر ما قبل یاء در آن مفتوح ست چون: یخشون و یرضون و تخشین و ترضین و او را در جمع جہت اجتماع ساکنین حرکت ضمہ دہند و یا را در مؤنث حاضر حرکت کسرہ؛ تا ما قبل نون در جمع ہمہ جا مضموم و در مؤنث حاضر ہمہ جا مکسور بیک و تیرہ باشد. (رضی)

بیگنی: بسبب اجتماع ساکنین و اول آنہا آمدہ ست، و اگر ایں واؤ برقرار ماندی البتہ موجب ثقل شدی، پس ضمہ را براں دلیل گذاشتند و او را حذف کردند. و سیویہ گوید: کہ اگر اضربون و اضربین ہجو اضربان می گفتند، و واؤ یاء را حذف نمی کردند خارج از قیاس بودی ہجو تماًذا الثوب. (رضی)

وبعد نون فاعل الف فاصل در آری، وما قبل نون ثقیلہ در تشنیہ و جمع مؤنث ساکن بود، و در جمع مذکر مضموم، و در واحد مؤنث حاضر مکسور، و در چهار باقی مفتوح، و نون ثقیلہ مکسور باشد ^{غائب باشد یا مخاطب} اگر پس الف افتد، و گرنہ مفتوح چنانچہ لام تاکید.

ای مفتوح باشد
مضارع مؤکد بلام تاکید و نون ثقیلہ معروف یا مجهول

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ
لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ

و نون خفیفہ حکم نون ثقیلہ دارد.....

الف فاصل: تا اجتماع سه نون زائد که مستکبره است لازم نیاید، پس وارد نشود اجتماع سه نون در لیکنون و چهار نون در یمنن؛ زیرا که در اول یک نون اصلی است و در دوم و نون. (نوادر الوصول) نون ثقیلہ: بدانکه دخول این نون اکثر و اشهر بر مستقبله است که در آن معنی طلب باشد همچو امر و نهی و استفهام و تمنی و عرض، و در مستقبله که خبر محض باشد داخل نشود الا وقتیکہ بیاید بر اول فعل چیزیکہ دلالت بر تاکید کند همچو لام قسم، و آمازائده برائے توطیہ، و همچنین بر ماضی و حال در نیاید. (رضی) مضموم: [تا دلیل باشد بر واو محذوف]. و این حکم کلی است مر جمعه را که واو از جهت ضمه ما قبل در اینجا افتاده باشد، و واحد مؤنث حاضرے را که یایش از جهت کسره ما قبل ساقط شده باشد، و جمعه را که ما قبل واو از جهت مضموم و واحد مؤنث حاضرے را که ما قبل یایش مفتوح باشد؛ چه در صورت اول ضمه و کسره ما قبل بعد سقوط واو و یا برقرار ماند، و در صورت ثانی واو و یا را حرکت ضمه و کسره داده شود. (أنور علی) مکسور: تا دلیل باشد بر یائے محذوف.

مکسور باشد: بسبب مشابہت وے با نون ثقیلہ تشنیہ در زیادت بعد الف، و وجه کسره نون تشنیہ بالا گذشت. و گرنہ مفتوح: از آنکه خفت مطلوب است. لَيَفْعَلَنَّ: هر آئینه هر آئینه خواهد کرد، یا کرده خواهد شد آں یک مرد در زمانہ استقبال، صیغہ واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تاکید و نون ثقیلہ معروف یا مجهول.

لَتَفْعَلَنَّ: صیغہ واحد مؤنث غائب و مذکر حاضر. لَتَفْعَلَنَّ: صیغہ تشنیہ مؤنث غائب و مذکر حاضر و مؤنث حاضر. حکم نون الخ: ای در افتادہ معنی تاکید مستقبله لانزد خلیل کہ بقولش تاکید ثقیلہ ابلغ است از تاکید خفیفہ بدلیل قوله تعالی: ﴿لَيْسَ حَنَنٌ وَلَيْكُونَا مِنَ الصَّاعِرِينَ﴾ (یوسف: ۳۲)؛ زیرا کہ زن عزیز را مجنون بودن حضرت یوسف علیہ السلام بسیار مطلوب بود از صاغر بودن شان علیہ السلام. (نوادر الوصول)

جز آنکہ خودش ساکن ست، و جائیکہ پیش از ثقیلہ الف آید در نیاید.

مضارع مؤکد بلام تاکید و نون خفیفہ معروف یا مجهول

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلُنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلُنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلُنَّ	لَفْعَلَنَّ	لَفْعَلُنَّ
---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	-------------	-------------

چوں لائے نہی در آید بمعنی منع گرداند و عمل "لم" کند، نحو: لا تفعل آه. در نہی ہم نون ثقیلہ و خفیفہ بطوریکہ دانستی در آر. لام مکسور کہ آں را لام امر خوانند.....

و جائیکہ: ای در شنی و جمع مؤنث در نیاید بسبب لزوم اتقاء ساکنین علی غیر حدہ، لیکن یونس و کوفیین بہر دو الحاق آں جائز داشته اند، پس بعد لحوق این نون یا ساکن میماند، و ہمیں ست مروی از یونس، و جواب میدہد از اتقاء ساکنین باینکہ الف واقعہ قبل این نون بمنزلہ حرکت ست؛ چراکہ در آں مدہ است.

و از بنجاست قراءۃ نافع: ﴿مَحْيَايَ﴾ (الأنعام: ۱۶۲) و قولہم: "التَّقْتُ حَلَقَتَا الْبَطَانِ" ای بسکون ما بعد الف، و یا متحرک می شود بکسرہ از جہت اتقاء ساکنین، و بریں وجہ حمل کردہ شد قولہ تعالیٰ: ﴿وَلَا تَتَّبِعَانِ﴾ (یونس: ۸۹) بتخفیف نون، پس آنکہ ہر یک از خفیفہ و ثقیلہ نزد سیبویہ اصل ست بر آسہ، و نزد کوفیین ثقیلہ اصل ست. (رضی)

لَيَفْعَلَنَّ: ہر آئینہ ہر آئینہ خواہد کرد یا، کردہ خواہد شد آں یک مرد در زمانہ استقبال، صیغہ واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تاکید و نون خفیفہ معروف یا مجهول. لَتَفْعَلَنَّ: صیغہ واحد مؤنث غائب، و مذکر حاضر. لَتَفْعَلَنَّ: باسقاط صیغہ تثنیہ و جمع مؤنث غائب از جہت الف، و اسقاط صیغہ تثنیہ مذکر حاضر نیز از جہت الف.

لَتَفْعَلَنَّ: باسقاط صیغہ تثنیہ و جمع مؤنث حاضر از جہت الف.

بمعنی منع: یعنی مضارع بعد دخول لائے نہی مستثنی بہ نہی شدہ با آنکہ نہی نزد مصنف در مضارع داخل است، لہذا فعل را در ما سبق بسوئے نہی تقسیم نکرد. (نواذر الوصول)

لام امر: [احتراز است از لام کھی کہ آں نیز مکسور باشد. (نواذر الوصول)] ابن ہشام در معنی می آرد کہ این لام بعد واو و فاء اکثر ساکن شود، و گاہے متحرک ماند، نحو: ﴿فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَيُؤْمِنُوا بِي﴾ (البقرة: ۱۸۶) و بعد "ثم" بالعکس نحو: ﴿ثُمَّ لِيَقْضُوا﴾ (الحج: ۲۹) بسکون لام در قراءت کوفیان و قالون و زری، و گاہے بقرینہ در شعر با وجود بقائے عمل حذف شود، خلافاً للمبرد، و کسائی در نثر نیز بشرط تقدم لفظ "قل" جائز داشته نحو: ﴿قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾ (ابراہیم: ۳۱) ائی لایقیموا، و ابن مالک گفتہ: گاہے در نثر بعد قول خبرے محذوف شود نحو:

=

تیدن؛ فانی حموہا و جارہا

قلت لبواب لدیہ دارہا

در مضارع عمل "لم" کند و بمعنی امر گرداند، و در نیاید بر صیغہ معروف برائے خطاب.

مضارع معروف بلام امر

لِیَفْعَلْ	لِیَفْعَلَا	لِیَفْعَلُوا	لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلَا	لِیَفْعَلَنَّ	لِأَفْعَلْ	لِنَفْعَلْ
------------	-------------	--------------	------------	-------------	---------------	------------	------------

مضارع مجهول بلام امر

لِیَفْعَلْ	لِیَفْعَلَا	لِیَفْعَلُوا	لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلَا	لِیَفْعَلَنَّ	لِأَفْعَلْ	لِنَفْعَلْ
------------	-------------	--------------	------------	-------------	---------------	------------	------------

فصل

بدانکہ امر را پنج صیغہ است، و بنائے آن از مضارع مخاطب معروف می گیرند،

= أی لتأذن، و این حذف بضرورت شعری نیست؛ چه ایذن بجائے تیدن مستقیم می شود. (نوادر الوصول)

در نیاید: قیاس آن بود کہ امر مخاطب معروف هم بلام باشد، لیکن برائے کثرت استعمال لام با حرف مضارع حذف کرد، و چون اعراب مضارع بجهت مشابہت اسم فاعل بود، و آن بعد حذف باقی نماند؛ لہذا امر را مبنی کردند، و کوفیان چون آنرا در احادیث و اشعار بلام هم یافتند محذوف اللام را بتقدیرش معرب قرار دادند.

و بدانکہ اگر مامور جماعتی باشد کہ بعضی از او حاضر و بعضی غائب اند، قیاس آنست کہ حاضر را بر غائب تغلیب ساخته بصیغہ حاضر مامور کنند، و دریں صورت بر قلت جائز است اذخال لام بر صیغہ خطاب هم؛ تا لام افادہ غیبت و تا افادہ خطاب بکند، پس لفظ برائے مجموع امرین بود، و از بخار قراءت شاذہ "فبذلك فلتفرحوا" آمده. (رضی)

بر صیغہ معروف: و داخل می شود بر مضارع برائے طلب فعل و لام دعاء، نحو: لیغفر الله لنا داخل ست در لام امر. (رضی)
برائے خطاب: بلکہ بر صیغائے غائب و متکلم معروف و مجهول در آید نزد بصریان. لِیَفْعَلْ: ای باید کہ بکنند یا بگو: کہ کند.
فصل: مخفی مباد کہ او امر و نواهی سوائے امر حاضر معروف معرب و قسم مضارع عند؛ لہذا ہمہ را در یک فصل آورد، بخلاف امر حاضر معروف کہ مبنی و قسم مضارع ست؛ لہذا فصلش جدا کرد. پنج صیغہ: تنبیہ مذکر و مؤنث مشترک باقی خاص.

و بنائے آن از مضارع: تحقیق نزد مصنف آنست کہ امر و مضارع و غیرہ ہمہ از مصدر ماخوذ اند، لیکن اینجا موافق جمہور کلام میکند، چنانچہ لفظ "می گیرند" کنایہ بآنست، و در بعضی نسخ بجائے "می گیرند" لفظ "است" واقع شدہ، بریں تقدیر ہم مضائقہ ندارد؛ چه مصنفان بدون اشارت ہم اکثر موافق جمہور حرف زنند و تحقیق خود جائے دیگر کنند. (نوادر الوصول)

علامت آنرا بیگنی، پس اگر مابعدش ساکن بود بجایش همزه وصل مضموم در آر اگر عین کلمه مضموم بود، و گرنه مکسور، و در آخر آں حکم "لم" جاری کن امر شود.

اَفْعَلْ	اَفْعَلَا	اَفْعَلُوا	اَفْعَلِي	اَفْعَلْنَ
----------	-----------	------------	-----------	------------

بحركات ثلثة در عین و هر در نون بنهیکه پنداشتی در آرے.

فصل

بدانکه ماضی و امر و حرف بنی اصل.....

بیگنی: تا خفت که کثرت استعمال او میخواید حاصل آید. اگر گوئی: بعد حذف همزه می آید پس چه تخفیف در لفظ باشد، بلکه فی الجملة ثقل است؛ چه همزه مکسور یا مضموم بود و علامت مضارع مفتوح. جوابش آنکه: بودن همزه در هر صیغه امر ضرور نیست، چون: عد وضع و کلم و تکلم، و در صیغائے که می آید بحالت وصل می افتد، پس اعتبار را نشاید. ساکن: و اگر متحرک باشد آخر را ساکن کن اگر حرف صحیح بود چون: اَز تَعْدُ عِدْ، و اگر آخر حرف علت بود آنرا بیگنی، چون: قِ از تقي. (نوادر الوصول) همزه وصل: بدانکه همزه وصل خواه بر اسم آید یا بر فعل و حرف از انجا که حرف بنی است و اصل در بنا سکون باید که ساکن باشد، و چون در تحریک ساکن کسره اصل ست سزاوار آں بود که وقت حاجت مکسور گردد، و علت دیگر برائے کسره اش تلاش نباید کرد، مگر برائے ضمه و فتح که خلاف اصل ست حاجت علت افتد.

پس ضمه اش در اکثر احوال تابع ثالث باشد، در امر چون: اُقل، و در غیر آں، مثل: اُتَدِرَ ماضی مجهول؛ تا دم خروج کسره بطرف ضمه لازم نیاید؛ چرا که ساکن مانع قوی نیست، کذا فی "الرضی"، و بعضی گفته اند: که همزه تابع حرکت ثالث ست، پس با مضموم مضموم باشد، نحو: اُنصر، و با مکسور مکسور، لیکن با مفتوح مفتوح نشود برائے التباس بمضارع متکلم در حال وقف، و لاجرم مکسور گردد؛ از آنکه کسره به نسبت ضمه خفیف ست.

و وجه زیادت همزه برائے ابتداء بسکون آنکه این حرف هنگام خروج صوت از همه حروف حلقی مقدم ست، و حروف حلقی بر همه حروف باقیه مقدم؛ و لهذا در حروف هجا مقدم آورده اند، و وجه تسمیه اش آنکه این همزه بحر ف ساکن و وصل می شود و می پیوندد، و یا آنکه خود از میان ساقط شده قبل و بعد خود را بهم وصل می نماید، یا آنکه متکلم به سبب تعذر ابتداء بساکن بمطلب نمیرسد چون همزه افزوده شود بمطلب خود و اصل گردد کذا فی "نوادر الوصول".

بنی اصل: [نزد جمهور؛ زیرا که شدت امتزاج حرف آخرش حکم وسط پیدا کرده، و وسط محل اعراب نیست، و نزد بعضی معرب است باعراب تقدیری.] بنی نزد مخشری کلمه ایست که آخرش بدخول عوامل لفظ یا تقدیرا تغییر نه پذیرد، پس نزد اوزید و عمرو =

ولازمند، مضارع معرب ست مگر وقت لحوق نون فاعل و نون تاکید۔ واسم بر دو گونه است:
 مبنی آنکہ آخر وے بدر آمدن عامل تغیر نیاید نحو: من ضرب هؤلاء؟ و معرب یعنی قبول کنندہ
 اعراب نحو: ضرب زید و رأیت زیدا و مررت بزید دو نوع ست: متممکن کہ جائے دہد
 اعراب و تنوین را امکن و منصرف نیز خوانندش، و متقی کہ جائے ندہد کسرہ و تنوین را مگر بداعیہ،
 نحو: صدق أحمد، و نیز بر سہ گونه است: مصدر اسے کہ

= در حالت افراد معرب ست، و ابن حجب آنرا مبنی داند و عند التریب معرب خواند، و مبنی اصل آنکہ بتالیث محتاج مشابہت مبنی
 دیگر نبود، مثل امر و حروف و ماضی، و غیر اصل کہ محتاج مشابہت بود، و آنرا لازم ست کہ مدام بیک حال ماند، چون اسم اشارہ کہ
 محتاج بشار الیہ است، و مثل حرف کہ بضم ضمیمہ احتیاج دارد، یا عارض کہ گاہی مبنی بود و گاہی معرب، مثل منادی مفرد نحو: یا
 زید! کہ با حرف ندا مبنی ست و بدون آل معرب۔ (نوادر الوصول)
 لازمند: ای بنائے ایشان گاہے جدا نشود۔ (منہ) آخر وے: ایں تعریف بطور جار اللہ ز محشری ست۔
 عامل: آنچه آخر کلمہ را بگرداند از حالتے بحالتے۔ (منہ)

من ضرب هؤلاء: یحتمل کہ "من" مرفوع باشد بر ابتداء یا منصوب بود بر مفعولیت۔ متممکن: مخفی نماید کہ متممکن نزد اہل
 فن بمعنی معرب کما فی "الصحاح" نہ بمعنی منصرف چنانکہ مصنف گفتہ آرے امکن بمعنی منصرف، و غیر امکن بمعنی غیر
 منصرف از اصطلاحات فن ست۔ (نوادر الوصول)

جائے دہد: ای استحقاق دخول تنوین دارد، پس مستقص نشود بمثل: الرجل و غلام زید کہ در اں بالفعل نیست۔ (یحیی)
 تنوین: مراد از تنوین اینجا تنوین مقابله و تمکن است؛ چہ تنوین تنکیر لاحق می شود مہنیت را چون: صہ و مہ کہ اسم فعل اند،
 و ہچنین عوض مختص معرب نیست، چون: حیثند، و ہچنین تنوین ترنم بملق کلمہ فعل باشد یا اسم یا حرف در آخر توانی برائے
 مد صوت می آید۔ (نوادر الوصول)

متقی: لاتقاء من الکسرة و التثوین۔ (یحیی) کسرہ و تنوین: [ای نون ساکن کہ در آخر میخوانند نمی نویسند] حرف عطف
 مشعر ست بمذہب زجاج کہ ہر دورا بالذات از غیر منصرف ممنوع داند، بخلاف جمہور کہ ممنوعیت کسرہ نزد شاں بہ تبعیت
 تنوین ست۔ (نوادر الوصول)

مصدر اسے کہ: ایں تعریف بطور مسلک بصریین ست، و نزد کوفیین فعل ماخذ مصدر ست۔ (ش)

ماخذ فعل بود و در آخر معنی فارسی آن دن آید یا تن. و مشتق ای لفظی مصوغ از مصدر با حداثه ساخته شده
 هستی و معنی با بقله ماده و معنی آن کصوغ الأواني والحلي من الفضة. و جامد که نه مصدر
 و نه مشتق از دست بر سه وجه است: ثلاثی که در سه حرف اصلی بود، و رباعی که در چهار حرف
 اصلی است، و خماسی که در پنج حرف اصلی باشد و هر یک دو قسم است: مجرد که در دو حرف زائده
 نبود، چوں: فَرَسٌ از ثلاثی و رباعی و خماسی ای تهما از زائده

ماخذ فعل إلح: [احتراز است از ضاریه و مضروبه]. حقیقه جائیکه فعل باشد، یا تقدیرا جائیکه فعل را از مطلقا بنا نکرده باشند،
 مثل: أفکل برون أحمد بمعنی لرزیدن از سرما یا خوف که ففعلش نیامده. و مراد از فعل اصطلاحی ست و از ماخذ حقیقی مقابل
 جعلی، پس لبن و خریف مثلاً که ماخذ جعلی برائے لبن و أخرف است و ارد نشود. (نوادر الوصول)
 و در آخر: این تعریف مشهور است که مصنف از آن عدول کرده حکم از احکام مصدر قرار داد؛ زیرا که بر لفظ عنق بمعنی گردن، و نفسه
 بمعنی خوشن صاوق می آید. (نوادر الوصول) مشتق: بدانکه اشتقاق بر آمدن لفظی ست از لفظ دیگر بادی تغییر بشرط مناسبت در
 لفظ و معنی، و آن بر سه قسم است؛ زیرا که این تغییر یا به تبدیل حرفی باشد بجای حرف دیگر متحد المخرج، و آنرا اشتقاق اکبر گویند،
 چوں: نعت از هق، یا بسبب تقدیم حرفی و تاخیر دیگرے چوں: جذب از جذب، و این را اشتقاق کبیر نامند، و یا تغییر بدون تبدیل
 و تقدیم و تاخیر واقع شود، و آن را اشتقاق صغیر خوانند، چوں: ضرب از ضرب. صغیر عبارت است از خروج لفظی از لفظی با وجود
 مناسبت در حروف و ترتیب، و کبیر از خروج بدون ترتیب، و اکبر از خروج بشرط مناسبت در مخرج. و مراد در اینجا اشتقاق صغیر است.

از مصدر: خارج شد از آن آنچه از مصدر نیاید چوں ذأبت مأخوذ از ذئب که اسم ست. (شرح الأصول)
 با بقله: [احتراز است از جذب مشتق از جذب با اشتقاق کبیر]. [احتراز است از نعت مشتق از هق با اشتقاق اکبر].
 الحلی: برون ذلی اصلش حُلُوئی، بود بقاعده مرمری حلی شد. بر سه وجه: مقسم این اقسام جامد را قرار داد نه مطلق اسم
 معرب را؛ زیرا که مصدر خماسی الأصل نمی باشد، و تقسیم اسم معرب باقسام ثلاثه متدعی تقسیم مصدر هم بطرف خماسی بود.
 ثلاثی: [اگر گوئی: اسم آحادی و ثنائی هم باشد، چوں: کاف خطاب و ما ومن، پس چرا ذکر نکرد؟ گویم: این اسماء مبنی ست و اینجا
 تقسیم معرب]. [بضم اول منسوب ست بسوئے ثلاثه مفتوح، و ضم اول از تغییرات نسبت ست، و همچنین رباعی و خماسی بضم اول
 منسوب باربعه و خمسه نه منسوب به ثلاث و رباع و خماس بالضم؛ زیرا که بر زید ثلاثی صادق نمی آید چه زید منسوب سه سه حرف
 نیست. (نوادر الوصول) فرس: جنس اسب نر باشد یا ماده، کذا فی "القاموس".

وَجَعَفَرٌ وَفَرْزَدَقٌ وَمَزِيدٌ کہ دروزاند ہم بود، چوں: حِمَارٌ وَقِنْفَخْرٌ وَخَزْعَيْلٌ، زیادتی اسم بیش از چهار حرف نبود، ولا یتجاوز سبعا. پس بدانکہ مصدر فعل ثلاثی مجرد اکثر بریں اوزان می آید:

فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ
فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ

جعفر: بمعنی نہر صغیر و کبیر، و نزد بعضی بمعنی نہر پر، و بمعنی ناہ فریبہ، و نام ابن کلاب، و نام یکے از ائمہ، و پسر یحییٰ برمکی، و یکمیا گری کہ زر جعفری منسوب باوست، و آنچه بمعنی خمیزہ و حمار شہرت دارد در کتب معتبرہ لغت ازان اثرے پدید نیست. (نوادر الوصول) فرزدق: بفتح تین و سکون ثالث و فتح رابع بمعنی پارہ خمیر مدور، و لقب ہام بن غالب برائے آنکہ کوتاہ قد و فریبہ بود، یا بنا بر آنکہ روئے مدور درشت و قبیح داشت. زیادتی: بدانکہ از دیاد "یاء" در مصدر معمولست، و حاجت مے افتد در تصحیح آں بتاویل بعید، چنانکہ سروری در "شرح گلستان" و جلیبی و خطائی در حواشی "مطول" در لفظ خصوصیت بضم خاء رفتہ، و حاصل کلام ہمہ آنکہ مصدر رایعنی سلامت و خصوص را مثلاً بمعنی فاعل گیرند پس یائے مصدری برال افزایند، و ایں محض تکلف ست.

لہذا عبد الحکیم ایں توجیہ را غیر مرضی میدارند، و نور اللہ احراری بتخلیط لفظ سلامتی و امثال آں تفصیل مینماید، معہذا اگر از بعضی اکابر ہجو الفاظ از قلم بر آید تا امکان تصحیحش باید کوشید و تخلیط نیاید نمود، چنانکہ مسلک صاحب "بہار عجم" ست؛ لہذا تاج الأذکیاء و رئیس الکملاء مولانا أبو محمد سعد اللہ - غفر اللہ ذنوبہم - در شرح ایں لفظ تاویلے اختیار کردہ قائل بر زیادت شدہ اند و از نسبت تخلیط بہ مصنف کف لسان فرمودہ. (أنور علی)

فَعَّلَ: بالكسر، چوں: فسق از حکم بیرون آمدن، ارض. فَعَّلَ: بالفتح، نحو: رحمة مہربانی کردن، ازس. فَعَّلَ: بالكسر، نحو: نشدہ گم شدہ را جستن، ازن. فَعَّلَ: بالضم، نحو: کدرہ غبار آلود شدن، ازس. فَعَّلَ: بفتح تین، نحو: طلب جستن، ازن. فَعَّلَ: بفتح و کسر، نحو: سرقة دزدیدن، ارض. فَعَّلَ: بالكسر والفتح، نحو: صغر کوچک شدن، ازک.

فَعَّلَ: بالضم والفتح، نحو: ہدی راہ نمودن، ارض. فَعَّلَ: بالفتح، نحو: ذهاب رفتن، ازف. فَعَّلَ: بالكسر، نحو: صراف سبک بگشتی آمدن، ارض. فَعَّلَ: بالضم، نحو: سؤال خواستن، ازف. فَعَّلَ: بالفتح، نحو: زہادہ پرہیز کار شدن، ازس. فَعَّلَ: بالكسر، نحو: درایہ دریافتن، ارض. فَعَّلَ: بالضم، نحو: بغایہ جستن، ارض.

فَعِيلٌ	فَعِيلَةٌ	فُعُولٌ	فُعُولَةٌ	مَفْعَلٌ	مَفْعَلٌ	مَفْعَلَةٌ	مَفْعَلَةٌ	فَعْلَى
فَعْلَى	فَعْلَى	فَعْلَان	فَعْلَان	فُعْلَان	فُعْلَان	فَعْلَانِیَّة	فَعْلَانِیَّة	فَعْلَانِیَّة

ومی آید بر مَفْعُولٌ و مَفْعُولَةٌ و فاعِلَةٌ و فُعُولٌ و مَفْعَلَةٌ و فَعْلَوْتُ و فَعْلُوْتُ و فَعْلَاءٌ و فَعْلُولَةٌ و جز
 آں و للمبالغة تَفْعَالٌ و فَعْلِيٌّ و فَعْلَوْتُ و فَعْلَوْتُ و تَفْعَالٌ

فَعِيلٌ: نحو: وميض درخشیدن برق، ارض. فَعِيلَةٌ: نحو: قطیعه بریدن از خویشی، ازن. فُعُولٌ: بالضم، نحو: دخول در آمدن از نصر. فُعُولَةٌ: بالضم، نحو: صهوبة سرخ و سفید شدن، ازس.

مَفْعَلٌ: نحو: مدخل در آمدن از نصر، و مرجع بازگشتن از ضرب، و مسعاة، أصله: مسعية، یا الف شد کوشش کردن از فتح، و محمده ستودن از سمع، و دعوي خواندن از نصر، و ذکرى یاد کردن از نصر، و بشري خرده دادن از نصر، و لیان، أصله لویان و او یا شد و در یا دادغام یافت مدافعت کردن از ضرب، و حرمان بے بهره ماندن از ضرب، و غفران بخشیدن از ضرب، و کراهة ناخوش شدن از سمع، و قیلولة در نیمروز خفتن از ضرب.

فَعْلَان: نحو: نزوان جستن زیر ماده، از نصر. مَفْعُول: نحو: مکذوب و مکذوبة و کاذبة دروغ گفتن، ارض.

فُعُول: نحو: قبول پذیرفتن، ازس. مَفْعَلَةٌ: نحو: مملکة مالک شدن، ارض. فَعُولَةٌ: نحو: جبورة تکبر کردن، ازن. فَعْلَاء: نحو: رغباء خواهش کردن، ازس.

فَعْلُولَةٌ: نحو: کیونونه شدن ازن، اصلش نزد اخفش و کوفیان کونونه بضم فاکلمه بود، ضمیر فافتحه بدل کردند؛ تا بهم مصدر ذوات التاء که مفتوح الفاء اند موافق شود، پس ازان و او را بیا بدل کردند برائے حمل، بر اخوات او و این تکلف محض ست، و سیبویه و بصریان گویند: اصل آں کیونونه بفتح عین ست، و او بقاعده مرمی یا شد و در یا دادغام یافت، پس ازاں یا بفتح مفتوح برائے تخفیف حذف شد، رضی گوید: قول سیبویه اولی ست.

للمبالغة: اختلاف کرده اند که در اوزان مبالغه و مصادر آیا مناسبت ست؟ و این مسلک ز محشری ست، و بهمین رفته اند غیر سیبویه بدلیل آنکه چون این باب کثیر الاستعمال ست اولی که قیاسی باشد، و سیبویه گوید: که ثلاثی اند لا غیر. (شرح المراح)

تَفْعَالٌ: نحو: تجوال بسیار جولان کردن، از نصر. فَعْلِيٌّ: نحو: دلیلی بسیار راه نمودن، از نصر.

فَعْلَوْتُ: نحو: رغبوت بسیار خواهش کردن، ازس. فَعْلَوْتُ: نحو: رغبوتی بسیار خواهش کردن، از سمع.

تَفْعَالٌ: نحو: تقطاع بکسر تین و تشدید طاء بسیار بریدن، از منع.

وغيرها، وبنائے مَفْعِل مطرودست كَفَعْلَة لِلْمَرَّةِ وَفَعْلَة لِلْحَالَةِ، واسم مشتق شش نوع است:

ضربت ضربة
جلست جلسه

اسم فاعل، وزنه من الثلاثي المجرد:

فَاعِلٌ	فَاعِلَانِ	فَاعِلُونَ	فَاعِلَةٌ	فَاعِلَتَانِ	فَاعِلَاتٌ
---------	------------	------------	-----------	--------------	------------

وللمبالغة:

فَعِلٌ	فَعِيلٌ ^۱	فَعُولٌ	فَعَّالٌ	فُعَّالٌ	مِفْعَلٌ	مِفْعَالٌ	مِفْعِيلٌ	فِعِيلٌ	فُعْلَةٌ	فُعِّلٌ
--------	----------------------	---------	----------	----------	----------	-----------	-----------	---------	----------	---------

غيرها: چون: كذاب بالكسر وتشديد ذال، وغلبي وغلبة بهنمتين وتشديد ياء، وغلبي بكسر تين وتشديد، وساكونه بضم كاف، وكبرياء بالكسر وكسر راء، وغلواء بر وزن علماء از حد گزشتن، والعونة بضم همزة وعین مهمله بسیار یاری کردند. (شرح الأصول)

مَفْعِل: بكسر عین وفتح آل. (نوادير الأصول) كَفَعْلَة إلخ:

المفعول للموضع والمفعول للآلة الفعلة للمرة والفعلة للحالة

اسم فاعل: [آنکه دلالت کند بر چیزی که در وصف حادث شده، چون: ضارب یعنی شخصیکه در وصف زدن حادث شده. (منه)] بدانکه صریحان از مصدر واسم فاعل و غیره بحیث اشتقاق و تعداد صیغ و جز آل بحث می کنند، و نحو بیان از حیثیت عمل لاینا.

فَاعِلٌ: برائے مذکر و گاهی برائے مؤنث آید، چون: حائض و طالق که اسم فاعل اند بتأویل شيء طالق و انسان حائض نزد سیبویه، و خلیل گوید: که اسم فاعل نیستند بلکه این اشتقاق از حیض و طلاق همچو اشتقاق دارع ست از درع بمعنی صاحب درع پس بمعنی ذو طلاق و ذو حیض باشد، و کوفیان گویند: تاء درینا مقدرست بجهت عدم لبس و اختصاص بمؤنث، و رد میکند آنرا امرأه حامله و مرضعة که با عدم لبس تاء مقدر نیست. فَعِلٌ: نحو: حذر بسیار پرہیزگار، از علم.

فَعُولٌ: نحو: ضروب بسیار زننده. فَعَّالٌ: نحو: قطاع بسیار برنده، از منع. فُعَّالٌ: نحو: ضراب بسیار زننده.

مِفْعَلٌ: نحو: مجزم و مجزام بسیار قطع کننده، از ضرب. مِفْعِيلٌ: نحو: منطق بسیار گو، ازض.

فِعِيلٌ: نحو: شریب بسیار نوشنده، از علم. فُعْلَةٌ: نحو: ضحکة بسیار خنده کننده، از علم. فُعِّلٌ: نحو: قلب بسیار دانا بتقلیبات امور ازض.

^۱ نحو علیم بسیار دانا.

ونحو ذلك، ويزاد التاء للتأكيد، نحو: **علامة وفروقة ومجزامة.**
برائے زیادت در مبالغہ

واسم مفعول، وزنه منه:

مَفْعُولٌ	مَفْعُولَان	مَفْعُولُونَ	مَفْعُولَةٌ	مَفْعُولَتَان	مَفْعُولَاتٌ
-----------	-------------	--------------	-------------	---------------	--------------

وَفَعُولٌ وَفَعِيلٌ وَفَعْلَةٌ، وَقَلَّ فَعَلٌ وَفَعِلَ وَفَاعِلٌ.
فَعُولٌ یعنی مفعول کاتم یعنی مکتم

واسم تفضیل، میزانه: أفعِلْ فَعْلِي، والجمع أَفَاعِلٌ.

واسم آلہ، میزانه: مِفْعَلٌ مِفْعَلَةٌ مِفْعَالٌ، وَقَلَّ فِعَالٌ، والجمع: مَفَاعِلٌ.....
لکنند تر آں یکٹ مرد

علامة: بسیار بسیار داند از علم. فروقة: بسیار جدا کننده از علم. مجزامة: بسیار برنده از ض.

اسم مفعول: [آنچه دلالت کند بر چیزیکہ بروماخذ فعل واقع شود، چوں: مضروب: زده شده. (منه): [بنائے آں از مضارع مجهول ست، چوں زیادت حرف علت ممکن نبود لهذا از حروف زیادت بعد حذف علامت مضارع میم مفتوح در اولش آورند؛ چه اگر ضمه علامت مضارع باو میدادند التباس بمفعول إفعال می شد. وچوں بعد فتح هم التباس باسم ظرف لازم بود عین راضمه دادند، و بجہت غرابت این وزن باشباع خوانند؛ تا اوے پیدا شد. و شرط بنائش آنکہ فعل متعدی باشد؛ چه از لازم بدون تعدیہ بحرف جر بنائے مفعول درست نیست، گئوئی: مذهب ونہ ذہب مجهول. (شرح صراح، رضی)

فَعِيلٌ: جریح بمعنی مجروح. فَعْلَةٌ: چوں: ضحکہ آنکہ بروخندند. فَعْلٌ: نحو: قبض بمعنی مقبوض.

اسم تفضیل: وآن اسمے ست کہ اشتقاق کردہ شود از فعل برائے کسے کہ متصف باشد زیادت بر غیر خود در اں فعل. (شرح الأصول)
میزانه: نہ گفت: میزانه منه؛ زیرا کہ افعِلْ تفضیل از غیر ثلاثی مجرد نیاید؛ چه محافظت حروف آں ممکن نیست، و تفضیل در انجا زیادت لفظ اکثر یا اشد باشد، چوں: اکثر استعمالا و اشد استخراجا، و ہمچنین از لون و عیب و رائے تفضیل مفعول نیاید، ونحو: أعطاهم وأولاهم از مزید، وأحق من هبنقة از عیب، وأشهر وأشغل برائے مفعول شاذست.

اسم آلہ: اسمیکہ ساختہ شود از فعل برائے آلہ. (شرح الأصول)

مِفْعَلٌ مِفْعَلَةٌ: چوں: محیط آرد دو تخت، ومفرقة آرد جدا کردن، مکور شد میم تا فرق شود در میان او و ظرف. (منه)

مِفْعَالٌ: بکسر فاء، چوں: محیط آرد دو تخت. مَفَاعِلٌ: جمع مفعِل ومفعلة، چوں: مخاط و مفارق.

مَفَاعِيلُ وفَعَائِلُ، وشذَّ مُدُقٌّ ومُنْخُلٌ.

واسم ظرف، وزنه منه: مَفْعَلٌ مَفْعِلٌ، والجمع: مَفَاعِلٌ.

صفت مشبهه، أوزانها منه:

فَعَلٌ	فَعِلٌ	فُعِلٌ	فَعَلٌ	فَعِلٌ	فُعِلٌ	فَعَلٌ
فَعِلٌ	فَعِلٌ	فَعِلٌ	أَفْعَلٌ	فَاعِلٌ	فَاعِلٌ	فَاعِلٌ

مَفَاعِيلُ: جمع مفعال، چوں: مفاتيح جمع مفتاح. شذَّ مُدُقٌّ: بمعنی کوبه، ومنخل بمعنی پرویزن، همچنین مسعط ومدھن همه بروزن بلبل، ومکحلة ومحرضة بروزن بلبله بمعنی ناسدان، وروغن دان و سرمه دان وآله صاف کردن گیاه اشان، و سیبویه گفته: این الفاظ اسمائے آل ظروف ست نه اسم آل، پس حاجت به شاذ گفتنش نیست، مصنف هم در "اصول" همین را اختیار کرده.

مُنْخُلٌ: [ای غریب آهنی که ازاں ادویه بیزند. (منه)] و ملحق ست باسم آل وزن فعول بالفتح چوں: وقود آنچه بآل آتش کنند، و قیوہ آنچه بآل قے کنند. (شرح الأصول) مَفْعَلٌ مَفْعِلٌ: یعنی وقتیکه مضارع مفتوح العین یا مضموم العین، یا ناقص از هر باب که باشد مفتوح العین آید، چوں: مفتوح ومنصر و موتی و مرمی و محیی و مقر و مذب، و مفعول بکسر عین و قتیکه مضارع مکور العین بود، یا مثال از هر باب که باشد مفتوح العین آید، چوں: مضرب و موعد و موضع و میسر. (منه)

صفت مشبهه: ای لفظی که دلالت کند بر چیزی که در وصف ثابت باشد نه حادث، چوں: حسن ای شخصیکه درونکوئی ثابت است، بخلاف اسم فاعل که دلالت کند بر چیزی که در وصف حادث شده باشد، چوں: ضارب یعنی کسیکه در وصف زدن حادث شده. (منه)

فَعَلٌ: بالفتح، نحو: صعب دشوار، از ك. فَعِلٌ: بالكسر، نحو: صفر خالی، از س. فُعِلٌ: بالضم، نحو: صلب سخت، از ك. فَعِلٌ: نحو: حسن نیکو، از ك. فَعِلٌ: خَشِنٌ درشت از ك. فَعِلٌ: نَدَسٌ زیرک، از ع. فَعِلٌ: رِيَمٌ پراکنده. فَعِلٌ: يَلِزٌ کوتاه وزن فربه. فاعِلٌ: نحو: کابر بزرگ، از ك. فَعَالٌ: نحو: جبان نامرد، از ك.

لِ نحو احمر سرخ. لِي نحو جید دازن.

فَعَالٌ	فُعَالٌ	فَعَّالٌ	فُعَّالٌ	فَعَّالٌ	فُعَّالٌ	فَعَّالٌ
فُعْلَى	فَعْلَى	فَعْلَى	فَعْلَى	فَعْلَى	فَعْلَى	فَعْلَى

و غیر ذلك.

اسم ثلاثی مجرد را ده وزن است:

فلس	فَرَسٌ	کَفٌّ	عَضْدٌ	حبر
-----	--------	-------	--------	-----

فَعَالٌ: نحو: هجان شتر سفید. فُعَالٌ: [نحو: کُبَّار بزرگ، ازک. نحو: شجاع، ازک.

فُعَّالٌ: [نحو: وضاع بسیار بے طاقت. نحو: کُبَّار بزرگ، ازک. فَعْلَى: نحو: کریم.

فَعْلَى: نحو: حیدری ماده خر جمنده از سایه خود بسبب نشاط از ضرب، صاحب "صحاح" و "قاموس" آورده اند که برین وزن صفت مذکر غیر این لفظ یافته نشد حال آنکه این حصر غلط است؛ زیرا که وَقَرَى بمعنی شبان گله گو سفند، و جَمَزَى خر شتاب رفتار، و قَطَفَى بمعنی مرد کثیر النکاح آمده است، کذا ذکره البلقیانی، بلکه جَمَزَى را این هر دو بزرگوار صفت نقل کرده اند. (نوادر الوصول)

فَعْلَانٌ: نحو: عریان، برهنه، از علم. فَعْلَانٌ: نحو: حیوان، از س.

فُعْلَاءٌ: نحو: عشاء ماده شتر که رحمل او ده ماه گزشته باشد.

غیر ذلك: همچو قدوس و قابوس و مسکین و مساح. (شرح الأصول)

ده وزن: و قیاس دوازده بود به ضرب سه حالت فاء در چار حال عین، لیکن فعل بضم فاء و کسر عین و بالعکس برائے شدت ثقل متروک شده، و وُعِلَ منقول است، و حُبِّک از تداعیل در لغت، و بعضی وزن فعل بضم فاء و کسر عین معتبر داشته اند برائے آنکه موزون اتش یافته می شود. (حسن)

فوس: اسم جنس برائے مذکر و مؤنث و برائے مؤنث فرسه نیز آید.

حبر: سیاهی دوات و عالم و صالح و داغ و مثل و نظیر وزردی که بسپیدی دندان مختلط شود. (شرح الأصول)

له: نحو: رؤوف. له: نحو: عطشی. له: نحو: حبلی از س. له: نحو: عطشان. له: نحو: حمراء. له: پول.

له: اسب. له: شانه. له: بازو.

و خماسی مجرد را چهار:

سَفَرَجَلٌ	قُدْعَمَلٌ	جَحْمَرَشٌ	قِرْطَعْبٌ
------------	------------	------------	------------

مزید ثلاثی و رباعی محصور نیند، و خماسی پنج ست:

غَضْرُفُوطٌ	خُزْعَبِيلٌ	قِرْطَبُوسٌ	قَبْعَثَرِيٌّ	خَنْدَرِيْسٌ
-------------	-------------	-------------	---------------	--------------

فصل

بدانکه مصدر و فعل و سائر مشتقات بر دو گونه است: ثلاثی و رباعی، و هر یک دو نوع است: مجرد و مزید، لیکن مصدر و مشتق در اطلاق مجرد و مزید تابع فعل ماضی خودند. ثلاثی مجرد لفظی که در ویا در ماضی او.....

= بسبب الحاق لمجذب ادغام ممتنع شد، و اگر ایں وزن موجود نبودی وجه ترک ادغام نبود، الحاصل: حصر اوزان رباعی در پنج خالی از تکلف نیست. (رضی)

محصور نیند: احتراز است از قول سیبویه که امثله ثلاثی مزید را سه صد و هشت گفته، و از قول زبید که هشتاد و چند مثال بر اں افزوده. قِرْطَبُوس: و کسر و ایں لفظ در اکثر کتب فن موجود است، لیکن در لغات معتبره یافتہ نمی شود، ہاں در "قاموس" قطر بوس بمعنی سزوم شدید نیش، و ناخ سربع السیر آورده، پس چه عجب کہ قِرْطَبُوس مقلوب البعض باشد. (نوادر الوصول) فصل: پیش ازیں در تقسیم جامد حال مصدر و مشتقات معلوم شدہ بود؛ لہذا ایں فصل آورد.

ثلاثی: عند البصريين؛ إذا الكوفية يقولون: إن الحروف الأصلية في الكلمة مطلقا ثلاثة، والزائد عليها زائد، لا أنها رباعية وخماسية مجردة. (یحیی) رباعی: نہ خماسی؛ زیرا کہ فعل ثقیل ست از اسم از جهت تصرف و لحوق ضمائر، و ہر گاہ فعل خماسی الأصل نشد مصدر و مشتقات کہ تابع آنست نیز خماسی الأصل شدہ. (أنور علی) و رویا در ماضی الخ: مراد از قول او: "درو" ماضی ست، مثل: ضرب، و از قولہ: "در ماضی او" مصدر و مشتقات سوائے ماضی، =

۱. بہی. ۲. پیرزن. ۳. شرے قلیل. ۴. ہندی بامنی. ۵. چیزے باطل. ۶. بلاد ناخہ بزرگ. ۷. شراب کہنہ.

سه حرف اصلی باشد و بس. ثلاثی مزید آنکه در ماضی اوسه حرف اصلی بود زائد، یا ماضی که در و سه حرف اصلی ست باز یادت. و رباعی مجرد آنست که در و یا در ماضی او چهار حرف اصلی بود. فقط و رباعی مزید آنکه در ماضی او چهار حرف اصلی باشد و زائد، یا ماضی که در و چهار حرف اصلی و زیاده بود، و زیادت فعل بیش از سه حرف نباشد، و لایتجاوز ستا.

بدانکه ثلاثی مجرد را شش باب ست:

= و کلمه "یا" برائے منع خلوصت، پس جائز که در و هم در ماضی اوسه حرف بود چوں: ضرب و حسن. بدانکه ثلاثی نزد اهل فن آنکه در و سه حرف اصلی باشد، و مجرد آنکه در و حرف زائد نباشد، و مزید آنکه در و زائد هم بود، و چوں بریں تعریف وارد می شد که بسیاری از مصادر مشتقات حروف زائد دارند. جوابش آنکه مجرد بالذات صفت ماضی ست و باقی بالعرض.

و بعضی برائے عدم ورود این اعتراض تعریف ثلاثی کردند چنین که در ماضی اوسه حرف اصلی باشد، و ازین تعریف اگر چه آن اعتراض ساقط شد، لیکن بر ماضی خودش صادق نمی آید، و لازم آید که ماضی را هم ماضی باشد. جوابش آنکه ثلاثی و رباعی و مجرد و مزید در غیر جامد بحقیقت صفت مجموع باب ست.

پس خلاصه تعریف آنکه ثلاثی مجرد مثلاً باب ست که ماضیش تنها سه حرف اصلی داشته باشد، و این تعریف بر مجموع باب باهمه تصرفات بلا ریب صادق ست، اما صدق مجرد بر یکی از صیغنائے باب باعتبار آن ست که صیغه ایست از صیغنائے باب. آرے، این قدر لازم ست که معنی ثلاثی مثلاً در جامد دیگر باشد و در مصدر و فعل و مشتق دیگر، بالجملة: مصنف برائے و رو و اینهمه برین تعریف لفظ "درو" افزوده که برهمه صادق باشد، لیکن کلامش خالی از خلط بحث نیست. (نوادر الوصول)

چهار حرف: چوں: یبعثر و مبعثر و بعثرة. لایتجاوز ستا: [در ثلاثی یک حرف زائد شود، نحو: اکرم، و دو مثل: احمر، و سه بنحو: استنصر، و در رباعی یک حرف، چوں: تدرج، و دو مثل: احرنجم. (نوادر الوصول)] در مفرد مذکر غائب بحسب استقرار، پس مثل: استنصرتم و استنصرون وارد نشود.

شش باب ست: باعتبار استقرار اگر چه عقلاً نه میشدند از ضرب حرکات سه گانه عین در حرکات عین مضارع، لیکن فعل مکسور العین ثقله دارد؛ لهذا مضارع مضموم العین که ثقیل بود از احتمالاتش کم کردند، و فعل مضموم العین ثقیل تر؛ لهذا دو احتمالش یعنی مضارع مکسور العین، و مفتوح آن انداختند؛ تا شبه خروج از کسره بضمه و بالعکس و از اثقل باخف لازم نیاید.

و بدانکه باب در اصطلاح صرفیان طائفه باشد از ماخذ، و جمله مشتقاتش که باهم مناسبت لفظی و معنوی داشته باشند، و اصل در نسبتش مصدر ست؛ لهذا صیغنائے غیر ثلاثی مجرد را منسوب بمصدر سازند و گویند: از باب افعال یا تفعیل ست، لیکن در ثلاثی مجرد =

باب اول: فعل یفعل، بفتح عین ماضی و کسر مضارع:

ضَرَبَ يَضْرِبُ ضَرْبًا ضَارِبٌ، ضَرِبَ يُضْرِبُ ضَرْبًا مَضْرُوبٌ، الأمر: اِضْرِبْ، والنهي: لَا تَضْرِبْ، والظرف: مَضْرِبٌ، جمعه: مَضَارِبٌ، والآلة: مِضْرَبٌ مِضْرَبَةٌ مِضْرَابٌ، جمع مَضْرِبٍ ومِضْرَبَةٍ بكسر العين
جمع مَضْرِبٍ ومِضْرَابٍ، اسم التفضيل: أَضْرَبُ ضَرْبِي، جمعهما: أَضَارِبُ وَضَرْبٌ.

باب دوم: فَعَلَ يَفْعُلُ، بفتح عین ماضی و ضم مضارع:

نَصَرَ يَنْصُرُ نَصْرًا نَاصِرٌ، نَصِرَ يُنْصِرُ نَصْرًا مَنصُورٌ، أَنْصِرُ مَنصَرٍ إلخ.

= چون مقصود از انتساب باب امتیاز فیما بین ابواب ست، و این معنی در ال بسبب عدم انحصار مصادرش متصور نبود؛ لهذا بماضی و مضارعش منسوب نموده گویند: از باب نصر ينصر وفتح یفتح، و گاهی بسبب شهرت بر صرف ماضی اکتفا نمایند. (نوادر الوصول)

باب اول: مقدم کرد آنرا؛ زیرا که کسر در عین مضارع اصل ست با آنکه ایما تصریح کرده اند بالینکه هر فعل که بر حرکت عین مضارعش نصر نیایی بسوئے ضرب بری، و نزد ابوحیان اختیار ست در ضم و کسر، و این عصفور گفته: کسر و ضم در مضارع جایز ست شنیده باشند یا نه. (أنور علی)

فعل یفعل: و این وزن و موزون هر دو مستعمل ست.

ضَرَبَ يَضْرِبُ: بدانکه مصدر در صورت مفعول مطلق و فاعل را بلفظ "فهو ضارب"، و مفعول را بلفظ "فذاک مضروب"، و در امر و غیره لفظ "منه" ذکر کنند؛ تا ربط معنوی از دست نرود، و در بعض نسخ این کتاب نیز همچنین واقع شده، و در بعضی که نیست سبب آل قصد اختصار است، و هم در بعضی نسخنا صیغہ نمی وارد نشده "شرح نوادر الوصول" و شرح یحیی بهاری هم بر آنست علتش آنکه نزد مصنف داخل مضارع است.

ضَرْبًا: و فی "تاج المصادر": الضرب زدن، و بر زمین رفتن بطلب روزی، و یاد داشتن، و آشکارا کردن مثل، و نمناک شدن زمین، و رمیدن، و ایستادن، و خوابانیدن دوست کس در مال وے فرو بستن. أَنْصِرُ: گاهی با ضم صاد و کسر همره نیز آید، و این قول را ابن جنی از بعض عرب نقل کرده. (نوادر الوصول)

مَنْصَرٌ: صرف باقی را بر قیاس گذاشت.

باب سوم: فَعِلَ يَفْعَلُ، بکسر عین ماضی وفتح غابر:

سَمِعَ يَسْمَعُ سَمْعًا، اِسْمَعُ مَسْمَعًا اِخ

باب چهارم: فَعَلَ يَفْعَلُ، بفتح العین فیهما:

فَتَحَ يَفْتَحُ فَتْحًا، اِفْتَحْ مَفْتَحًا اِخ

باب پنجم: فَعُلَ يَفْعُلُ، بضم العین فیهما:

كَرَّمَ يَكْرُمُ كَرَمًا كَرِيمًا، اُكْرِمْ مُكْرَمًا

بدانکه رواست تسکین عین فَعَلَ وَفَعِلَ، ودرشهد شهد شَهِدَ.
مکسور العین حلقی

باب ششم: فَعِلَ يَفْعِلُ، بکسر العین فیهما:

حَسِبَ يَحْسِبُ حِسْبَانًا، اِحْسِبْ مُحْسِبًا

اما فَضِلَ يَفْضُلُ از تداخل ست، وکاد یکاد از سمع؛

فَعِلَ يَفْعَلُ: بر فتح مقدم کرد؛ زیرا که از اُم الأبواب است. مَسْمَعٌ: در اینجا بلحاظ شدت اختصار کلمه امر و ظرف و آله و صیغ مجهول همه ترک کرد؛ تا بر سابق قیاس کنند. فَعَلَ يَفْعَلُ: مقدم کرد بر کرم؛ زیرا که فتح از ضمه اخف است. کَرَمًا: بالتحریک جو انمردی و مردی و عزیز و نقیض لوم. (صراح) تسکین عین: یعنی تسکین عین ماضی مکسور العین معروف یا مجهول بشرطیکه عینش حلقی نباشد، و ماضی مضموم العین مطلق نزد بنی تمیم رواست، چوں: فرح و نصر و کرم و بعد و لیس بسکون عین محقق مکسور العین نزد همگنان مستعمل است. شَهِدَ: بکسر فاء و سکون عین، و بر همین لغت ست نعم و بنس، سیبویه گفته: تمام عرب برین لغت اتفاق دارند. شَهِدَ: بکسر فاء از اتباع عین.

حِسْبَانًا: بالكسر و محسبة بالفتح و کسر سین و فتح آل بمعنی پنداشتن مصدر این باب ست، و حسب بالفتح و حسبان بالضم و الکسر و حساب و حسبة و حسابة هر سه بالكسر از نصر آمده است، کذا فی "الصحاح" و "القاموس"، و گفته اند: که صحیح این باب جز حسب و نعم دیگر نیامده، و حسب از سمع نیز آمده در قرآن مجید، همچنین ست.

اما فضل یفضل: [از همه مؤخر نمود؛ زیرا که بسیار کمتر است از صحیح سوائے دواز فعل جز الفاظ معدوده نیامده.] جواب سوال =

ولهذا كِدْن بکسر کاف آید، وضمه شاذ بود. بدانکه اسم ظرف از ناقص و مضاعف دریں ابواب بفتح عین آید، و از مثال بکسر عین، و از غیر آں چنانچه دانستی.

و رباعی مجرد در ایک باب ست، و مصدرش فعلة:

= مقدر ست، تقریرش آنکه: حصر مصنف ابواب ثلاثی مجرد را در شش باطل ست؛ چه فضل یفضل و کاد یکاد یافته شد. و حاصل جواب آنکه: هر دو بیرون از ابواب مذکوره نیستند؛ چه اول از تداخل ست و دوم از سجع. و تداخل عبارت ست از خلط ماضی بابی بامضارع باب دیگر، یعنی فضل در بعض السنه عرب از علم مستعمل است و در بعضی از نصر، متبوع لسانین ماضیش از علم و مضارع آں از نصر بر زبان راند سامع ناواقف باب جداگانه فهمید. (نوادر الوصول) و لهذا کدن: زیرا که در اجوف واوی مکسور العین ماضی قیاس آنست که کسره عین را بقاء دهند برائے دلالت بر کسر عین محذوف.

ضمه شاذ: ای ضم کاف برائے دلالت بر حذف در و شاذ ست، قیاس برائے آنکه رعایت باب بر رعایت واو مقدم ست، و استعمال برائے آنکه رضی گفته است: قلیل، و بعضی صرفیان کاف را مضموم یاقتنند، دانستند که اصل کاد کود بضم واو ست، پس کسره کاف را وجه مرجوح هم بهم نمی رسد، کذا فی "المنهیه" و "نوادر الوصول".

یک باب ست: احتمال عقلی از ضرب چار حالت فاء در چار حال عین و از ضرب حاصل اعنی شاذ در چار حالت لام اول شصت و چهار میشود، لیکن در استعمال نیامده مگر یک بنا، فتح فاء برائے تعذر ابتداء بسکون ست، و سکون عین بنا بر کراهت اربع حرکات و سکون لام اول مستلزم التقائے ساکنین با اتصال ضمیر بارز بود، و حرف آخر در ماضی مبنی بر فتح ست، و اختیار فتحات برائے تخفیف باشد. (شرح محمد نور)

مصدرش: اگر گوئی: چرا تعیین رباعی بمصدر کرد و تعیین ثلاثی بماضی و مضارع؟ جواب آنکه: اصل در تعیین مصدر ست؛ چه اصل همه صیغناست، و چون مصادر ثلاثی محصور نیستند لاجرم بماضی و مضارع رجوع کرد، بخلاف رباعی. (سجع)

فعلة: مقدم کرد در رباعی مجرد را بر ابواب ثلاثی مزید؛ از آنکه ابواب مجرد یکجا، و ابواب مزید یکجا باشد، و وجه تقدیم ابواب مزید رباعی بر مزید ثلاثی آنست که هر گاه مزید ثلاثی از ثلاثی مجرد بعید باشد اگر چیزے دیگر هم فاصل شود مضائقه نیست؛ زیرا که چو آب از سر گذشت چه یک نیزه چه یک دست؛ بآنکه در مزید رباعی و رباعی مجرد مناسبت تام ست، یا آنکه ابواب رباعی مزید قلیل ست خواست که اول ازاں فراغت کند و مجرد و مزید هم دریں صورت یکجای شود.

بعثر یبعثر بعثرة^۱ مبعثر، الأمر: بعثر، والظرف: مبعثر، جمعه: مبعثرات

ویحییء مصدره فَعْلَالًا وَفَعْلَلًا وَفَعْلَلًا وَفَعْلَلًا. و مصدر رباعی و ثلاثی مزید بر مفعول وے
چوں دحراج چوں زلزال
نیز می آید. و رباعی مزید را سه باب ست: یکے بدون همزه وصل و دو با همزه وصل.
باب اول: تَفَعَّلُ:

تَسْرَبِلُ يَتَسْرَبِلُ تَسْرَبُلًا، مُتَسْرَبِلٌ، تُسْرَبِلُ يَتَسْرَبِلُ تَسْرَبُلًا، مُتَسْرَبِلٌ، الأمر: تَسْرَبِلُ

بدانکه اسم ظرف غیر از ثلاثی مجرد می آید بر مفعول وے، و رواست در آخر مصدر ثلاثی و رباعی که
مجرد از تاء ست زیادتی تائے مره چوں: تسربلة.

بعثر یبعثر: وایں وزن در مصدر رباعی مطرد ست، بخلاف دیگر اوزان که می آید. فعللی: چوں: قهقری: قدم بقدم باز
آمدن. فعللاء: چوں: قرفصاء: زانو بخود کشیدن و دست بر زانو آغلندن نشستن.
مصدر رباعی: ضابطه کلیه در شناخت مصدر رباعی و ثلاثی مزید بهیاس واحد، پس باید که قبل حرف آخر ماضی الف زیادہ کنی، پس
اگر در ماضی قبل آخر دو حرف متحرک باشد اولش را فقط کسرہ ده، چنانچہ از اَفْعَل اِفعال، و از فَعَّل فَعْلال، و از فاعل فِعال،
و از فَعْل فَعْل بنا کنی، و اگر سه حرف متحرک باشد اول و ثالث را کسرہ ده اگر ساکن در میان آنهاست، و الا اولین را، پس در انفعال
و استفعال و افتعل و افعل و افعال که اصل شان افعّل و افعّال بوده است انفعال و استفعال و افتعال و فَعْلال و افعّلال
گوئی. اما اَشهر در فعل و فعلل و فاعل و تفاعل و تفعیل بر خلاف قیاس مذکور تفعیل و فعّلة و مفاعلة و تفاعل و تفعّل ست،
و آنچه در مصدر فاعل فعال بتحقیف آمده است محقق فِعال است بر آسه وزن نیست.
و کسے از بیان ضابطه توهم نکند که مصدر از فعل مشتق است، بلکه ایں بیان کیفیت آمدن مصادر ست قیاسا برائے شخصی که قبل از
مصادر فعل را دانسته باشد، کذا فی "أبنیة الأفعال" و شروحها.

سه باب: بر سهیل اطراد، پس مدحرج و محرنجم و مستخرج مشترک است در میان مفعول و ظرف و مصدر. (یحیی)
تسربلة: یک بار پیراهن پوشیدن، تائے حالت را در پنجابر مقایسه گذاشته، و در "شرح اصول" آرا ذکر کرده، و زرد ابن مالک
تائے حالت در غیر ثلاثی مجرد نیاید. (نوادر الوصول)

۱. برا نگیختن. ۲. بچو صیغه مفعول.

باب دوم: افعللال:

اِحْرَنْجَمَ يَحْرَنْجِمُ اِحْرَنْجَامًا، الامر: اِحْرَنْجِمُ

باب سوم: افعلال:

اِقْشَعَرَ يَقْشَعِرُ اِقْشَعَرًا، مُقْشَعِرٌ، اُقْشِعِرْ يُقْشَعِرُ مُقْشَعِرٌ، اِقْشَعِرْ اِقْشَعِرْ

وجاء مصدره فَعْلِلَيْلَةً
كقشعريرة وطمانينة

ثلاثی مزید بردو گونه است: ملحق و مطلق، مطلق دو قسم است: یکی آنکه درو یا در ماضی او

اِقْشَعِرْ: بلك ادغام و سکون آخر. فائده: بدانکه نزد اهل حجاز در ادغام تحریک حرف دوم بحرکت لازم شرط است؛ لہذا نزد ایشان ادغام در مثل: اقشعر و ليقشعر و لم يقشعر روانیست؛ از آنکه حرف رابع اض اجتماع ساکنین حرکت داده اند، و نزد بنی تمیم ضابطہ در ادغام آنست کہ اگر حرف ثانی ساکن است بکون لازم، چون: مددن ادغام ممتنع است، و اگر متحرک است بحرکت لازم، چون: مدد بعد رفع موانع ادغام واجب است.

و اگر متحرک است بحرکت عارض ادغام جائز است بتحریک حرف آخر بحرکت کسره و فتحة، و اگر مضموم العین است بضمه نیز. و واجب است ادغام و ضم حرف مد غم در صورت لحوق ضمیر مذکر غائب، چون: مد، و فتحة آل در صورت لحوق ضمیر مؤنث غائب، چون: مدها، و قراءت قرآن بہر دو لغت آمده است، قال الله تعالى: ﴿لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا﴾ (البقرة: ۲۳۳) بالإدغام، قال الله تعالى: ﴿فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمَنُ مَدًّا﴾ (مریم: ۷۵) بالفك.

لہذا مصنف بسبب مقبول بودن ہر دو لغت فک و ادغام بتحریک ثانی بکسره و فتحة در امر ذکر کردہ، و لغت ثالث یعنی ضمہ حرف مد غم چون تابع ضمہ عین است درینجا مفقود است. (انور علی)

ملحق: الحاق در فعل آنست کہ در ثلاثی حرفی زیادہ کنند؛ تا بروزن رباعی مجرد یا مزید شود، و در اسم آنکہ در ثلاثی یا رباعی حرفی زیادہ کنند؛ تا بروزن رباعی یا خماسی مجرد یا مزید شود. (منہ) مطلق: ازان کہ خالی است از قید الحاق. (یکجی)

درو یا در ماضی: [چون: اجتنب و اقشعر و احرنجم و اجتناب و اقشعرار و احرنجام.] چون: يقشعر و يستنصر و قشعريرة اگر چه در ہنہا ہمزہ وصل نیست اما در ماضی لہنہا ہمزہ وصل موجود است. (انور علی)

لے فراہم آمدن.

همزه وصل بود، دوم: آنکه نبود. قسم اول هفت باب است.

باب اول: افعال:

اجْتَنَّبَ	يَجْتَنِبُ	اجْتَنَابًا	مُجْتَنِبٌ	اجْتَنَبَ	يُجْتَنَبُ	مُجْتَنَبٌ	اجْتَنَبَ
------------	------------	-------------	------------	-----------	------------	------------	-----------

باب دوم: استفعال:

اسْتَنْصَرَ	يَسْتَنْصِرُ	اسْتِنْصَارًا	مُسْتَنْصِرٌ	أَسْتَنْصِرُ	يُسْتَنْصِرُ	مُسْتَنْصِرٌ	اسْتَنْصَرَ
-------------	--------------	---------------	--------------	--------------	--------------	--------------	-------------

باب سوم: انفعال:

انْفَطَرَ	يَنْفَطِرُ	انْفِطَارًا	مُنْفَطِرٌ	انْفُطِرَ	يُنْفَطِرُ	مُنْفَطِرٌ	انْفَطَرَ
-----------	------------	-------------	------------	-----------	------------	------------	-----------

همزه وصل: وجه تسمیه اش همزه وصل آنکه این همزه بحرف ساکن وصل می شود و پیوندد، و یا آنکه خود از میان ساقط شده قبل وبعد را وصل می نماید، یا آنکه متکلم بسبب تعذر ابتداء بساکن بطلب تکلم نمی رسد چوں همزه افزوده شود بطلب خود واصل شود، و همزه قطع ضداست. (نوادیر الوصول) نبود: یعنی درو یا در ماضی او همزه وصل نباشد. (منه)

هفت باب است: شمار هفت باب در مزید ثلاثی مطلق با همزه بر قول مشهور است، و الا اگر مذاهب مختلفه را جمع کنیم بچهارده باب مرتقی شود: زیرا که نزد بعضی افعال و افعال، چوں: اذاکر و اذاکر نیز دو باب جداگانه است، و حق اینست که این هر دو باب فرع تفاعل و تفاعل است، چنانچه ابن حاجب در "شافیه" گفته، و اگر فروع را در اصول شمار کرده شود لازم آید که فروع باب افعال نیز شمار کرده. اما مصنف در "شرح اصول اکبریه" می گوید: که ظاهر اینست که این هر دو باب علیحده اند، نه فرع تفاعل و تفاعل، و بعضی افعال بکسر همزه و فتح عین و همزه و تشدید چوں: اِزْيَانٌ أي حسن و افوعل چوں: اکوهد کافشعر از کهد بمعنی جهد و تعب نیز آورده اند، و ظاهر اینست که هر دو ملحق است بـ "افشعر" نه مطلق، و بعضی افعل بفتح عین و تشدید یاء افزوده اند، چوں: اِهْبِیْخَ به تبحر خرامید، و جوهری افعلی نیز آورده، چوں: استلقی، و آمده است افعال بفتح همزه، چوں: استلام از سلام و افعولی، چوں: اذلولی از ذلّ، کذا فی "شرح الأصول" و غیره.

افعال: این وزن خود نیز مستعمل است بمعنی افتراء کردن و بمعنی ساختن، و از انست افعله الله تعالی در حق طعاعی که بر عیسی علیه السلام نازل شده بود. (نوادیر الوصول) انفعال: این وزن نیز مستعمل است، فی "الصراح": انفعال شدن کار، یقال: فعلته فانفعل، کقولک: کسرتنه فانکسر.

له نصرت خواستن.

باب چہارم: افعال:

اعْلَوْطُ	يَعْلَوْطُ	اعْلَوْطاً	مُعْلَوْطُ	أُعْلَوْطُ	يُعْلَوْطُ	مُعْلَوْطُ	اعْلَوْطُ
-----------	------------	------------	------------	------------	------------	------------	-----------

باب پنجم: افیعال:

اِخْشَوْشَنَ	يَخْشَوْشَنُ	اِخْشَيْشَانَا	مُخْشَوْشِنُ
أَخْشَوْشِنَ	يُخْشَوْشَنُ	مُخْشَوْشَنُ	اِخْشَوْشِنُ

باب ششم: افعلال:

اعْلَوْطاً: دست در گردن شتر انداخته سوار شدن، و نزد بعضی سوار شدن بدون مہار یا برہنہ، و گرفتن و لازم بودن کسے را، و خود رانی کردن، کذا فی "القاموس"، و آنچه در نسخ "منشعب" مشہر است قلابہ در گردن شتر بستن، در کتب لغت نشانی از اس نیست، و در "صحاح" گفتہ: و اوش یاء نشد، چنانکہ در اعشوشب اعشیشابا کہ مشد دست، و نزد بعضی اعلیواط نیز آید، کذا فی "الارتشاف". (نوادر الوصول)

يَخْشَوْشَنُ: قاعدہ در شناختن حرکت عین مضارع معروف از غیر ثلاثی مجرد: بدانکہ اگر ماضی چہار حرفی ست علامت مضارع عیش مضموم و ما قبل آخرش مکسور آید، چوں: یکرم وید حرج، و إلا علامت مفتوح بود، پس اگر ماضیش ہمزہ وصل دارد ما قبل آخرش مکسور بود وائما، چوں: یجنب و یستنصر، إلا از باب افعّل و افاعل کہ مفتوح آید بسبب آنکہ اصل آنہا تفاعل و تفاعل ست، چنانکہ مکسور آید اخصم یخصم کہ ماخوذست از یختصم، پس غلط ست یعلوط بفتح واو، چنانکہ فاضل بہاری گفتہ.

و اگر ما قبلش تاء دارد مفتوح آید، چوں: یتصرف و یتدحرج و در ابوابیکہ ما قبل آخرش دو حرف یک جنس ست وقت ادغام در انہا کسرہ بما قبل دہند اگر مدہ نباشد، چوں: یعلوط و یحمر، و الا حذف کنند، چوں: مدہام، و در مضارع مجہول علامتش را مضموم و ما قبل آخر را مفتوح در ہمہ جا، و در مدغم معاملہ معروف کنند چنانکہ دانستی.

أَخْشَوْشِنَ: قاعدہ دیگر در شناخت ماضی مجہول: پس بدانکہ در ہر ماضی مجہول ما قبل آخر مکسور باشد وائما، پس اگر اولش تائے زائدہ است آنرا مع ما بعدش مضموم کنند، چوں: تعہد و تدحرج، و اگر ہمزہ است آنرا با حرف ثالث مضموم نمایند، چوں: استنصر و اجتنب، و اگر پیچ یکے ازین ہر دو نیست اولش را مضموم نمایند فقط، ثلاثی باشد، چوں: نصر، یا زائدہ از اس، چوں: اکرم و کرم و دحرج و قوتل و احضر، و شامل ترازین قاعدہ ایست کہ گوئی: ما قبل آخر را کسرہ دہ، و دیگر ہر متحرک راضمہ.

بنائے یُکَرِّمُ یَأْکُرِّمُ بود، ہمزہ را اقلندند؛ تا لازم نیاید اجتماع دو ہمزہ در اُکَرِّمُ.

باب دوم: تفعیل:

کَرَّمَ	یُکَرِّمُ	تَکْرِیماً	مُکَرِّمٌ	کَرَّمَ	یُکَرِّمُ	مُکَرِّمٌ
---------	-----------	------------	-----------	---------	-----------	-----------

ویجیء مصدره علی تَفْعِلَةٌ وَفِعَالٌ وَفَعَالٌ وَتَفْعَالٍ.
نحو سلام و کلام

باب سوم: تفعیل:

تَقَبَّلَ	يَتَقَبَّلُ	تَقَبُّلاً	مُتَقَبِّلٌ	يُتَقَبَّلُ	مُتَقَبِّلٌ	تَقَبَّلَ
-----------	-------------	------------	-------------	-------------	-------------	-----------

وجاء تملاق.
آی قلیلا

= ومزکوم، ومحزون ولا خامس لها، کذا فی "المزهر". (نوادر الوصول)

ویجیء: مصنف یجیء صیغہ مضارع آورد؛ تا اشاره باشد بسوئے قلت مصادر مذکورہ، یعنی مطرد نیست. (نوادر الوصول)

تَفْعِلَةٌ: وزن تفعلة از ناقص کلیہ واز مہموز اکثر می آید، چون: تعزیه و تحطیة، اما نزد مخشری تاء در تعزیه وغیرہ عوض یاء مخزوف ست کہ اصل تعزی بدویاء بر وزن تفعیل بود، یحتمل کہ نزد مصنف مذہب ز مخشری مختار باشد، یا قلت راجع بسوئے مصدر صحیح باشد، یا قلت اضافت ای نسبت بہ تفعیل مراد باشد. (نوادر الوصول)

فَعَالٌ: بدانکہ اکثری از معتبرین کذاب بکسر کاف و تخفیف ذال مصدر تفعیل آورده اند، وازوست قوله تعالی: ﴿وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كِذَابًا﴾ (البأ: ۲۸) بر قراءت تخفیف ذال، اما شیخ رضی در "شرح شافیه" می گوید: کہ من از کسے نشنیده ام کہ کذاب بالتخفیف را مصدر کذب بہ تضعیف عین گفته باشد، مختار نزد من آنست کہ در آیت بر قراءت تخفیف کذاب را مصدر کاذب گویند، نہ کذب.

فَعَالٍ: نحو: کذاب بتشدید و تخفیف ذال. تفعال: نحو: تکرار، ابو حیان گوید: مصادر غیر قیاسی را اکثر نحویان اسم مصدر گویند، و بعضی نحویان بر آنند کہ مصدر باب دیگر باشد، و لامشاحه فی الاصطلاح. (منه) وجاء تملاق: [دریں تاء و عین ثانیہ یا اولی زائد است، بمعنی تملق و ہمچنین تحمال بمعنی تحمل. (شرح الأصول)] ابو حیان گوید: کبریاء و جبروت و ووضوء و طهور و تقدمة و طیره نیز از مصادر ایں باب ست، مصدرش بر وزن فعلة بالفتح سوائے حیره و طیره نیامده.

له پذیرفتن.

باب چہارم: تفاعل:

تَقَابَلْ	يَتَقَابَلُ	تَقَابُلًا	مَتَقَابِلٌ	تُقَابِلَ	يُتَقَابَلُ	مَتَقَابِلٌ	مُتَقَابِلٌ
-----------	-------------	------------	-------------	-----------	-------------	-------------	-------------

و تنقطع و تشابہت بز یادتی تائے اول و تفاوت بفتح و کسروا و شاذ ست، چوں در آید تائے مضارع بر تائے تفاعل و رواست حذف یکے در معروف.

باب پنجم: مفاعلة:

قَاتِلْ	يُقَاتِلُ	مُقَاتَلَةً	مُقَاتِلٌ	قُوتِلَ	يُقَاتَلُ	مُقَاتِلٌ	قَاتِلٌ
---------	-----------	-------------	-----------	---------	-----------	-----------	---------

وجاء فِعَالٌ وَفِعَالٌ.

بز یادتی تائے اول: در هر دو، و در ثانی ابدال تائے دوم بشین و ادغام نیز، و از انست إشابة. تفاوت: تفاوت الشیطان تباعد ما بینهما تفاوتاً بثلاث لغات علی غیر قیاس؛ لأن المصدر من تفاعل بضم العين إلا ما روي في هذا الحرف. (صراح) بفتح و کسر: اما ضم و او قیاسی ست. حذف یکے: [قال الله تعالى: ﴿تَنَزَّلُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ﴾ (القدر: ۴)، قال الله تعالى: ﴿فَلَا تَنَاجَوْا﴾ (المجادلة: ۹)]. سبب ثقل اجتماع مثلیں نزد سیبویہ، و بصریین ثانی؛ زیرا کہ اول علامت مضارع ست و علامت حذف نمی شود، و نزد ہشام و ضریر و سائر کوفیین اول؛ زیرا کہ ثانی مفید معنی باشد مثل مطاوعت، و حذفش محل ایں معنی گردد، و نیز ثانی علامت بابست، و رعایت باب اہم باشد. (نوادر الوصول)

در معروف: نہ در مجهول، و الا اگر در مجهول اول را حذف کنند التباس معروف محذوف التاء با مجهول لازم آید، و اگر ثانی را حذف کنند التباس مجهول تفاعل با مجهول مفاعلة لازم آید. (نوادر الوصول) سَقَاتَلَتْ بفتح سین و ہمزہ و یائے تحتیہ بعد الف بر وزن فاعلته از باب مفاعلة نیست و نہ وزن جداگانه، بلکہ جمع است در دو لغت بمعنی سألته مہموز العین از باب منع را با سَقَاتَلَتْ اجوف یائی از باب مفاعلة بمعنی سألته جمع کردند، و سَقَاتَلَتْ خلاف قیاس خوانند. (شرح الأصول)

جاء: فائدہ: عادت مصنف آنست کہ مسائل مطرودہ را بجملة اسمیہ بیان می کند، و بصیوہ مضارع اشاره بجانب قلیل، و بصیوہ ماضی جانب اقل مینماید، مثل: یجیء مصدرہ، و جاء علی کذا، و وجہ اشاره آنکہ جملہ اسمیہ دلالت میکند بر دوام؛ زیرا کہ خصوصیت زمانہ در اں معتبر نیست، و مضارع دلالت بر حدوث میکند و خاص بحال یا استقبال، پس قلیل بودنش بسبب عدم شمول آں بزمانہ ماضی ثابت شد، و چوں مضارع شامل ست دو زمانہ را و ماضی بہ زمانہ واحد پس ماضی نسبت بہ مضارع اقل باشد. (نوادر الوصول) فِعَالٌ: بدانکہ فِعَالٌ بکسر فاء در مصدر ایں باب بسیار ست، بخلاف فِعَالٌ کہ قلیل آمدہ ست =

بدانکه سوائے اہل حجاز علامت مضارع غیر یاء را کسرہ خوانند اگر عین ماضیش مکسور بود، یا اولش
ہمزہ وصل یا تائے زائدہ مطرودہ، و در مضارع اُبی و و جل و نحوہ یاء را نیز. اما ملحق دو قسم است: ملحق
کافعل و استفعال کتاب تفعّل و تفاعل
بر بای مجرد و ملحق بمزید. قسم اول ہفت باب است:

باب اول: فعللۃ:

جَلَبَبَ	يُجَلَبِبُ	جَلَبَبَةً	مُجَلَبِبٌ	جُلِبِبَ	يُجَلَبِبُ	مُجَلَبِبٌ	جَلَبَبَ
----------	------------	------------	------------	----------	------------	------------	----------

= مر غیر اہل یمن را، چنانچہ فعال قلیل است از مثال یائی ہجویام بمعنی میاومت ای تا ایام معاملہ نمودن. (شرح الأصول)
ماضیش مکسور: بمضارعش مفتوح کما صرح به المصنف في "الأصول"؛ تا دلالت کند بر کسرہ عین ماضی، و فاء را
ندہند تا ثقل متوالی کسرات لازم نیاید؛ زیرا کہ یاء در اصل دو کسرہ است، اما تلحق و تذهب بکسر تاء آید با آنکہ
ماضیش مفتوح العین. و همچنین بعد بکسر نون در قراءتہ، و معنہ ماضی او مکسور العین نیست و نہ مضارع مفتوح العین، اما اولین
شاذ اند و ثالث اشذ بسبب مخالفت قانون در حرکت ماضی و مضارع. (نوادر الوصول)

نحوہ: مراد از "نحوہ" بحسب تجویز مصنف مثال واوی از باب علم است، و در "أصول" یحب و متصرفاتش را، و نحو یأس یعنی مثال
بائی مہوز العین را کہ از علم باشد نیز از یں قلیل شمرده. (نوادر الوصول)

ملحق دو قسم: الحاق در اصطلاح اہل فن عبارت است از زیادت حرفے یا بیشتر بر ثلاثی تا در ہمہ تصرفات بوزن صوری رباعی مجرد
گردد بشرطیکہ زیادت مذکورہ افادہ کدام معنی قیاسا نہ بخشد، و در ملحق بمزید بودن حرف زائد بعینہ در ملحق بمکانش نیز شرط است.
و مراد از تصرفات در فعل مصدر و ماضی و مضارع و غیرہ است، و در اسم تصغیر و جمع تکسیر، و بودن حرف زائد برائے الحاق در مقابلہ
فاء و عین و لام لازم است. و شرط بودن زیادت غیر مفید معنی برائے اخراج میم مصدر و ظرف و آلہ و ہمزہ تفضیل است کہ افادت
معنی می کنند، پس مفرد افضّل ملحق بجعفر نبود. و فائدہ آن لفظی ست مثل درستی سجع و قافیہ؛ و لہذا محافظت و زنش لازم است
و ادغامش ممتنع اگرچہ بعضے جا افادہ معنی بخشد کہ مغائر معنی اصلی باشد، چوں: حوقل و کوثر کہ در معنی حقل و کثر نیست بلکہ
گاہے اصلش مستعمل نشود، مثل: کوکب و زینب؛ کہ ککب و زنب مستعمل نشدہ. (نوادر الوصول)

فعللۃ: طبق از یں باب ست، أصلہ: طویق و از تفعیل نیست، و إلا طویق می بود. (رکاز الأصول)

جَلَبَبَةً: [چادر پوشیدن]. جلباب بالکسر، چادر جلببۃ مصدر منہ. (صراح)

باب دوم: فِیْعَلَةٌ:

خِیْعَلٌ	يُخِیْعِلُ	خِیْعَلَةٌ	مُخِیْعِلٌ	خُوْعِلَ	يُخِیْعِلُ	مُخِیْعِلٌ	خِیْعِلٌ
----------	------------	------------	------------	----------	------------	------------	----------

باب سوم: فَوَعَلَةٌ:

جَوْرَبَ	يُجَوْرِبُ	جَوْرَبَةٌ	مُجَوْرِبٌ
----------	------------	------------	------------

باب چهارم: فَعَعَلَةٌ:

قَلَنْسَ	يُقَلَنْسُ	قَلَنْسَةٌ	مُقَلَنْسٌ	قَلَنْسٌ
----------	------------	------------	------------	----------

باب پنجم: فَعِیْلَةٌ:

شَرِیْفَ	يُشَرِیْفُ	شَرِیْفَةٌ	مُشَرِیْفٌ	شَرِیْفٌ
----------	------------	------------	------------	----------

باب ششم: فَعَوَلَةٌ:

جَهَوَرَ	يُجَهَوِرُ	جَهَوَرَةٌ	مُجَهَوِرٌ
----------	------------	------------	------------

باب هفتم: فَعَلَاءَةٌ:

قَلْسِي	يُقَلْسِي	قَلْسَاءٌ	مُقَلْسِي	قَلْسِي	يُقَلْسِي	مُقَلْسِي	قَلْسِي
---------	-----------	-----------	-----------	---------	-----------	-----------	---------

فیعله: بزیاة یا میان فا و عین. خِیْعَلَةٌ: خیعِل پیراهن بے آستین، خیعله پوشانیدن آل. فوعله: بزیاة و او میان فا و عین. فَعَعَلَةٌ: بزیاة نون میان عین و لام. فَعِیْلَةٌ: بزیاة یا میان عین و لام. شریفه: شریف برگ کشت که دراز و انبوه شود چنانکه برند آترا، یقال: شریف الزرع إذا قطعت شریفه. فَعَوَلَةٌ: بزیاة و او میان عین و لام.

قلسی: [در اصل قَلْسِي کدَحَرَج بود یاء متحرک ما قبلش مفتوح یاء را الف کردند، یقال: قلنسته فنقلسی أي ألبسته القلنسوة فلبسها.] سوال: حکم الحاق قلسی اگر قبل از اعلال است ^{تصحیح} واجب است؛ زیرا که در ملحقات تعلیل ممتنع است، و اگر بعد اعلال است توافق وزن ملحق و ملحق به نیست. جواب باعتبار شق اول: تصحیح ملحق و تته ضرور میباشد که در ملحق به =

اما ملحق بر بای مزید دو نوع است: ملحق بـ "تسربل" وبـ "اخرنجم". نوع اول هفت باب است:

باب اول: تَفَعَّلُ:

تَحَلَّبُ	يَتَحَلَّبُ	تَحَلَّبًا	مُتَحَلِّبٌ	تَحَلَّبُ إلخ
-----------	-------------	------------	-------------	---------------

باب دوم: تَفَيْعِلُ:

تَحْيَعِلَ	يَتَحْيَعِلُ	تَحْيَعِلًا	مُتَحْيِعِلٌ إلخ
------------	--------------	-------------	------------------

= این تعلیل ممتنع باشد، و این معنی در ما نحن فيه ممتنع است؛ زیرا که اگر در لام کلمه رباعی حرف علت واقع شود معل می گردد، نحو: قوفی قوفا. و جواب باعتبار شق ثانی: ابدال حرف بحر فی موجب تبدیل وزن نمی شود؛ لہذا گویند: کہ میزان بر وزن مبعال و موزان بر مفعال است. (نوادر الوصول) قلّساء: در اصل قلّسیة بود کد حرجه یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف شد. اما ملحق: ہر گاہ فارغ شد از رباعی مجرد و ملحقات او شروع در ملحقات بر بای مزید نمود، و آن یا زیادت یک حرف است سوائے تاء؛ زیرا کہ زیادت تاء برائے الحاق نیست، بلکہ برائے مطاوعت است، چنانکہ در تدرج، چون: قلّسیة فتقلّسی، و آنرا ہفت بابست، و یا زیادت دو حرف، چون اقعنسس و اسلنقی ملحق با حرنجم زیادت نون و سین؛ زیرا کہ زیادت ہمزه برائے الحاق نیست، بلکہ برائے مطاوعت است، چنانکہ در احرنجم.

بر بای مزید: در بعضی از ملحقات فعل چندی دیگر کہ غریب و قليل الاستعمال است آورده اند، یکے: زیادتی تاء در اول، چون: ترفل بر وزن تفعّل یعنی بتجتر خرامید. دوم: زیادت میم در اول، چون: مرحب کمفعّل، یقال: مرحب کمفعّل ای مرحبا گفت اورا، و مسہل ای وسعت کند و سہل کند برائے تو.

سوم: فعل زیادت میم در اول بعد از عین، چون: ترمح البناء بر وزن فعل ای دراز کرد بناء را. چهارم: زیادت باء در اول، چون: بلقم. پنجم: زیادت نون بعد لام، چون: علون بر وزن فعلن آغاز کردن کتاب و غیر آن، و نفعّل بر زیادت نون قبل فاء، چون: نرجس الدواء نرگس انداخت در دوا، پس نون آن زائد است و لام مکرر نیست و تا بر وزن فعلل باشد. (شرح الأصول، صراح، أبنیة الأفعال)

تخیعلا: پیراہن بے آستین پوشیدن لازم. (ص)

۱. چادر پوشیدن.

باب سوم: تَفَوُّعُلٌ:

تَجَوَّرَبَ	يَتَجَوَّرَبُ	تَجَوَّرُبَالٌ	مُتَجَوَّرِبُ الْخ
-------------	---------------	----------------	--------------------

باب چهارم: تَفَعُّلٌ:

تَقْلَسَ	يَتَقْلَسُ	تَقْلَسُ الْخ
----------	------------	---------------

باب پنجم: تَفَيْعُلٌ:

تَشْرِيفَ	يَتَشْرِيفُ	تَشْرِيفاً	مُتَشْرِيفُ الْخ
-----------	-------------	------------	------------------

باب ششم: تَفَوُّعُلٌ:

تَسْرَوَلْ	يَتَسْرَوَلُ	تَسْرَوُلًا الْخ
------------	--------------	------------------

باب هفتم: تَفَعُّلٌ:

تَقْلَسُ	يَتَقْلَسُ	مُتَقْلَسُ	تَقْلَسُ الْخ	تَقْلَسِي	يُتَقْلَسِي	مُتَقْلَسِي	تَقْلَسُ الْخ
----------	------------	------------	---------------	-----------	-------------	-------------	---------------

تقلنس: تقلنس بنون وتقلس بادغام نون در لام کلاه پوشیدن، کذا في "الصراح". تسرولا: ازار پوشیدن، يقال: سرولته فتسرول، کذا يفهم من "الصراح".

تفعل: اصلش تفعلی بود، ضمّ لام را بمناسبت یاء بکسر بدل کردند و بعد ساکن کردن یاء بسبب ثقل، اجتماع ساکنین شد میان یاء و تنوین یاء را افگندند. تَقْلَسِي: [اصلش تقلسی بود، یاء متحرک ما قبلش مفتوح بالف بدل کردند.] اگر گوئی: که این باب ملحق ست بتدحرج، و در ملحق تعلیل وادغام درست نیست؟ گویم: که مراد از امتناع تعلیل در ملحق تعلیل خاص ست یعنی نقل حرکت از حرف علت در بنجا بسوئے ما قبل که ساکن باشد درست نیست؛ و لهذا قاعده نقل حرکت را بعد از الحاق مقید کرده اند، کما صرح به المصنف في شرحه لأصوله أيضا، نه آنکه انواع تعلیل در اینجا ممنوع است.

و دلیل برین تخصیص آنست که اگر مطلق تعلیل در ملحق ممنوع بودے ہر قاعده تخفیف و ابدال و تسکین و حذف حرف علت را =

اما باب تمفعّل و تفعّلت شاذّند و غریب و ملحق بـ "اخرنجم" دو باب است:

باب اول: اِفْعَلَالٌ:

اِقْعَنْسَسَ	يَقْعَنْسَسُ	اِقْعَنْسَسَا
--------------	--------------	---------------

باب دوم: اِفْعِلَالٌ:

اِسْلَنْقِي	يَسْلَنْقِي	اِسْلَنْقَاءُ	مُسْلَنْقِي	اُسْلَنْقِي	يُسْلَنْقِي	مُسْلَنْقِي	اِسْلَنْقِي
-------------	-------------	---------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------

و ندر اِكُوْهَدَّ.

آی جهد و تعب

= متقید بعدم الحاق کردند، چنانکه مقید کرده اند قاعده ادغام و نقل حرکت را بعدم الحاق، و حال آنکه جای در اسفار متقدّمین و متاخرین که از نظر احقر گزشته این قواعد باین شرط مقید نیست، و با وجود این تصریح کرده اند که در ملحق تعلیل متنوعست ناچار بر تعلیل خاص یعنی نقل حرکت حمل کردیم بقرینه استثناء ملحق ازین تعلیل و اطلاق قواعد دیگر اگر چه نص برین تخصیص هم در کتاب یافتہ شده، و هذا التوجيه أولى التوجيهات، فاحفظه.

تمفعّل: چوں: تمدّرع یعنی زره پوشید، و همچنین تمنطق ای کمر بند بست، و تمسلم ای مسلم شد، و تمذهب ای مذهب گرفت، و تمسکن ای مسکین شد، و تمولی ای مولی شد. تفعّلت: [در کتب صرف تفعّلت را غریب گفت. چوں: تعفرت ای عفریت شد یعنی خبیث منکر، یا عفریت بمعنی نافذ و بالغ در کارے بحدوت رای، کذا فی "شرح الأصول".

شاذّند: بدانکه شاذّ در سه معنی مستعمل می شود، یکی: خلاف قیاس و فصیح، چوں: فتح عین ماضی و مضارع در ابی یابی و استصوب استحوذ و ماء و آل که در اصل ماه و اهل بود، دوم: خلاف قیاس و غیر فصیح، چوں: قلی یقلی بففتحهما و أجلل بفتح ادغام، سوم: قلیل الاستعمال فصیح باشد، چوں: فِعِل بکسر تین، بهجو ایل و بلز، و فِعِل بکسر اول و ضم ثانی، بهجو: دئل و وعل، یا غیر فصیح، چوں: فِعِل بضم اول و کسر ثانی، چوں: حبک بر بعضی قراءه شاذّه.

ملحق باخرنجم: آی نادر الاستعمال؛ و لهذا لم یدرجهما تحت التعداد. دو باب است: در "اصول" سه باب گفته، ثالث افو فعل است، چوں: احوصل، و بعضی افعللاء افزوده اند، چوں: احببطاء. (شرح الأصول)

و ندر إلخ: و حق آنست که اکوهده و اکوال ثلاثی مزید مطلق است بر وزن افوعل. بزیادت واو مفتوحه و ادغام لام اول در ثانی، =

فصل

در بیان خاصیات ابواب، بدانکه سه باب اول أم الأبواب اند، و در کثرت خصائص متساویة الأقدام، لیکن مغالبه خاصه نصر ست: وهي ذکر فعل بعد المفاعلة؛ لإظهار غلبة أحد الطرفين المتغالبين، نحو: خاصمني فخصمته، ويخاصمني فأخصمه،

= چنانکه در "أصول" گفته؛ چرا که الحاق مانع ادغام است. (نوادر الوصول)
خاصیات ابواب: بدانکه خاصه و خاصیه و خصیصه بیک معنی ست، و چون مصطلح منطقیان بمعنی ما لا يوجد في غيره درینجا درست نمی شد؛ لهذا فاضل بهاری گفته: که مراد از آن معنی بر اصل که ماده و مینات افعال بر آن دلالت دارد بوده ست، و یاء و تاء در خاصیه بتشدید صاد و تحتانی برائے مصدریه ست، چنانکه در فاعلیه مفعولیة و جز آن.

أم الأبواب اند: یعنی اصول ابواب، و أم بمعنی اصل است؛ زیرا که دریں هر سه باب حرکت عین ماضی بحرکت عین مضارع مخالفت دارد مانند معنی هر دو، پس لفظ و معنی اینها با هم متفقند در اختلاف و اتفاق، و اتفاق اصلست، بخلاف سه باب باقی که اتفاق مذکور در آنها نیست، کذا في "شرح التسهيل" و غیره. و میتواند که اصالت اینها باعتبار کثرت استعمال و عدم تقييد بجزایه باشد، بخلاف بواقی، کما لا يخفى. (نوادر الوصول)

لیکن مغالبه: پس هر باب وقت مغالبه از نصر آید، و کسائی در حلقي العين واللام برائے ثقل عین مضارع را فته دهد و شاعرتنه فشعرتنه أشعره بالفتح گوید، و ابو زید أفخره بضم حکایت کرده. (رضی) و هي ذکر: و آن یعنی مغالبه ذکر فعلی ست بعد مفاعله برائے آشکارا کردن یک از دو جانب غلبه کنندگان. المفاعلة: یا آنچه دلالت باشتراک دارد.

غلبة أحد الطرفين: في المعنى المصدرى، و از لازم و متعدی هر دو می آید، لیکن درین هنگام لا جرم متعدی گردد. (رضی)
خاصمني: [یعنی خاصمه در من و او واقع شد، و هر یک دیگرے را خصومت کردیم، و من غالب آدمی در خصومت بر آن]. اگر گوئی: این مثال مغالبه صحیح نیست؛ زیرا که این لفظ خاصه بخلاف قیاس از ضرب آید نه از نصر، چنانکه در "صاحح" و "قاموس" و "تاج" و غیره آنست.

گویم: این قول غیر بصری آنست، و ایشان این را هم از نصر گویند، في "الارتشاف": قد شذ الكسر في قولهم: خاصمني فخصمته أخصمه بكسر الصاد، ولا يجوز البصريون فيه إلا الضم على الأصل في فعل المغالبة، فيقولون: أخصمته بضم الصاد. (نوادر الوصول)

مگر مثال واجوف یائی و ناقص یائی کہ می آیند از ضرب، و علل و احزان و فرح از فعل بیشتر آیند، والوان و عیوب و حلی می آیند از و، و چندے بضم عین نیز آمده۔ اما خاصیت فتح ^{فرح خوش شد} آنست کہ عین یا لام او از حروف حلقیہ بود، اما رکن رکن من التداخل، و ابی یابی شاذ۔ و خاصیت کرم آنکہ از صفت خلقیہ بود حقیقتہ یا حکما، یا صفتیہ شبیہ بآں۔

مگر مثال: واوی مطلق چوں: واعدنی فوعدته أعده، وياسرنی فیسرته أيسره، واجوف یائی و ناقص یائی، نحو: بايعني فبعته أبيعہ، وراماني فرمیتہ أرمیہ، واجوف واوی از نصر آید۔ علل: جمع علة بمعنی مرض، چوں: مرض وسقم۔ احزان: چوں: حزن غمگین شد۔ از فعل: بکسر عین، وایں باب ہر گاہ از رائے الوان و عیوب و حلی باشد لازم ست۔ (سازندرائی) بیشتر آیند: چہ گاہ از غیر ایں باب نیز می آید، چنانکہ بر تنبیج لغت پوشیدہ نیست۔

الوان و عیوب: چوں: کدر تیرہ گون شد، و شہب غالب شد سپیدی، و عیب چوں: عوریک چشم شد۔ حلی: بضم و کسر جاء و فتح لام جمع حلیۃ بالكسر در اصل بمعنی صورت و خلقت، و مراد از اں علامتی کہ محسوس شود بچشم در اعضاء، نحو: بلج کشادہ ابرو شد، و عین آہو چشم شد۔ (نوادر الوصول)

بضم عین: [وقد جاء آدم و سمر و عجم و حمق و عجمف و خرف و رعن بالضم و الکسر۔ (شافیہ)] از انواع ثلاثہ، نوع اول، نحو: آدم و سمر گندم گون شد، و بلیق ابلق شد، و دوم نحو: حمق نادان شد و عجمف لاغر شد، و سوم نحو: رعن فروہشتہ شد بدن۔ (نوادر الوصول)

و ابی یابی: و شجی یشجی و قلی یقلی و عض یعض ضعیف است و فصیح اول ازن و آخر از س۔ خاصیت کرم: بنائے فعل بضم العین غالباً از رائے دلالت بر افعالی ست کہ لازم طبائع است، چوں: حسن و قبح کوچکی و بزرگی و امثال اینہا، و گاہ مستعمل میشود در غیر خلقتی در صورتیکہ رواے داشتنہ باشد، چوں: طہر و مکث و صغر و کبر و نظائر اینہا، و ازین جہت ایں باب لازم ست و ہر گز متعدی نیامدہ؛ چہ افعال خلقیہ از خلقت بدیگرے سرایت نمی کند۔ (شرح مازندرائی) صفت خلقیہ: ای صفت جبلی و طبعی، کحسین و قبح إذا کانا ذاتیین۔

یا صفتی: چوں: فقاہت کہ بعد از تمکن مثل امر ذاتی و لازم منفق نمی شود۔ (نوادر الوصول) شبیہ بآں: یعنی بصفہ حقیقی در ظاہر باعتبار صورت نہ در حکم آں باعتبار لزوم و عدم انفکاک، مثل: حسن و قبح کسے از لباس و دیگر عوارض منفقہ۔

وَبَابِ حَسَبِ الْفَافِ مَعْدُودَةٌ نَعِمَ وَبَقَ وَمَقَ وَثَقَ وَفَقَ وَرَثَ وَرِعَ وَرِمَ وَرِيَ وَلِيَ وَغَرَ
 وَحَرَ وَلَهُ وَهَلَ وَعِمَ وَطَيَّ يَتَسَّ يَتَسَّ. ^{مواظق و سزاوار یافتن} ^{ہلاکت شدن} ^{حرہ بفتح تین کینہ داشتن} ^{کوفتن پیا} ^{خنگ شدن من حسب} خاصیت افعال تعدیہ و تقصیر است، نحو: خَرَجَ زَيْدٌ
 وَأَخْرَجْتُهُ وَقَدْ يُلْزَمُ، نحو: أَحْمَدُ، و تعريض ای بردن فاعل چیزے را بمعرض مدلول ماخذ،

نَعِمَ: و همچنین وجد یافت، بش شدت رسید، و بط ضعیف شد، و جمع دردمند شد، و لغ نوشید سگ آنچه در ظرف بود با طرف
 زبان خود، و عقی جلدی کرد، و حم کمال رغبت کردن زن آستان در خوردنی، و کم غمگین شد، و هم ساقط کرد چیزے از حساب،
 و هن ضعیف شد در عمل، درہ زیادہ شد پیہ زن، و قہ فرمانبردار شد، و نہ تعیا کشید، و ہی درید و کفید. (شرح الأصول) نعومة
 نرم و نازک شدن من کرم و علم و حسب و کسر الماضي و ضم الغابر کفضل یفضل مرکبة من باین.
 وَمَقَ: مقہ دوست داشتن. وَثَقَ: وثقه اعتماد کردن و استوار داشتن. وَرَثَ: إرث بالألف المنقلبة من الواو، ورثۃ
 بالتاء المبدلة من الواو میراث گرفتن. وَرِيَ: آتش جتن از آتش، و زنہ من علم و حسب. (ص)
 وَغَرَ: بفتح تین. بر شدن سینہ از خشم و کینہ. (ص) وَهَلَ: ازو هل بجای رفتن و ہم کہ مراد آں نباشد.
 وَعِمَ: دعا بنعمت در حق کسے کردن. يَتَسَّ: یأس نومید شدن، من حسب.

تعدیہ إلّ: بدانکہ میان تعدیہ و تقصیر عموم و خصوص من وجہ است، یعنی گاہے ہر دو در یک مادہ جمع شود، و گاہے یکے بدون
 دیگرے باشد. و تعدیہ عبارت ست از رسانیدن معنی لازم بمفعول، برابر ست کہ لازم مطلق باشد یا من وجہ ای بہ نسبت بعضے،
 چنانکہ اگر مجرد در متعدی بیک مفعول ست در افعال بدو مفعول شود، و اگر آنجا بدو مفعول اینجا بہ گرد داول چوں: أخرجه، دوم
 مثل: أحفرته ہر اکہ مجردش متعدی بیک مفعول ست، سوم نحو: أعلمته زیدا فاضلا کہ مجردش دو مفعول میخواید.

و معنی تقصیر گردانیدن فاعل ست چیزے را صاحب ماخذ، پس در امثلہ مذکورہ تعدیہ و تقصیر ہر دو موجود ست؛ چہ میتوان گفت
 کہ اورا صاحب خروج و صاحب کندن نہر و صاحب علم کردم، و در أبصرته تعدیہ است؛ چہ مجردش لازم ست، نہ تقصیر؛ زیرا کہ
 فاعل اورا صاحب باصرہ نگردانیدہ، و در أنرتہ ای گردانیدم اورا صاحب نیر تقصیر ست بدون تعدیہ؛ چرا کہ نرتہ مجردش ہم
 متعدیست، و نیر بالکسر نقش جامہ را گویند. (شرح الأصول)

قد يلزم: از الزام یعنی گاہے باب متعدی را لازم گردانند بر عکس تعدیہ، پس جامع صفات متضادہ است. (نوادر الوصول)
 أحمد: محمود و ستودہ شد زید، مجردش حد متعدی ست. ماخذ: ماخذ عام است از مصدر؛ چہ در ثلاثی مزید ماخذ بعضے الفاظ اسم جامد
 نیز آمدہ است، چنانچہ ألبن کہ ماخذ آل بن ست، و لبن مصدر نیست، بلکہ اسم جامد ست، و همچنین أعرق کہ ماخذ آل عراق ست.

نحو: أبعته، ووجدان إی یافتن چیزی را موصوف بماخذ، نحو: أخلته، و سلب إی زائل کردن از شے ماخذ را نحو: شکی وأشکيته، وإعطاء ماخذ نحو: أشويته وأقطعه قضباناً، وبلوغ إی رسیدن یا در آمدن بماخذ، نحو: أصبح وأعرق، وصيرورت إی گشتن شے صاحب ماخذ، یا صاحب چیزے موصوف بماخذ، یا صاحب چیزے در ماخذ، نحو: ألبن وأخرفت وأجرب، ولياقت وحيوننت، نحو: ألأم الفرع وأحصد الزرع،
رسیدن شے وقت ماخذ

أبعته: بردم اور اور محل بیج، یعنی اسپ را برائے بیج در نخاس بردم، و مراد از ماخذ چیز یست که از اں مصدر باب إفعال ساخته باشند. یافتن چیزے: و هم یافتن ماخذ نحو: أثارته یافتم ثار او را ای قصاص او را. ماخذ اگر لازم بود مدلولش مبني للفاعل خواهد بود، چون: أخلته إی بخیل یافتم او را، و اگر متعدی باشد مبني للمفعول، مثل: أحمده یافتم او را موصوف بمحمودیت. (شرح الأصول، نوادر الوصول)

سلب: وآں دو نوع ست، یکے: سلب از فاعل، و درینحال فعل لازم بود، نحو: أفسط زید از نفس خود دور کرد قسوط إی جور را، و دوم سلب از مفعول، دریں صورت فعل متعدی خواهد بود، نحو: شکی أشکيته او شکایت کرو من دور کردم شکایتش را، و راضی گردانم او را از خود. (نوادر الوصول)

أشويته: دادم او را اشوا یعنی گوشت بریانی إی گوشتے که او را بریان کنند و قابل بر شتن باشد، و آنچه در معنی این لفظ زبان زد صغیر و کبیر ست که گوشت بریان دادم او را غلط محض است. أصبح: در صبح رسید یا در آمد، یا نزدیک آں شد مثال بلوغ در زمان. (نوادر الوصول)

أعرق: بعراق در آمد یا رسید، یا جانب عراق رفت، مثال بلوغ در مکان، و بلوغ بمرتبه عدد، نحو: أعرشت الدرهم إی دراهم برده رسیدند. (نوادر الوصول) نحو: امثله بطور لف و نشر ست. ألبن: إی صاحب شیر شد مرد، ای مواشی او شیر دار شدند. أخرفت: گوسفند در خریف صاحب بچه شد.

لیاقت: إی گشتن شے مستحق ماخذ. ألأم الفرع: سزاوار ملامت شد سردار، مثال لیاقت بدون حیوننت. أحصد الزرع: زراعت لائق درو شد، وقت حصاد درو کردن رسید، مثال اجتماع لیاقت و حیوننت ست. و فرق در حیوننت و بلوغ آنکه در حیوننت ماخذ مندا لیه ست، و در بلوغ مفعول. و این نزد مصنف ست اما ابن حاجب و دیگر ارباب فن بلوغ و حیوننت را در صیرورت داخل کرده اند؛ زیرا که در امثله مذکورہ می توان گفت: که صاحب صبح شد و صاحب حصاد گردید. (نوادر الوصول)

ومبالغه، نحو: أثمر النخل وأسفر الصبح، وابتداء، نحو: أشفق، وموافقت مجرد وفعل وتفعیل واستفعل، نحو: دجى الليل وأدجى، ومطاوعت فعل وفعل إى پس آمدن أفعل مر فعل يافعل را؛ تا دلالت کند بر پذیرفتن مفعول اثر فاعل را نحو: كبته فأكب. خاصیت تفعیل تعدیه و تفسیر است، نحو: نزل.....

مبالغه: ای کثرت در زیادت مآخذ، وآں دونوع است: مبالغه در کم و کیف. (شرح الأصول، نوادر الوصول)
أثمر النخل: بسیار تمر آورد درخت خرما، وایں مثال مبالغه در کیت. أسفر الصبح: بسیار روشن شد صبح، وایں مبالغه در کیف است.

ابتداء: وآں عبارتست از آمدن مزید بی آنکه مجردش دریں معنی آمده باشد، خواه مجرد اصلاً نیامده باشد، نحو: أرقل بمعنى أسرع، یا بمعنی دیگر آمده باشد، نحو: أشفق ترسید، و مجردش شفقة بمعنی مهربانی است. ہاں این درید و این فارس ہر دورا بیک معنی آورده اند، و اکثر لغویان از اں انکار دارند، و مثال متفق علیہ لفظ أقسم بمعنی حلف است کہ مجردش بالاتفاق بدیں معنی نیامده. (نوادر الوصول)

موافقت مجرد: ای موافقت ہر دو در یک معنی. اگر گوئی: چون ہر دو در یک معنی و یک خاصہ یافتہ می شوند پس چرا یک را خاصہ موافق دیگرے میگویند نہ بالعکس، یا خاصہ ہر دو چہ اقرار نمی دهند؟ جوابش آنکہ ہر جایک معنی از بابے بیشتر آید و از دیگرے کم آں دیگر را موافق اول گویند. (رضی، نوادر الوصول)
استفعل: نحو: أعظمته بمعنی استعظمتہ ای پنداشتہم اورا معظم و بزرگ، و در اں خاصہ حسابست.

دجى الليل: تاریک شد شب، مثال موافق مجرد، و خاصہ در اں صیور تست. مطاوعت: در "ارتشاف" گوید: مطاوعت حقیقتہ در چیزے باشد کہ فعل ازو متصور بود، مثل: صرفتہ فانصرف، و آنجا کہ صدور فعل متصور نباشد اطلاق مجاز است، نحو: قطعت الجهل فانقطع، و رضی گفتہ: مطاوع در حقیقت مفعول فعل اول است کہ در فعل ثانی فاعل شدہ، مثل: زید در باعدت زیدا فتباعہ؛ چہ قبول اثر از شان اوست، لیکن اہل فن فعلے را کہ مطاوع حقیقی فاعل اوست مجازاً مطاوع گویند.

کبته إلخ: [سرگون انداختم اورا پس سرگون افتاد.] ز مخشری گوید: کہ مطاوعت اکب در عربیت ثابت شدہ، و معنی اکب: دخل فی الکب است، و مطاوع کب در حقیقت انکب. و بعضے از خصائص ایں باب قصر است، نحو: أسقیتہ "سقاك الله" گفتہم اورا، و آوردن چیزے را موصوف بماخذ، نحو: أطاب آورد کلام زیبا، و اعانت، نحو: أقتلته اعانت کردم در قتل. (نوادر الوصول، شرح الأصول، یحیی)

وَنَزَّلَتْهُ وَسَلَبَ نَحْو: قَذَيْتَ عَيْنُهُ وَقَذَيْتَ عَيْنَهُ، وصيرورت نحو: نَوَّرَ، وبلوغ نحو: عَمَّقَ وَخَيَّمَ، ومبالغه، نحو: صَرَّحَ وَجَوَّلَ وَمَوَّتَ الْإِبِلُ وَقَطَّعْتُ الثِّيَابَ، ونسبت بماخذ تا علق رسید در خیمه داخل شد
نحو: فسقته، والباس ماخذ نحو: جَلَّلْتُهَا، وتخلیط ای چیزے را ماخذ اندود کردن نحو: ذَهَبْتُه، وتحويل ای گردانیدن چیزی را ماخذ یا ہچمو ماخذ نحو: نَصَّرْتَهُ وَخَيَّمْتَهُ، وقصر یعنی تذهیب زرا اندود کردن
اشتقاق آں از مرکب بجهت اختصار حکایت نحو: هَلَّلَ، وموافقت فَعَلَ وَأَفْعَلَ وَتَفَعَّلَ، وابتداء.
نحو کلمہ در معنی

نَزَّلَتْهُ: مثال اجتماع تعدیہ و تصیر، و تعدیہ بدون تصیر، چون: فسقته فاسق گفتم او را، و تصیر بے تعدیہ نحو: نصلت السهم. قذیت عینہ: ای دور کردم خاشاک از چشم او. نور: أي صار ذا نور، وهو بالفتح شگوفہ، ای شگوفہ برآورد. (بح) بلوغ: ای بمعنی رسیدن چیزے و داخل شدن در چیزے.

مبالغه: وآں سه قسم باشد: در فعل چون: صرح خوب ظاهر کرده شد، وجول بسیار گرد گردید. اول مبالغه در کیف است و دوم در کم، و مبالغه در فاعل چون: موت الإبل مرگ عام در شتران افتاد، و مبالغه در مفعول نحو: قطعت الثياب بسیار جامها قطع کردم.

فسقته: نسبت بفسق کردم و فاسق گفتم او را، و از ہمیں قبیل ست کفرته، در "تعلیق الفرائد" گوید: ناظرین "صحاح" را در لفظ تکفیر بایں معنی توقف است؛ چه او گفته است: أكفرت الرجل دعوته كافرا، و تکفیر را بمعنی کفارہ دادن ذکر کرده، لیکن ایں توقف را ایں قول صاحب "محکم" رومی کند: كفر الرجل نسبه إلى الكفر، و در "صراح" ہم بدیں معنی ست، و از "مغرب" ہم استفاد می شود. (نوادر الوصول)

جَلَّلْتُهَا: تحلیل قرار گرفتن و جل بر اسپ افکندن. (صراح) نَصَّرْتَهُ: [نصرانی کردم او را]. تنصیر: ترسا گردانیدن. خیمته: [ہچو خیمہ نمودم او را]. تخیم: خیمہ ساختن و بجائے مقیم شدن. (صراح) اختصار: و از ہمیں عالم است آنچه برائے دعائے نیک و بد آمدہ نحو: سقیته ای گفتم او را: أسقاك الله، وجدعته ای گفتم: جدعك الله، و می آید برائے گردانیدن مفعول بر صفتی کہ بودہ است، نحو: كوف الكوفة، و بمعنی کار کردن در مانند نحو: صبح بصبح در آمد و بمعنی رفتن در ماخذ نحو: كوف ای بکوفہ رفت، و برائے غیر آں.

هَلَّلَ: ای لا إله إلا الله گفت. فعل: ای ثلاثی مجرد نحو: زلته وزيلته. أفعَلَ: أشويته أطعمته شواء.

تفعَّلَ: نحو: ترس أي استعمل الترس بالضم: سپر.

خاصیت تَفَعَّل مطاوعت فَعَّل، نحو: قَطَعْتُهُ فَتَقَطَّعَ، وَتَكَفَّفَ در ماخذ، نحو: تَجَوَّعَ وَتَكَوَّفَ، وَتَجَنَّبَ یعنی پرہیز کردن از ماخذ نحو: تَحَوَّبَ، وَلَبَسَ ماخذ نحو: تَخَتَّمَ، وَتَمَثَّلَ یعنی ماخذ را بکار بردن نحو: تَدَهَّنَ وَتَتَرَسَ وَتَحَيَّمُ، وَاتَّخَذَ یعنی ساختن یا گرفتن ماخذ، یا چیزی را ماخذ ساختن، یا در ماخذ گرفتن، نحو: تَبَوَّبَ وَتَجَنَّبَ وَتَوَسَّدَ الْحَجَرَ وَتَأَبَّطَهُ، وَتَدَرَّجَ یعنی تکرار عمل بمثلت نحو: تَجَرَّعَ وَتَحَفَّظَ، وَتَحَوَّلَ یعنی گشتن شے عین ماخذ یا بچو ماخذ نحو: تَنَصَّرَ وَتَبَحَّرَ، وَصَيَّرَ نحو: تَمَوَّلَ، وَموافقت مجر دو أَفْعَلَ وَفَعَّلَ وَاسْتَفْعَلَ، وابتداء.

صاحب مال شد نحو تقبل بمعنی قبل نحو تبصر و ابصر نحو تکلم

مطاوعت فَعَّل: بتشدید برائے تکثیر، یا نسبت نحو: قیستہ فتقیس، یا تعدیہ نحو: علمتہ فتعلم، واغلب در مطاوعت فَعَّل کہ برائے تکثیر و تعدیہ باشد ثلاثی مجر د است نحو: علمتہ فاعلم، و فرحتہ ففرح. (رضی)
تکلف: [بزور ثابت کردن صفتی کہ موجود نہ باشد] فرق میان آن و تخفیل کہ خاصۃ تفاعل ست آنکہ در تفعل فاعل ممارست فعل میکند و حصول آن در خود میخوابد، و در تفاعل اظهار فعل می کند از راه خلاف نمائے بے قصد حصول. (رکاز الأصول)
تجووع: بزور و محنت گرسنہ شد.

تحوَّب: از گناہ پرہیز کرد، حوب بالضم گناہ. تختم: ای انگشتری پوشید، و آنرا از عمل گفتن بہتر. تَدَهَّنَ: روغن را بر بدن مالید. تترس: ترس یعنی سپر را بکار برد. یعنی ساختن: و این چار قسم شد، لیکن فعل در اولین لازم باشد و در اخیرین متعدی. تَبَوَّبَ: مثال اول یعنی دروازہ ساخت. تَجَنَّبَ: مثال دوم ای گوشہ گرفت.

تَوَسَّدَ الْحَجَرَ: مثال سوم ای تکیہ ساخت سنگ را. تَأَبَّطَهُ: مثال چہارم ای در بغل گرفت آنرا.
تَجَرَّعَ وَتَحَفَّظَ: [جرعہ جرعہ نوشید و اندک اندک یاد کرد] مثال اول برائے محسوس است و دوم برائے غیر محسوس، و در "شافیہ" گفتہ: تفہم ازین قبیل ست، و رضی گوید: ظاہر آنکہ برائے تکلف در فہم بودہ باشد.
تبحر: مثال دوم ای مثل بحر شد و وسعت علم.

فعل: بتشدید نحو: تعطی بسیار عطا کرد، و تکذب نسبت بدروغ نمود، و تویل "یا ویلا" گفت. (رکاز الأصول)
استفعل: موافقتش در دو معنی مختص باستفعل است، یکے: طلب نحو: تنجز واستنجز، دوم: اعتقاد آنکہ شے بر صفت اصل خود است نحو: تعظم واستعظم، و مے آید بمعنی تفاعل، چوں: تشبع ای اظهار سیرے کرد، و غالباً معنی تفعل بودن شے صاحب ماخذ نحو: تأهل و تألم و تأسف و تأصل و غیر آن. (رضی)

خاصیت مفاعلة مشارکتست یعنی شریک بودن فاعل و مفعول در فاعلیت و مفعولیت ای ہر یک مر دیگرے را نحو: قَاتَلَ زَيْدٌ عَمْرًا. و موافقت مجرد و أَفْعَلَ وَفَعَّلَ وَتَفَاعَلَ، وابتداءً.

خاصیت تفاعل تشارک ست ای شرکت دو شے در صدور و تعلق فعل یعنی از ہر یک بدیگرے

نحو: تشاتما، و شرکت در صدور فقط کم ست نحو: توافعا شیئا، و تخییل یعنی نمودن غیر را

حصول ماخذ در خود نحو: تمارض، و مطاوعت فاعل بمعنی أَفْعَلَ نحو: باعدته فتباعدا،

و موافقت مجرد و أَفْعَلَ، وابتداءً. و لفظی کہ در مفاعلت دو مفعول می خواست در تفاعل یکے خواہد، و اگر

نحو تعالی بمعنی علا چوں جاذبت زیدا ثوبا نحو تجاذبنا ثوبا نہ لازم بود.

فاعل و مفعول: واحد باشند ہر دو یا متعدد یا مختلف. ہر یک: در خارج اگر چہ در لفظ یکے فاعل ست فقط و یکے مفعول، و بسبب آنکہ یکے در لفظ مفعول بود فعل لازم را ایں باب متعدی گرداند نحو: کرم و کارمتہ، و از جہت آنکہ در واقع ہر یک از فاعل و مفعول بود فعلیکہ مفعولش صلاحیت فاعلیت ندارد و دریں باب متعدی بمفعول دیگر شود باوجود مفعول اول نحو: جذبث ثوبا و جاذبت زیدا، بخلاف ضرب کہ مفعولش صلاحیت فاعلیت می دارد. (رکاز الأصول)

أَفْعَلَ: نحو: باعدہ و أبعدہ. فعل: ای در تکثیر ضاعفت بمعنی ضعفث. کم ست: لیکن مے آید؛ زیرا کہ وضع تفاعل برائے نسبت فعل سوئے مشترکین ست بدون قصد تعلق آں بدیگرے، بخلاف مفاعلة کہ وضع آں برائے نسبت فعل بسوئے فاعل است در حالیکہ متعلق است بغیر فاعل باوجود صدور آں فعل از غیر فاعل. توافعا شیئا: [ہر دو برداشتند چیزے را.] نحو: شاتما و تشاتما، و می آید برائے گردانیدن شے صاحب ماخذ نحو: عافاک اللہ ای جعلک ذا عافیة. (رضی)

نمودن غیر: با آنکہ در واقع حاصل نباشد. تمارض: خود را بیمار ظاہر نمود. مطاوعت فاعل: مراد ازاں تاثر قبول ست متعدی باشد نحو: علمتہ فتعلم، یا لازم چوں: کسرتہ فانکسر، پس تضارب زید عمرا مطاوع ضارب زید عمرا نگویند؛ زیرا کہ ہر دو بیک معنی ست و تاثر و تاثر در میان نیست، و مطاوع در حقیقت مفعول بہ است کہ فاعل شدہ و بر فعل مجازا اطلاق کنند. (رضی) بمعنی أَفْعَلَ: ای و قتیکہ فاعل برائے گردانیدن چیزے صاحب ماخذ باشد.

باعدتہ فتباعدا: دور کردم او را پس دور شد. أَفْعَلَ: نحو: تیامن بمعنی ائمن در آمد بیمین. ابتداءً: نحو: تبارک مقدس و منزہ شد، و مجردش برك بمعنی نشانیدن شتر را و غیر آنت. اگر نہ: ای دو مفعول نمی خواست، بلکہ یکے مثال: قاتلت زیدا. (منہ)

لازم بود: چوں: تقاتلت أنا وزید، و وجہ ایں معنی بالا گذشت.

خاصیت افتعال اتحاذ ست نحو: احتَجَرَ واجْتَنَبَ واغْتَذَى الشَّاةَ واعتَضَدَه، وتَصَرَّفَ یعنی
 جانب گرفت غذا ساخت گرسیندرا در بازو گرفت آنرا
 جد نمودن در فعل نحو: اکتسب، وتَخَيَّرَ ای فعل الفاعل الفعل لنفسه نحو: اکتال، ومطاوعت
 ای در تحصیل آں کوشش کرد در کسب
 تفعل نحو: غممته فاغتم، وموافقت مجرد وأفعل وتفعّل وتفاعّل واستفعل، وابتداء.
 نحو بلع وابتلع

خاصیت استفعال طلب ولیاقت ست نحو: استطعمته واسترقع الثوب، ووجدان نحو:
 طلب طعام کردم از او سزاوار پیوند شد جامه
 استکرمته، وحسبان یعنی پنداشتن چیز را موصوف بماخذ نحو: استحسنته، وتحول نحو:
 موصوف بکرم یافتم او را نیک دانستم او را
 استحجر الطین واستنوق الجمل، واتحاذ نحو: استوطن القرى، وقصر نحو: استرجع، ..
 سنگ شد گل ناکه شد شتر وطن گرفت قریہا را جمع قریہ

اتحاذ: بیشتر دانستی کہ آں بر چهار قسم است، پس برائے ہر یکے مثالے آورد. (منہ)
 احتجّر: بتقدیم جیم بر حائے مہملہ از حجر بالضم بمعنی سوراخ موش وغیرہ، ای سوراخ ساخت، یا بتقدیم حاء ای حجرہ
 ساخت. (رکاز الأصول)

یعنی إلّ: پس معنی کسب حاصل کرد و معنی اکتسب جد در تحصیل نمود؛ لہذا اخذائے تعالیٰ فرمودہ است: ﴿لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ﴾ (البقرة: ۲۸۶) یعنی ثواب فعل نیک حاصل است، یعنی طوریکہ صادر شود، وعقاب فعل بد بدون کوشش
 در تحصیل آں نمی شود، سوائے سیبویہ در کسب و اکتسب فرقہ نکرده اند. (رضی)
 فعل الفاعل: کردن فاعل فعل را برائے خود. مطاوعت تفعل: ہمچنین مطاوعت تفعیل وإفعال، چون: لومته فالتام،
 وأوقد النار فانقدت. غممتہ فاغتم: غمگین کردم اورا پس مغموم شد.

أفعل وتفعّل: [نحو: ارتدی وتردی، واجتنب وتجنب.] نحو: احتفاه بمعنی ازال خفاه، واحتجز بمعنی أحجز داخل حجاز
 شد. (رکاز الأصول) تفاعل: چون: اختصما واجتورا بمعنی تخصما وتجاوزا؛ ولہذا تعلیل درال نشد؛ چہ در معنی فعل غیر
 معلول ست. (رضی) استفعل: نحو: ایتجر واستأجر طلب اجرت کرد. ابتداء: نحو: استلم سنگ را بوسہ داد.
 استنوق الجمل: وایں مثل است جائیکہ کسے سخنے در آمیزدی زند، واصلش شاعرے نزد بادشاہی قصیدہ می خواند
 وناگاہ از صفت شتر بناقد رسید، یکے از ندماء ملک گفت: استنوق الجمل. (جار بردی)

نحو استرجع: [إنا لله وإنا إليه راجعون گفت.] ایں مثال را در "اصول" در موافقت معنی تفعیل ذکر کردہ، وقصر را
 خاصیت ایں باب نہ شمرده، أقول: هو الحق؛ لأن استفعل في هذا المعني نادر، بخلاف فعل كما هو الظاهر من التبع.
 (رکاز الأصول)

ومطاوعت أفعال نحو: أقمتہ فاستقام، وموافقت مجرد وأفعال وتفعّل وافتعل، وابتداء وانفعال
 را لزوم وعلاج لازم ست، ومطاوعت فعل غالب ست نحو: کسرتہ فانکسر، وموافقت فعل
 وأفعال نادر، وفائے آل لام ورا ونون وحرف لین نبود، ويطاوع أفعال نحو: أغلقت الباب
 فانغلق، وابتداء. وافعیال را لزوم غالب ومبالغہ لازم، ومطاوعت فعل وموافقت استفعل
 نادر. وافعیال وفعیال را لزوم ومبالغہ لازم، ولون وعیب غالب.

چوں احوال واحوال

أقمتہ فاستقام: [برپا کردم اوراپس برپا شد.] وفعل مجرد ہم نحو: وسقه فاستوسق، بمنین مطاوعت تفعیل نحو: أدبته فتأدب. (رکاز الأصول) أفعال: نحو: استعان موء زیر ناف سترد. افتعل: ای در تخمیر، نحو: استکثر الماء آب بسیار برائے خود طلبید.

علاج: یعنی امر محسوس و اثر فعل جوارح بودن، وائل فن علاج را خاصہ جداگانہ نشمرده اند، بلکہ از لوازم مطاوعت دانسته، یعنی مطاوع فعلی باشد کہ از علاج صادر شود. (رکاز الأصول، نوادر الوصول) کسرتہ فانکسر: وچوں علاج لازم این بابست علمتہ فانعلم صحیح نباشد؛ چه علم از افعال جوارح نیست، ومطاوعت انفعال برائے ہر فعل علاج لازم نیست، نتوان گفت: طردتہ فانطرد، هكذا في "الرضي".

وأفعال: نحو: انحجز بمعنى أحجز بجازر سید موافقت در بلوغ، وانحصد وأحصد در جینونت. (منہ)

حرف لین نبود: بحت استفعال، ودریں حروف بجائے این باب باب افتعال آید نحو: رفعه فارتفع، ونقله فانقل، وأما انمحي وانماز قلیل ونادر ست. (رکاز الأصول) يطاوع: آوردن آل بلفظ مضارع وجدا کردن قول او، ومطاوعت فعل ومقابلہ لفظ غالباً لیل تقلیل ست کہ در "شافیة" و"رضي" بآل تصریح کرده.

أغلقت الباب: بستم در را پس بستہ شد. ابتداء: ای گاہی نحو: انطلق؛ چه برائے لزوم علاج اکثر مطاوع می آید.

لزوم غالب: وتعدیه قلیل نحو: انحلوليته واعروريته سوار شدم اورا عریان.

مبالغہ لازم: ومبالغہ نحو: اعشوشب الأرض زمین صاحب گیاه بسیار گردید، ولزوم مبالغہ از کتب دیگر مستفاد نیست، واز کلام مصنف ہم در "اصول" مفہوم نمی شود. (نوادر الوصول) مطاوعت فعل: مجرد نحو: ثبته فانثب پیچیدم اوراپس پیچید شد.

موافقت استفعل: نحو: احلیته واستحلیته شیرین پنداشتم اورا. لون: نحو: احمر بسیار سرخ شد، واشهاب بسیار سفید شد. غالب: وگاہے از ہر دو معنی خالی باشد نحو: ارقد سرعت کرد، وإہار اللیل نصف شب شد. (نوادر الوصول)

و افعوال بناء مقتضب یجیء للمبالغة. وفعل لمعان كثيرة، ولم یروا إلا صحیحا أو مضاعفا ومهموزا قليلا. تفعلل يطاوع فعلل، وقد یقتضب. و افعنل لازم و يطاوع فعلل، وكذا افعنل، ویجیء مقتضا، وفي الملحقات مبالغة أيضا.

فصل

بدانکہ جملہ افعال و اسماء چار قسم ست، صحیح: لفظی کہ حروف اصلی آں حرف علت و ہمزہ و دو حرف یک جنس نبود، و مہموز: لفظی کہ از اصولش ہمزہ بود، و معتل لفظی کہ در اصول آں حرف علت ست،

بناء مقتضب: [غالبا و گاہے غیر مقتضب نحو: حوی الفرس و احووی.] و آں عبارت ست از بنائیکہ کدام اصلش یا مثل اصلش نباشد، و خالی باشد از حروف الحاق و حروف زائد برائے معنی. (نوادر الوصول) یجیء للمبالغة: و انما لازم نحو: اجلوز و گاہے متعدی نحو: اعلوط البعیر. كثيرة: یتعسر ضبطها، منجملہ آں قصر است نحو: بَسْمَلِ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ خواند، و الباس نحو: برقعته برقع پوشانیدم اورا، و مطاوعت خود نحو: غطرش اللیل بصره فغطرش مخفی کرد شب بصر اورا پس مخفی شد. (نوادر الوصول)

قلیلا: ای مہموز صرف، و مع ہذا از ہر سہ نوع آید: مہموز الفاء نحو: الأولفة بمنون شدن، و مہموز العین البلازہ گریختن، و مہموز لام نحو: كرفا الله السحاب متفرق گردانید خدا را، مہموز با مضاعف بسیار ست نحو: ثأثة سیراب کردن. (نوادر الوصول) تفعلل: و برائے تحول نحو: تزندق، و تعمل نحو: ترفع، و جز آں ہم آید. قد یقتضب: ای مجرد بمعنی او نمی باشد نحو: تھیرس بناز خرامید. يطاوع فعلل: نحو: ثعجره فانثعجر ریخت اورا پس ریختہ شد. مقتضب بر آید نحو: اعرنفظ الرجل منقبض شد. کذا: ای لازم یفید المبالغة و يطاوع فعلل نحو: طمأننته فاطمأن. یجیء مقتضا: اکفهر النجم ستارہ روشن شد در شدت تاریکی. مبالغة أيضا: مع موافقة الملحق في الصیغ و الخواص و المعنی. افعال: متصرفہ باعتبار حروف اصلی. چار قسم: ای بیرون ازیکہ ازینما نباشد، و ایں تقسیم نزدا کثرین است، و بعضے بر دو قسم صحیح و معتل بنا نہادہ اند.

و دو حرف یک جنس: چوں: ضرب و بعثر و رجل و جعفر و سفرجل. ہمزہ بود: چوں: أمر و سأل و قرأ و طأطأ و أنس و لؤلؤ و اصطبل. (رکاز الأصول) حرف علت ست: چوں: وعد و قال و رمی و ووسوس و يستعور. (رکاز الأصول)

ومضاعف: آنکه در اصولش دو حرف یک جنس باشد. اما مهموز بر سه گونه است: مهموز فا
نضکس ف، وعین ض ولام فکس ض ن، ولام فکس ض ن. و معتل دو نوع است: مفرد
ولفیف، مفرد سه قسم است: مثال و ضفسکح یضفسک ح، اجوف سونض سیض ن،
ناقص نسکفوض ضفسی کن.
مراد از ح حسب

مضاعف آنکه: متعدد باشند این دو حرف نحو: زلزله یا نه، چوں: مد لیکن لازم می آید که سلس و ددن و هعنع داخل
مضاعف باشد حال آنکه نزد قوم صحیح است مگر آنکه گویند: لهذا از شدت ندرت کالمعدومند. (نوادر الوصول)
بر سه گونه: زیرا که همزه یا فاء کلمه است یا عین کلمه یا لام کلمه.

نضکس ف: جمع حروف اشاره بابواب مطردست، و علی حده کردن عبارت از شدو؛ چه شدو جدا افتادن از جماعت است، پس
مراد از ن نصر نحو: الأخذ گرفتن، و از ضاد ضرب نحو: الألت کم کردن، و از کاف کرم چوں: الأدب فرهنگی و ادیب
شدن، و از سین سمع نحو: الإذن، و ستوری دادن، و از فاء فتح نحو: الأبه فراموش کردن، و همچنین اشارات آینده باید فهمید.
(رکاز الأصول، نوادر الوصول)

وعین ض: ف: السؤال پرسیدن. ك: الرأفة مهربان شدن. س: السأم سیر بر آمدن. ض: الزأر بانگ کردن شیراز سینه.
فکس ض ن: ف: القراءة خواندن. ك: الردأة بد شدن. س: البراءة بیزار شدن. ض: الهناء عطاء دادن. و از ن کمتر؛ لهذا
ارض هم جدا نوشته شد نحو: الدناءة فرومایه شدن. (منه) مثال: معتل فاء که مثل صحیح است در عدم تغییر.

و ضفسکح: [تقدیم و او اشاره به مثال و اویت. ض: الوعد وعده کردن. ف: الوهب هبه کردن. س: الوجل ترسیدن.
ك: الوسام نیکو روشن شدن. ح الورم آما سیدن. و وجد یجد از نصر ضعیف است. یضفسک ح: ض: الیسر قمار باختن.
ف: الینع وقت میوه چیدن رسیدن. س: الیتیم یتیم شدن. ك: الیقظ بیدار شدن. ح: الیسر خشک شدن.

اجوف: اجوف وادی ازس: إلیخوف ترسیدن، ن: القول گفتن، ص: الطوح هلاک شدن. و از کرم نیز نحو: الطول دراز شدن
و مصنف فراموش کرده، و یائی س: الطیب پاکیزه شدن. ض: البیع فروختن. ن: بید هلاک شدن. و ناقص وادی ن: الدعاء
خواندن. س: الرضاء خوشنود شدن. ك: الرخوة سست شدن. ف: الخو دور کردن. ض: الجنو بزانو نشستن. و یائی ض:
الرمي تیرانداختن. ف: السعي دویدن. س: الخشية ترسیدن. ك: هو الرجل مرد بمنتهائے عقل رسیدن. الکنایة سخن
کردن بچیزه و اراده غیر آں داشتن. (نوادر الوصول)

سونض: توسط و او اشاره باجوف وادی. سیض ن: ای اجوف یائی ازس ابواب آید.

ولفیف دو وجه است: مفروق ضرب ح س و مقرون سض. و مضاعف دو قسم است: مضاعف ثلاثی که عین و لامش یک جنس بود ضنس ک، و مضاعف رباعی که فا و لام اول و عین و لام ثانی، یچنین باشند نحو: زلزل و تذذبذ.

مرکبات اوب نصر س، اید ضرب س، اتو نصر ک، اُدیّ ضرب س، واد ضرب س، یأس س ح، داو فتح ن ض، رای فتح ض، و با فکس ح، بوا نصر س، شیء ضرب س ک، اوی ض، وای ض، اب نصر ض س،
رباعی مجرد رباعی مزید
مهموز فاقا ناقص واوی
اجوف یائی مهموز اللام

مفروق: که فا و لام حرف علت بود. ضرب ح س: ضرب: الوقایة نگه داشتن. ح: الولی نزدیک شدن. س: الوجی سوده شدن سم ستور. (نوادیر الوصول) مقرون سض: [که فاء و عین یا عین و لام او حرف علت بود. س: الطوی گرسنه شدن. ض: الهوی فرو افتادن از بالا. (نوادیر الوصول) ضنس ک: ض: الفرار گریختن. ن: المد کشیدن. س: العض چیزه را بدندان گزیدن. ک: المحبة دوست داشتن. (نوادیر الوصول) اوب: ای مهموز فا و اجوف واوی، و اوب بمعنی باز گشتن. نصر س: ای انصر بسیار آید چوں: اوام تشنه شدن، و اوس عطا دادن، و از سمع کم چوں: اود کثر شدن.

اید: ای مهموز فاء اجوف یائی از ضرب بسیار آمده، چوں: اتم بیه شدن، و از سمع کم چوں: اید توانا شدن. (نوادیر الوصول) اتو: بسیار چوں: الو تقصیر کردن، و از کم چوں: الأموة کنیز شدن. اُدی: بدال مہملہ مهموز فاء ناقص یائی، و آں بالضم منجمد شدن، از ضرب بسیار آید، و از سمع قلیل چوں: الأری کینه ور شدن. واد: مثال واوی مهموز العین بمعنی زنده در گور کردن ض، و از سمع قلیل نحو: و اب غضبناک شدن. یأس: مثال یائی مهموز عین نومید شدن از هر دو باب. داو: مهموز عین ناقص واوی بدال مہملہ فریب، و بمعجمه راندن شتران، از فتح کثیر و از نصر قلیل نحو: السأو غمگین شدن، و از ضرب اقل. رای: مهموز عین ناقص یائی بالفتح دیدن، از فتح، و از ضرب قلیل نحو: الصئی بانگ کردن مرغ. (نوادیر الوصول)

و با: مثال واوی مهموز اللام مہیا کردن، از فتح، و الوضاعة نیکو شدن، از ک، و الوثاء شکافته شدن گوشت، از سمع، و الوطاء پیا سپردن از حسب. (نوادیر الوصول) بوا: اجوف واوی مهموز اللام، و بالضم و الفتح باز گشتن، از نصر، و الدوء بیمار شدن، از سمع. اوی: مهموز فاء لفیف مقرون جای گرفتن، از ضرب قلیل.

وای: مهموز عین لفیف مفروق وعده کردن، از ضرب قلیل. اب: مهموز فاء مضاعف دست بشمشیر بردن برائے کشتن از نصر، و الاثین نالیدن، از ضرب، و الاثل بوی گرفتن مشک، از سمع بدون ادغام آید. (نوادیر الوصول)

وَدَّ س، یمَّ س، طَاطَا تَکَاکَا وھوہ توھوہ.

بدانکہ واورا وفق ضمہ واخت آں خوانند، ویاہ را وفق کسرہ واخت آں، والف را وفق فتح واخت آں، و ہر سہ را حرف مد ولین گویند. و تخفیف لفظ بر چند وجہ، اسکان: قطع حرکت از حرف بنقل یا باسقاط، و تحریک: حرکت دادن یکے از دو ساکن را، وحذف: انداختن حرف و زیادت، نحو: ^{چوں بدعو ویرمی} آنت، و ابدال: آوردن حرف یا حرکت بجائے حرف یا حرکت، و ادغام: پیچیدن یکے از دو ہم جنس در دیگر، و قلب: یعنی تقدیم و تاخیر، و بین بین: ای خواندن ہمزہ در میان ہمزہ و میان حرفیکہ وفق حرکت ہمزہ یا ما قبل ہمزہ بود، اما اعلال و تعلیل.....

و د: مثال واوی مضاعف دوست داشتن، از سمع قلیل. یم: مثال یائی مضاعف بدریا افتادن، از سمع قلیل. طَاطَا: مضاعف رباعی مجرد و مہوز، طَاطَا الطائر رأسہ پرندہ سرفرو آورد. (نوادر الوصول) تَکَاکَا: مضاعف رباعی مزید و مہوز پس یا باز آمد. وھوہ توھوہ: معتل و مضاعف رباعی مجرد، وھوہ الکلب فی صوتہ جزع آواز نمود، و ہمچنین توھوہ مزید. ہیو صاحب یمتہ نیکو شد. حرف مد: [چہ ہر یکے از اشباع وفق خود پیدا مے شود]. حرف علت ساکن لین ست، و اگر ما قبلش حرکت مناسب باشد مدہ گویند، و اگر متحرک باشد در اصطلاح نہ مد بود و نہ لین، لیکن گاہے بر مطلق ہم اطلاق کنند. (جار بردی) حرکت دادن: بادغام چوں: مدّ، و بدون آں نحو: ﴿لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ﴾ (البینۃ: ۱). انداختن حرف: علت نحو: بعد، یا ہمزہ نحو: یکرم، و حرف صحیح نحو: ظلت. آنت: بدلہ، اصلہ: آنت، از اجتماع دو ہمزہ ثقل بہم رسیدہ بود از توسط الف مندفع شد. (نوادر الوصول) حرف: تبدیل حرف بحر نحو: قال وداع وراس و أمسیت و ماء أصلها: قول و بیع و راس و أمسست و ماء. (نوادر الوصول)

حرکت: تبدیل حرکت بحرکت چوں تبدیل ضمّہ قاف قبل بحسرہ، پس ابدال در حرف علت و ہمزہ و حرف صحیح یافتہ مے شود. پیچیدن یکے: خواہ ہمچنین باعتبار وضع بود چوں: فر، یا بعد وضع چوں: وعدت کہ دال را بتابدل نمودہ ادغام کردند. (منہ) تقدیم و تاخیر: تقدیم و تاخیر حروف نحو: آبار اصلہ: آبّار جمع بیر، و قسی اصلہ: قُوس جمع قوس، بعد عکس ہر دو واورا یاہ کردہ ادغام کردند، سین و قاف را برعایت یاہ کسرہ دادند برائے دفع ثقل. (نوادر الوصول) بین بین: و آں را تسہیل گویند. وفق حرکت: آنرا بین بین قریب گویند. ما قبل ہمزہ: آنرا بین بین بعید گویند.

تخفیف حرف علت ست۔

اصول مہموز:

ہمزہ ساکن در غیر یاء و یاوس بدل شود باخت حرکت ما قبل جوازا اگر منفرد ست، و وجوبا اگر پس ہمزہ بود، و کل و خذ و مر شاذ۔ و ہمزہ متحرکہ بعد واؤ و یاء ساکن کہ زائدہ اند نہ برائے الحاق رواست کہ جنس ما قبل گردد، پس ادغام لازم ست، چوں: أفیس و مقروۃ و خطیۃ، و بعد ساکن غیر مذکور و الف و نون و نون انفعال
توانند
در کلمہ ہمزہ
جہت اجتماع تجانسین

حرف علت: احتراز ست از تخفیف ہمزہ و از تخفیف حرف صحیح باسکان، چوں: سین اسم، و تحریک مثل باء اذهب اذهب، و ادغام چوں: مد، و ابدال نحو: ماء کہ ماہ بود، و بین بین چوں: اصدق کہ میان ضاد و زاء خواندہ مے شود، و بحذف چوں: حر، اصلہ: حرح۔ (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

یاء: مضارع ام، اصلہ: یأیم بضم میم اول، حرکت میم اول بجہت ادغام نقل کردہ بما قبل دادند، پس ہمزہ متحرک شد و مقتضی تخفیف ساکن نمائد، و ثقل در فلک از تحقیق ہمزہ بیشتر ست، و مراد ازاں جائے کہ ابدال ہمزہ و ادغام معارض شوند۔ و یاوس مثل: یقول مضارع از اوس بمعنی عطا دادست، و مراد از ان لفظی کہ در اں ابدال و اعلال معارض شود؛ زیرا کہ در ان اعلال سازندہ ابدال۔ (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

جوازا: پس اگر ما قبلش فتح بود بالف بدل شود، و اگر کسرہ بود بیاہ و اگر ضمہ بود بواؤ۔ (رکاز الأصول)
 پس ہمزہ بود: و آں ہمزہ ساکن نحو: آمَن یؤمن ایمانا۔ کل: اصل آں اَوَکَل و اَوَخَذ و اَوَمَر ہست، قیاس بدل ہمزہ بواؤ میخواست، لیکن بکثرت استعمال حذف شد، و اول بعدم حاجت و در مر ہر دو جائز ست۔ نہ برائے الحاق: احتراز ست از جِئَالَ و حَوَّابَ کہ واؤ و یاء برائے الحاق ست۔ أفیس: تصغیر أفوس، مثل: أفلس جمع فأس بمعنی تبر، اصلہ: أفیس، ہمزہ رایاء کردہ ادغام کردند، و ہمچنین مقروۃ، اصلہ: مقروۃ، و خطیۃ مصدر بمعنی خطا در اصل خطیۃ بود قاعدہ مذکورہ جاری کردند۔ ساکن: ای غیر الف، احتراز ست از مثل ساء؛ زیرا کہ الف حرکت نہ پذیرد۔

غیر مذکور: برابر ست کہ آں ساکن واؤ و یاء نباشد بلکہ صحیح چوں: سل، یا داؤ و یاء اصلی چوں: سوۃ، یا زائدہ برائے الحاق، نحو: جِئَالَ، یا زائدہ در کلمہ دیگر نحو: باعوا أموالهم۔ نون انفعال: احتراز ست از نحو: انأطر بمعنی اعوج؛ زیرا کہ نون انفعال ساکن الوضع ست اگر حرکت ہمزہ اورا دہند خلاف وضع لازم آید، و جاء نظر و انظر عند بعضهم۔ (نوادير الوصول)

روا که بیفتد و حرکتش بما قبل رود چوں: سَلْ وَجَيْلَ وَبَاعُوا مُوَاهِمَ وَلَمَرَ وَالْحَمَرَ
 وَلَحْمَرَ، لیکن حذف در یوی و یوی آه و صرف اَرَى و یُرِی لازم شده، و یجیء مَرَاة. و متحرکه
 بعد متحرکه یا گردد اگر خود مکسور بود یا سابقه نحو: أئمة و جاء، و گرنه واو شود نحو: أوادم. ابن
 مالک مضمومه را با واو بدل کند، و نزد آنخس مکسوره بعد مضمومه واو شود. و ساکنه و متحرکه بعد
 متحرکه یا ساکنه یاء گردد در موضع

روا که بیفتد: و بین بین نکنند؛ تا شبه ساکنین لازم نیاید، و بعد نقل حرکت ما قبل آن بحرف علت بدل نکردند؛ تا واوی و یائی نکرده
 باشند، و هم تخفیف بخذف ابلغ است. و کوفیان و بعضی بصریان ابدال بحرف علت قبل نقل حرکت کنند و قاعده مقرر ننموده اند،
 چوں: رفود در رفاء. (رضی) سل: أصله: اسأل، حرکت همزه دوم بسین داده افگندند، پس همزه اول را بعد م حاجت.
 جیل: بمعنی گفتار، أصله: جیل بر وزن جعفر ملحق با، همزه را بعد نقل حرکتش بیاء افگندند، و حرکت همزه دوم بر واو و یاء
 الحاق که بمنزله حرف صحیح است ثقیل نباشد.

باعوا مواهم: فروختند ما لها یاء خود را، اصل آن: باعوا أمواهم، حرکت یواو زائد که در کلمه دیگر است دادند، و همزه را حذف
 کردند. لم: أصله: لم أرأي، یاء بلم افتاد لم أرأ شد، پس حرکت همزه دوم براء و حرکت همزه اول بمیم بردند و هر دو همزه انداختند.
 اللحم و لحم: أصلهما: الأحمر، حرکت همزه دوم بلام داده افگندند، پس کسیکه اعتداد این حرکت نمود همزه و صلی بجهت استغنا
 انداخت، و هر که برائے عروض معتمد ندانست باقی داشته. (شروح) یوی و یوی: ای در اخوات مضارع معروف و مجهول
 و مضارع بلام امر و نهی حذف واجب، و در ماضی و اسم فاعل ممتنع، و در باقی جائز. (شروح)
 مَرَاة: ای ابدال مفتوحه بالف بعد نقل حرکت بما قبل؛ چه اصل مَرَاة مَرَاة است. أئمة: أصله: أئمة، کسره میم بمنزله ثانی داده
 اوغام روند أئمة شد، پس همزه ثانی متحرک خود مکسور گردیده باشد. جاء: أصله: جایی، یاء بعد الف فاعل همزه شد، پس همزه
 دوم جهت کسره اول یاء شد جاء ی گردید، قاعده داع جاری کردند. مضمومه را: پس جاءء جاءء و نموده، قاعده داع جاری کنند.
 بعد مضمومه واو: چوں: أویب در أویب، و بنا بر قاعده مذکور أویب باید.

ساکنه و متحرکه: ای اگر همزه ساکنه و متحرکه بعد همزه ساکنه یا متحرکه در موضع لام افتد یاء شود، بسبب قرب همزه در مخرج واو نشد
 بجهت بعد، و نه بین بین که تخفیف بقلب اولی است. و در اینجا چار صورت است: متحرکه بعد متحرکه قرأ کجعفر، متحرکه بعد
 ساکنه قرأ کقمطر، ساکنه بعد متحرکه قرأ کجعفر، ساکنه بعد ساکنه قرأ کقمطر بوقف. (نوادر الوصول)

لام، و مفتوحہ منفردہ بعد کسرہ یاء گردد و بعد ضمہ واؤ جوازاً، کمیر و جون، انخس مضمومہ را بعد کسرہ یاء گرداند و بعکس، و بعضے گفته اند: رواست قلب متحرکہ بوفق حرکت ما قبل. و در مانند مستهزؤون و سُئل بین بین ست، و در ہمزہ بعد الف بین بین قریب ای وجہ اول از دو وجہ مذکور، چنانکہ در سأل و سئم و مُستَهزِئِین و رُوؤف و رُوؤس إذا اجتمع أكثر من ہمتین ای قبل اصول مہموز مفتوحہ بعد مفتوحہ مکورہ بعد کسرہ مضمومہ بعد فتحہ مضمومہ بعد مضمومہ برای مناسبت

خفف الثانية والرابعة وحقق الأولى والثالثة والخامسة. و در دو ہمزہ از دو کلمہ صحیح ست تحقیق ہر دو و تخفیف ہر دو.....

کمیر: أصله: مَثَرٌ بمعنى كینه و دشمنی. جُونٌ: در جون جمع جونة ظرفی از ظرف عطار. بعکس: [ای مکورہ را بعد ضمہ واؤ سازد، چون: سول در سئل.] بمقتضائے عبارت فارسی بپائے موحده اولی ست، و بعضے بصیغہ مضارع خوانده اند. (نوادر الوصول) قلب متحرکہ: ای مطلقاً در ہمہ حال، یعنی اگر حرکت ہمزہ خلاف ما قبل ہم باشد بروفق حرکت ما قبل بدل شود چون: یلتام در یلتئم، و میر و جون دریں قاعدہ داخل است، کذا فی "النوادر" وغیرہ.

مانند مستهزؤون: یعنی جائیکہ ہمزہ منفردہ مضموم بعد کسرہ، و مکور بعد ضمہ آید. بین بین: قریب مشہور واضح ست، و بعضے بعید کنند. بین بین قریب: و بعید بجہت لزوم سکون ما قبل کہ الف است ممکن نیست، و حذف نکردند؛ چہ آں بعد نقل حرکت گردد، و نقل حرکت بالف محال. و قلب بواؤ و یاء جہت التقائے ساکنین روا نشد، و ادغام ہم در الف جائز نیست. و سیبویہ گفتہ: بعضے ہجو ہمزہ را حذف کنند و در یشاء یشا گویند، و نزد بعضے اگر الف آخر کلمہ ایست و ہمزہ اول کلمہ دیگر ہمزہ ساقط گردد، و اگر ما بعدش ساکن الف ہم باجتماع ساکنین بیفتد، چون: ما حسن در ما أحسن، و إلا باقی ماند، مثل: ماشد و در ما أشد، کذا فی "الرضی".

چنانکہ: یعنی در الفاظ مذکورہ ہم بین بین قریب است نہ بعید؛ چہ جائیکہ حرکت ہمزہ بما قبلش موافق است قریب و بعید یکمان باشد، پس از مشہور و اصل عدول نتوان کرد. و در سئم و رؤف اگر بین بین بعید کنند الف را کہ ازان پیدا شود کسرہ و ضمہ دادہ باشند. (رکاز الأصول) سئم: مکورہ بعد فتحہ.

إذا اجتمع: ہر گاہ جمع آید زیادہ از دو ہمزہ تخفیف کردہ شود دوم و چہارم، و باقی داشتہ شود اول سوم و پنجم.

تحقیق ہر دو: زیرا کہ اجتماع عارضی است از التقائے دو کلمہ پیدا شدہ پس ثقیل نباشد، و آں مختار قراء کوفہ و ابن عامر است. تخفیف ہر دو: زیرا کہ جہت اجتماع بدون تحلل حرفی اگر چہ عارضی باشد موجب ثقل است.

یا بطریق منفردہ، یا اوّل بطریق انفراد، وثانی بطرز مجتمعه، و تخفیف کیے بر وجه مذکور، وحذف
 کیے با قلب دوم بطرز ساکنہ اگر متفق اند در حرکت واولی آخر کلمہ بود، و قلب مضمومہ بعد
 مکسورہ، و عکس آں بواؤ، و توسیط الف در مانند آنت، و لزوم قلب دوم بالف با جمع دوساکن در
 نحو: ألحسن عندك وآيمن الله.
 نحو من تلقاء أحد
 ہمزہ با وصف جمع

اصول معتل:

واؤ مضموم و مکسور در اول کلمہ و مضموم در
 نزد مازنی

بطریق منفردہ: یعنی گویا ہمزہ دیگر باو نیست، پس در جاء أحد ہر دو را بین بین قریب کنی چوں: سأل، و دریدراً أحد اول را
 بین بین قریب و دوم مبدل بواؤ مثل: جون، و در جاء أهل در ہر دو تسہیل مشہور. و چوں قواعد ہمزہ منفردہ معلوم کردہ ہمہ
 امثلہ وازدہ گانہ کہ از اینجا برے آید باید فہمید، و إلا در شرح باید دید. بطرز مجتمعه: پس در جاء أحد اول را بین بین قریب،
 و دوم را بدل بواؤ کنی چوں: أودام، باقی بر قیاس.

بر وجه مذکور: ای بطریق منفردہ در اول یا در ثانی، یا بطریق مجتمعه در ثانی، پس در قارئی آبیہ اول را یاہ کنند و ثانی را بین بین،
 یعنی ہر دو طریق انفراد، یا ثانی را و اوای بطریق اجتماع. (نوادر الوصول وغیرہ) بطرز ساکنہ: ای بوفق حرکت ما قبل در جاء
 أحد بالف، و در أولیاء أمی بواؤ، و در من السماء إلى الأرض بیاء.

اگر متفق اند: [ایں و ما بعدش شرط حذف و قلب ہر دوست.] و اگر متفق نباشد چوں: من تلقاء أحد، یا اولی آخر کلمہ نبود،
 چوں: لم یأ أحد حذف و قلب جائز نباشد. (رکاز الأصول) عکس آں: مکسورہ بعد مضمومہ نحو: یقرأ إنسان.

بواؤ: گوئی: من تلقاء وحد و یقرأ و نسان. مانند آنت: ای جائیکہ ہمزہ استفہام بر ہمزہ دیگر غیر وصل در آید الف در میان
 آرند؛ تا اجتماع دو ہمزہ نشود، و الف برائے کراہت اجتماع سہ ہم شکل نوشتہ نشود. (رکاز الأصول)

نحو ألحسن: [جائیکہ ہمزہ استفہام بر ہمزہ وصل مفتوح در آید.] ساکنین در ال الف مبدل از ہمزہ و لام تعریف، و الف را
 ساقط نمی کنند؛ تا التباس استفہام بہ خبر نشود. آیمن الله: و دوساکن در آں الف ویاء است، و ایمن نزد بصریان مثل آنکہ مفرد
 ست بمعنی قسم یا برکت، و نزد کوفیہ جمع یمین ست؛ زیرا کہ مفرد برین وزن نیاید. و آنک و آجر و غیرہ عجمی ست، و بست و دو لغت
 آں از "قاموس" دریاب.

وسط رواست که همزه گردد، وأُحَدُّ وَتَجَاةٌ شَاذٌ. لین غیر مد غم بعد کسره یاء گردد و بعد ضمه واو، و ضمه مانند بیض و حیکی کسره شود، و در طوبی و کوسی اسمیت غالب آمده. واوے که بعد فتح علامت مضارع و قبل کسره افتد یفتند، چوں: یعد و یضع آه و نحو: عد تبع مضارعه، و جاء یئس و یائس، و فی نحو: یوجل یا جلُّ و یینجل و یینجل. واوے که فائے فعل بود و از فعلش افتاده یفتند چوں: عدة. لین فائے افتعال که از همزه نبود تاء شود و در تاء مد غم بلغت فصیه
حرف علت ساکن
تحقیقی یا تقدیری
در حذف واو

همزه گردد: چوں: أجوه و إشاح و أدور که در اصل وجوه و و شاح و أدور ست. أحد: که در اں واو مفتوحه بهمزه بدل شد؛ چه اصلش وحد بود. تجاه: که در اں واو مفتوحه در صدر بتابدل شد؛ چه اصلش وجاه ست. شاذ: زیرا که واو مفتوح در اول کلمه ثقیل نیست، و قلب واو مضموم بهمزه باید نه تاء. (رکاز الأصول)

بعد کسره: و جوبا اگر در یک کلمه باشند؛ چه لین حرف خفیف ست که اعتماد آں بر قوی ناموافق ثابت نماید، و مد غم هر گاه مستلک در ما بعد ست خفت آں با حرکت مخالف مضائقه ندارد. (رکاز الأصول)

یاء گردد: چوں: محاریب جمع محراب، و میزان از موزان. بعد ضمه واو: نحو: قوول مجهول قاول، و موقن از میقن. و ضمه: یعنی جمعی که از افعال صفت بر وزن فعل آید، یا صفت بر وزن فعلی اگر عینش یاء بود و او نکلند، بل ضمه را کسره گردانند؛ از آن که صفت بمشابهت فعل ثقیل ست و واو هم ثقیل. (نوادر الوصول) حیکی: زنی که هر دو دوش خود را در رفتار بجنباند. طوبی و کوسی: در اصل طیبی و کیسی بود، و قیاس بدل ضمه بکسره است.

اسمیت غالب: اول نام درخته در جنت دوم اسم زنی زیر ک ست؛ لهذا یاء واو شد. یعد: مثال کسره تحقیقی، أصله: یوعد. یضع: مثال کسره تقدیری که بمناسبت حرف حلق فتح شده. یئس: در یئس مضارع بحذف یاء خلاف قیاس. یائس: قلب یاء بالف خلاف قیاس. نحو یوجل: ای در مثال واوی از باب علم چهار لغت ست اصل یوجل.

یاجل: بقلب واو بالف که اخف ست. یینجل: بقلب واو یاء بکسر علامت مضارع، و این لغت شاذ تر ست. (منه) واوے که: ای مصدر مکسور الفاء یا فائے فعلة بالکسر باشد. از فعلش افتاده: و اگر از فعل نیفتاده نیفتند، چوں: واد و وصال. عدة: در اصل و عذ یا و عذ است بنا بر قولین حرکت واو بعین حذف کردند کسانیکه اصلش وعد گویند تاء را عوض محذوف دانند. از همزه نبود: اصلی یا بدل از لین باشد. در تمام غم: چوں: ایتسر أصله: ائتسر از اُسَر بمعنی بستن. بلغت فصیه: ای ابدال بلغت فصیه واجب ست.

چوں: اتقد واٹسر. واگر دو واؤ متحرک در اول کلمہ بہم آیند اولین ہمزہ گردد چوں: أو اصل
اصلہ او تقد اصلہ ایسر از یسر
 واول. واؤ ویاء متحرک نہ بعارض بعد فتح لازم الف گردد بشرط: عین ناقص نباشد ونہ در
 حکم آں، ونہ فاء کلمہ، و قبل مدہ زائدہ والف تشنیہ ویاء مشدد و نون تاکید نیفتد، و کلمہ بر وزن
 فعلان و فعلی نباشد، ونہ بمعنی کلمہ کہ در ان تعلیل نہ پذیرد، پس الف بقران ساکن لفظی
چوں عصوی

دو واؤ متحرک: احتراز است از مثل: وُورِی کہ ہر دو متحرک نیست. ہمزہ گردد: برائے تخفیف؛ چہ اجتماع دو واؤ ثقیل است
 و ہنگام عطف سہ جمع شود اگر ثانی را ہمزہ کنند ثقل بر طرف نشود، فافہم. (رکاز الأصول) أو اصل: جمع و اصلہ در اصل
 و واصل. بر وزن فواعل. اول: جمع اولی مؤنث اول، اصلہ: وُول بر وزن فُعل.

واؤ ویاء متحرک: نہ ساکن، پس در قول و خیال الف نشود؛ زیرا کہ فتح ما قبل واؤ ویاء ساکن ثقیل نیست، و بعضی قلب جائز دارند؛
 زیرا کہ اقتران متجانسین اولی است. نہ بعارض: برابر است کہ آں عارض منقول از غیر بود، مثل: حَوَب و حَبَل کہ در اصل
 حوَاب و حَبَل بود، یا غیر منقول از ان چوں: اخشوا الله و احشوا الله. (رکاز الأصول) فتح لازم: احتراز است از عارض
 چوں: فوعد. و عروض حرکت کلمہ دیگر مثل: فوعد خفائی دارد؛ چہ حرکت عارضی آنکہ گاہے باشد و یا بنقل و غیرہ حاصل آید
 و فاء ہمیشہ مفتوح است، مگر اینکہ گفتہ شود: دخول فاء بر وعد عارضی است، پس حرکتش ہمچنین باشد.

الف گردد: بدون اسکان واؤ ویاء، و علت قلب آنکہ ہر دو ہمزہ دو حرکت است، و حرکت اینہا و حرکت ما قبل دو حرکت دیگر،
 و توالی چار حرکت در یک کلمہ ثقیل است، یا آنکہ حرف علت متحرک ہمزہ دو حرف مدست و اجتماع آں گراں باشد، پس الف
 آوردند کہ حرکت نہ پذیرد. و بعضی ایں واؤ ویاء را بعد اسکان بدل کنند، و بنا بر آں لازم می آید کہ در قول و بیع مصدر ہم قلب کنند،
 ورنہ اینجا ہم نکنند کہ علت مشترک است. و جوابش آنکہ علت قلب همان تحرک است و اسکان برائے تناسب مبدلین بعمل آمدہ؛
 چہ الف مبدل منہ ساکن است، کذا فی "شرح صراح".

عین ناقص نہ باشد: ای آں واؤ ویاء عین کلمہ معتل بلام نیفتد چوں: طوی؛ تا توالی اعلا لیں لازم نیاید. نہ در حکم آں: چنانکہ لام
 ناقص مکرر باشد، مثل: ارعو اصلہ: ارعوو. ونہ فاء کلمہ: نحو: توسط زیرا کہ مجردش سالم ماندہ.

قبل مدہ زائدہ: چوں: جواد و غیور و طویل. الف تشنیہ: چوں: دعوا؛ تا بمفرد ملتبس نشود. نون تاکید: نحو: اخشون
 و اخشین برائے لزوم اجتماع ساکنین. فعلان: چوں: جولان و حیوان و حیدی؛ زیرا کہ در معنی اینہا اضطراب است، و حرکت
 لفظ برال دال، پس حذف نکنند. کہ در ان تعلیل: چوں: عور و صید بمعنی عور و اصید.

یا تقدیری بیفتد چوں: قال و باع و خاف و دعا ^{از خوف} و دعا ^{از دعوی} دعوا دعت دعنا دعون. هر واؤ و یا نیکه عین ماضی مجهول بود و در معروف تعلیل یافته کسرۀ آنرا بجائے ضمّه ما قبل بری چوں: قبل وبع و اختیر و انقید، یا بیگنی نحو: قول و بوع و اختور و انقود. فائے ماضی که ثلاثی مجرد است بعد حذف عین باجماع ساکنین کسرۀ یابد اگر اجوف یائی بود، یا از باب مکسور العین، و گر نه ضمّه، چوں: قلن و بعن و خفن. هر واؤ و یا نیکه بعد ساکن نه لین زائد بود در عین فعل یا شبه فعل ای مصدر و مشتق و موازن فعل بوزن عروضی حرکت آنرا بما قبل دهی بشرط: آل کلمه ملحق و ناقص و بمعنی لون یا عیب و صیغۀ تعجب.....

چوں اسود و ابیض

قال و باع: أصلهما: قَوْل و بَيْع، هر دو جامع شروط و علت بوده اند. دعوا: تشنیه برائے نبودن شرط تعلیل شد. دعت: از دعوت، و اوالف شده بقران ساکن لفظی افتاد. دعنا: از دعوتنا، الف باجماع ساکن تقدیری که تاء ست بیفتاد، و بعضی دعانا گویند. دعون: برائے عدم علت صحیح ماند. در معروف: احتراز است از عور و صید که معروفش معلل نیست. بجائے ضمّه: بعد از از ضمّه واؤ را بمناسبت کسرۀ یاء گردانی، و این لغت افسح است. اگر اجوف: تا دلالت کند بر حذف یا. مکسور العین: ای آنکه عین ماضی آل مکسور باشد اگر چه واوی بود، و کسرۀ اینجا برائے رعایت باب ست، و آل از دلالت بر حرف محذوف هم بود. قلن: بصیغۀ معروف مثال ضمّه، اصلش: قولن که نه یائی ست و نه از باب مکسور العین و در صیغۀ مجهول ضمّه و کسرۀ نیز جائز است و کسرۀ خالص اشهر واضح. بعن: مثال کسرۀ فاف در یائی، اصلش بیعن. خفن: مثال کسرۀ فاء در واوی که از باب مکسور العین، أصله: خوفن. نه لین: احتراز است از بویع و سید که در اصل بابع و سیود بود. ای مصدر: تفسیر شبه فعل ست، و چوں این معنی خلاف اصطلاح مشهور ست؛ لہذا تفسیرش بر داختم. بوزن عروضی: کہ عبارت است از مقابله سکون بکون و حرکت مطلق بحرکت بدون لحاظ حروف اصول و زوائد، چوں: مَعُونٌ بوزن فعول. ملحق: احتراز است از اجوند ملحق بـ "اخرنجم" اگر در آل قلب نمایند الحاق دریافت نشود. ناقص: احتراز است از مثل: بقوی؛ تا توالی اعلالین لازم نیاید. بمعنی لون: چوں: عور و اسود؛ چرا کہ باب افعلال و افعیلال چوں اصل است در لون و عیب محافظت صفت آل واجب بود، و نیز در صورت تعلیل ماضی بماضی مفاعلت ماند و مضارع محمول برانست. (رکاز الأصول) صیغۀ تعجب: نحو: ما أقوله و أقول به؛ زیرا کہ غیر متصرف است، یا آنکه در تعلیل اول بماضی افعال و دوم بامرش ملتبس نشود.

وصیۃ اسم آله نبود، و در شبه فعل که بر وزن متعارف فعل بود پیش از تعلیل یا بعد از آن واو^{برائے منع غلو} و زائد مشترک ست تعلیل نکنند، پس آن حرکت اگر فتح بود واو و یاء الف گردد چون: یقول و یبیع تا یقلن و یبعن و قل و قولاً آه، وبع و یبعا آه، و مقول و مبیع و یقال و یباع و یخاف آه، و خف و خافاً آه، و أقام إقامة و استقام و استقامه، و در مفعول یائی ضممه منقول را کسره گردانند و واو مفعول را یاء و در و تصحیح بسیار آید نحو: مبیوع و مطیوب، و در واوی کم. و او یک عین مصدر یا جمع و بعد کسره باشد.....

وصیۃ اسم آله: بمعنی آله باشد چون: مقول و محیط، یا برائے مبالغه فاعل مثل: معوان؛ تا معوان باسم ظرف که تعلیلش جهت زیادت مشابیهت بفعل اولی است صورۃ التباس نشود، و تعلیل مفعول مشابه مفعول میگرداند. (رکاز الأصول)
بر وزن متعارف: احتراز است از تبعیع بر وزن تضرب بکسر تاء و فتح راء که در آن بجبهت نبودن وزن متعارف فعل تعلیل کنند و تبعاع گویند. (شروح) زائد مشترک: میان اسم و فعل چون: همزه و تا و یا و نون بخلاف میم که مختص باسم ست، پس در اسم مصدر بمیم تعلیل کنند، چون: مثقال. الف گردد: زیرا که در اصل متحرک بودند و ما قبل آنها اکنون مفتوح شد.

قل: این تمثیل و تفسیر درست شود که قل وبع از اقول وایع گویند. (نوادیر الوصول) مقول و مبیع: أصلهما: مقول و مبیوع، در اول حرکت واو اول بما قبل داده انداختند، و در ثانی بعد نقل ضممه بمناسبت یاء کسره شد و یاء از اجتماع ساکنین افتاد، و واو مفعول برائے کسره ما قبل یاء شد، و اینهمه نزد اخفش ست، و سیبویه و خلیل از هر دو واو مفعول افتاده. (شروح) در واوی این وزن قیاسی ست، و مشیب و ملیم از شوب و لوم نادر. (نوادیر الوصول) یقال: امثله آنکه حرکت منقوله اگر مفتوحه باشد واو و یا الف گردد. إقامة: اصل إقامة و استقامة اقوام و استقوام، بود چون بعد نقل حرکت واو بما قبلش و قلب آن بالف اول یا ثانی را علی الاختلاف میان اخفش و سیبویه حذف کردند تاء در آخر عوض دادند که فارق میان ماضی و مصدر باشد، و گاهی در اضافت تاء نیارند، چون: إقام الصلاة؛ چه تفرقه باضافت که در فعل نئے باشد حاصل شد. (رکاز الأصول)

واو مفعول: نحو: مبیوع، چنانکه از مذهب اخفش گذشت، و همین وزن قیاسی ست، و مهوب از بهیت شاذ. مطیوب: و معیوب و محیط و مدیون. و در واوی کم: نحو: مصووغ و مصوون؛ زیرا که ضممه بر واو ثقیل تر از یاء ست. عین مصدر: احتراز است از آنکه در غیر مصدر و جمع بود نحو: عوض و خوان. بعد کسره: احتراز است از دوام و بوار بالفتح و دوام و دووار بالضم.

و در فعل واحد معتل بود، یا در واحد ساکن و در جمع قبل الف افتد یاء شود، نه در ناقص چوں:
 قیم و قیام و دیم و جیاد و ریاض. ^{ناظر بمصدر ناظر بجمع} و اوویاء عین فاعل که در فعلش معتل بود، یا مراور فعل نبود
 همزه گردد چوں: قائل و بائع. چوں دو حرف علت پس و پیش الف مفاعل افتد پسین همزه شود
 چوں: بَوَائِعُ وَاَوَائِلُ، و همچنین هر مده زائده بعد آں نحو: رسائل. ^{مختلف یا متفق} الف زائده که قبل الف
 مفاعل و مفاعل افتد و او شود نحو: قواریر. ^{در جمع رساله در واحد مده بود در جمع} در کلمه
 بریں وزن بوزن صوری

و واحد معتل بود: قبل الف افتد یاء، و این احتراز است از جواز مصدر جاوز و طوال جمع طویل.
 قبل الف: احتراز است از عوده جمع عود بالفتح شتر پیر. یا شود: بجهت تغلیل فعل و واحد بودن و او ساکن در اں بمنزله معتل،
 و بجهت ثقل و او بعد کسره که بمنزله خروج از کسره بضمه است. نه در ناقص: احتراز است از رواء جمع ریان، أصله: رویان، قلب
 نکردند؛ تا توالی اعلا لین نشود. قیم و قیام: در اصل قَوْم و قَوَام مصدر قام، و آوردن دو مثال اشاره بآنست که بودن و او قبل الف شرط
 نیست. دیم و جیاد: هر دو مثال جمع، اصل اول دَوْم جمع دیمه باران دائم، و دوم جمع جید از حیود بقانون سید، أصله: جواد.
 ریاض: أصله: رواض جمع روض، مثال جمعیکه و او واحدش ساکن و در جمع قبل الف افتاد. که در فعلش: احتراز است از عاور
 و صاید که در فعل هم معتل نه شده. همزه گردد: اول الف شود جهت موافقت فعل و الف همزه گردد.
 الف مفاعل: یعنی لفظی که بریں وزن باشد صوری، ای مقابله سکون و حرکات بخصوصا. پسین: جهت استتمثال دو حرف علت
 که میان آنها فاصل خفیف است در جمعیکه از جهت طول بنا ثقیل است. (رکاز الأصول)
 بوائع: أصله: بوايع مثال مختلف، همچنین عیال جمع عیل بمعنی عیال، أصله: عیال. (نوادر الوصول)
 اوائل: أصله: أوائل جمع أول مثال هر دو و او است، و همچنین خیائر جمع خیر مثال هر دو یاء، و در طواویس که وزن مفاعل ندارد
 همزه نشد. همچنین: ورائے و جیکه در بوائع گذشت وجه دیگر آنکه تحریک مده زائده درست نیست خصوصاً در الف محال است.
 (رکاز الأصول) مده زائده: احتراز است از جداول و معایش که و اوویاء در اں اصلی است.
 و او شود: زیرا که تکبیر و تصغیر از یک باب است، و در تصغیر الف و او می شود نحو: ضویرب و ضویریب.
 قواریر: جمع قارورة بمعنی شیشه و بول مریض که پیش طبیب برند، و همچنین شواهد جمع شاهده.
 در کلمه: ای یک کلمه اگر چه حکمی باشد، چوں مسلمی، بخلاف فویزید و رأیت یدی و اصل.

که واؤ و یاء بهم آیند و اولین ساکن غیر مبدل است واؤ یاء شود و یا در یا ادغام یابد، و اگر هر دو
ضمه بود کسره گردد نحو: سَید و مَرْمِی، و سَیْکَن یائے دوم از سَید جوازاً، و از کَیْثُونَة
و جوباً. واوے که سوم بود چون پیشتر رود نه پس ضمه یا شود نحو: یدعی یُدْعِیَان
یُدْعَوْنَ، و اَعْلٰی اَعْلٰیَا اَعْلَوَا، و همچنین واوے که بعد کسره در آخر کلمه افتد، یا قبل زیادت
فِعْلَان نحو: دعی دعیا دعوا و غزیان. ضمه و کسره از لینے که پس حرکت آید نه فتحه از الہ نمایند
نقل اگر قبل ضمه کسره بود و بعد آں واؤ و قبل کسره ضمه و بعد آں یاء، و گرنه بلا نقل نحو: خشوا
وقووا و یرمی یرمیان یرمون، یدعو یدعوان یدعون،.....

اولین ساکن: و اگر اولین متحرک بود فک واجب باشد نحو: طویل. غیر مبدل: احتراز است از بویع و تبویع که تعلیل در اں
موجب التباس بماضی مجهول تفعیل و تفعیل است. واؤ یاء شود: از جهت مناسبت در لین و جسر و توسط، و عکس نکردند جهت خفت
یاء. سَیْکَن یائے: برائے قرب او از محل تغیرای آخر. و از کَیْثُونَة: بسبب طول بناء، اصل آں کیونونَة بود.
واوے که: از بیخیاں ناقص است. نه پس ضمه: احتراز است از یدعو؛ چه وجود حرکت مناسب قبل او مانع از تغیر است.
یاء شود: بسبب وقوع آں در محل تغیر و اشکراه و وقوع بعد کسره و حمل واقع بعد کسره بر اں. نحو یدعی: در اصل یُدْعَوْ یُدْعَوَان
یُدْعَوْنَ بود، واؤ در ماضی و مصدر آنها سوم بوده در اینها رالغ شد، در اول بعد ابدال بالف مبدل شد، و در ثالث الف شده از
اجتماع ساکنین افتاد، و در ثانی بحال ماند، و ہمیں است حال اعلیٰ إلخ که واؤ در مجردش سوم بود. (نوادر الوصول)
همچنین: ای واؤ یاء گردد برائے اشکراه واؤ بعد کسره. دعوا: در اصل دُعُوْا و اوْا و اوْا بقاء مذکور یاء شد و ضمه بما قبل دادند بعد
از حرکت آں، و یاء با اجتماع ساکنین افتاد. نه فتحه: چه موجب قلب لین بالف ست نحو: یدعی و یرمی مجهول، چنانکه گذشت.
از الہ نمایند: برائے ثقل ضمه و کسره بر حرف علت خصوصاً با شرط مذکور. خشوا: أصله: خشیوا قبل حرف علت مضموم کسره
است و بعد آں واؤ، حرکتش بما قبل دادند بعد از حرکت ما قبل، و حرف علت با اجتماع ساکنین افتاد.
قووا: أصله: قووا و تعلیل مثل خشیوا. یرمی: أصله: یرمی ضمه یاء بلا نقل افتاد؛ چه قبل ضمه او اگر چه کسره ست واؤ بعد
آں نیست. (نوادر الوصول) یرمون: أصله: یرمبون، و تعلیل چون خشوا. یدعو: أصله: یدعو، ضمه از واؤ بلا نقل
افتاد؛ زیرا که نه بعد ضمه واؤ ست و نه قبل آں کسره. یدعون: أصله: یدعون و ضمه واؤ بے نقل افتاد.

ورام رامیان رامون، و تدعین و ترمین. حرف علت غیر عارض که طرف متمکن و بعد ضمه بود بعد کسره گردد نحو: تَلَقَّ وَأَدَلَّ، چنانکه واو و یاء بعد واو مضموم و قبل حرف تانیث یا زیادت فعلان جمعیکه بر فُعل ست دو واو آخرش یاء ^{بعد کسره میگرد} شود و پس کسره نحو: دَلَّ بِضَمِّ دال، و قد یکسر اتباعا، و همچنین دو واو آخر بعد واو نحو: مقوي و قد جاء مَعْدِيٌّ و مرضي. حرف علت آخر ^{للام فیقال دلی} کلمه اگرچه قبل تائے عارض بود بعد الف زائده همزه گردد

رام: أصله: رامي، ضمه یاء بلا نقل افتاد؛ چه قبل آں اگرچه کسره است، لیکن واو بعد آں نیست. (نوادر الوصول)
تدعین: أصله: تدعوين، قبل لین مکسور ضمه است و بعد آں یاء، حرکت لین بما قبل داده باجتماع ساکنین انداختند.
ترمین: أصله: ترمین، ازاد حرکت بلا نقل شد؛ زیرا که نه لین مضموم است و نه قبل ضمه کسره نه بعد آں واو.
غیر عارض: احتراز است از مثل کفوا أحد که در اصل کفوا بمزحه بود. طرف متمکن: ای اسم متمکن، نه در عین آں چوں: قول جمع قائل، و نه در طرف اسم مبنی و فعل نحو: هو ویدعو. (رکاز الأصول) بعد ضمه: اصلی نه بعد سکون یا فتحه چوں: دلو و ظي و عَصَوُ و رَحَى و بعد ضمه عارضی مثل: أبوه. بعد کسره الخ: ای ضمه ما قبل کسره بدل گردد جهت ثقل حرف علت در آخر و برائے عدم وجدان چنین اسم در کلام عرب. (رکاز الأصول) تلق: أصله: تَلَقَّيْ مصدر تفاعل، و أدل جمع دلو، أصله: أدلُّو بعد قاعده مذکور یاء از هر دو بقانون قاض افتاد. حرف تانیث: نحو: قویه، أصله: قویه، ضمه ما قبل واو ثانی کسره شده واو بمناسبت آں یاء. فعلان: بضم عین چوں: قویان، أصله: قَوَّان. بر فِعُول: [بهنشتین و مشتعل بر دو واو.] و در فِعُول مصدر ادغام بے ابدال و بابدال هر دو آمده نحو: جثو و عتو، و جثي و عتي. (منه)
آخرش یاء شود: که یکے واو مفرد است دوم واو جمع. پس کسره: یعنی ضمه ما قبل بکسره بدل شود. دلی: أصله: دلو، جمع دلو، هر دو واو یا کرده ادغام نمودند، و ضم لام بکسره بدل شد. مقوي: أصله: مَقْوُوْ، واو میانه را بجبهت سکونش و ثقل اجتماع سه واو فاصل ضعیف قرار داده و اخیر را بقاعده اول یاء کردند، پس واو دوم را بقانون مرمی، و بعد ادغام ضمه واو اول را کسره دادند.
معدی و مرضی: یعنی دو واو را که بعد واو نباشند نیز بیاء بدل کنند، أصلهما: معدو و مرضو، و قیاس آں مَعْدُو و مَرَضُو است. تائے عارض: احتراز است از کلمه که در آں تائے لازم بود چوں: تفاوت و درایه. همزه گردد: وجهت وقوع در محل تغییر بعد الف زائده مانند فاعل، یا برائے بودن الف بمزحه فتحه آنرا بالف بدل نمودند، و بسبب اجتماع دو الف اخیر را همزه کردند، و حذف نمودند؛ تا مدود مقصور نشود، و اول را بجبهت امتناع تحریک مدّه زائده حرکت ندادند. (رکاز الأصول)

نحو: کساء و عباءة. فعلی اسمی یائے لامش واو شود نحو: تقوی، نہ صدیا، و فعلی اسمی عکس بود
چوں: دنیا و علیا، نہ غزوی۔ ہمزہ کہ در مفاعل بعد الف و قبل یا افتد و در مفردش چنین نبود
یاء شود، و فتحه یابد و یاء الف گردد چوں: خطایا، نہ شواء۔ و نزد بعضی اگر لام مفردش واو سالم بود آں
ہمزہ واو شود نحو: آداوی و ہراوی۔ یائی کہ بعد ضمہ و آخر فعل ست، یا قبل حرف تانیث، یا دو
زائد فُعلان واو شود، لین لام کلمہ بدر آمدن جازم و در امر بیفتد، و باتصال ضمیر فاعل و نون
تاکید باز آید
ک الف و نون است

کساء: أصله: کساو، وجاءت الواو بعد الألف فهمزت. عباءة: مثال تائے عارض، عباء نیز گویند، أصله: عبایة
نوعی از گلیم۔ اسمی: نہ وصفی کہ در آں یاء را بحال دارند۔ واو شود: برائے فرق در اسم و صفت، و عکس نکردند؛ از آنکہ صفت
ثقیل ست، و یاء خفیف و اسم خفیف و واو ثقیل، پس طریق تعادل پے مودند۔ صدیا: کہ صفت ست بمعنی زن تشنہ۔
عکس بود: ای واو لامش یاء شود بجهت ثقل آں از ضمہ و واو۔ غزوی: زن جنگ کننده، یعنی در فعلی صفتی بیاء بدل نکنند۔ برائے
فرق۔ ہمزہ کہ: ایں قاعدہ در اصول مہموز باید۔ مفاعل: ای در جمع بریں وزن بوزن صوری۔
چنین نبود: جہت اشکراہ و وقوع ہمزہ میان دو حرف علت در جمع کہ ثقیل ست، و یا ہمزہ اقرب ست از واو۔ (منہ)
یا الف گردد: برائے تحرک و انفتاح ما قبل۔ خطایا: اصلش خطای جمع خطیئة، ہمزہ در میان الف و یاء در مفاعل افتاد، و در
مفردش چنین نیست تعلیل مذکور نمودند۔ شواء: جمع شائیة ہمزہ در آں اگرچہ میان الف و یاء ست، لیکن در مفرد، ہمچنان بود۔
ہمزہ واو شود: برائے مناسبت مفرد، چنانکہ در شواء مرعی داشتند۔

آداوی: جمع إداوة بمعنی مطہرہ آب، أصله: أدائو، الف زائد إداوة بعد الف مفاعل افتاد ہمزہ شد، پس واو را بجهت کسرہ ما قبل یاء
کردند إداوی شد، اکنون قاعدہ مذکور یافتند، و چوں در مفرد او لام کلمہ سالم است ہمزہ را واو کرده فتحہ دادند، و یائے اخیر بجهت
تحرک و انفتاح ما قبل الف شد، و ہمچنین ہراوی جمع ہراوة بمعنی عصا۔ (شرح)

آخر فعل ست: چوں: قضو و نحو قاضی و صاحب نہیہ ای عقل شد، اصل آں قضی و نہی۔ فعلان: بالضم چوں: رموان
مرد تیر انداز۔ واو شود: تا خروج از ضمہ بطرف کسرہ لازم نیاید۔ جازم: مثل: لم و لما و لام أمر و لای نہی و إن شرطیہ و غیرہ۔
بیفتد: زیرا کہ حرف علت مناسب حرکت است، و جائیکہ حرکت نیاید حرفے کہ مناسب آنست چگونہ آید، چوں: لم یدع و لم
یرم و لم یخش، و ادع و ارم و اخش۔ (رکاز الأصول) باز آید: جہت وقوع آں در محلی کہ تحریک آں لازم است۔

چوں: اُدْعُ اُدْعُوا اُدْعُوْا اُدْعُوْنَ اُدْعِنَ ولم يَقِ وقِ. یائے آخر مفاعل رفعاً وجرّاً بیفتند و بدلتش تنوین آید نحو: جوارِی و جوارِ. از دو یائے آخر مفاعیلِ رواست کہ یکے بیفتند و دیگرے حکم یائے مفاعل یابد نحو: صحاریُّ، وطی در بقیِّ و دُعِیِّ بقا و دعا گویند، بنو حارث و بعضے دیگر بجائے واو و یائے ساکن بعد فتح الف نیز خوانند چوں: تَابَةُ وَاِنَّ هَذَانِ وَاِنَّ ^{ابن زید} ضاربان.

اصول مضاعف:

چوں: دو حرف یک جنس در یک کلمہ بهم آیند ^{و آنرا اُصم نیز گویند}

أدع: اصلش ادعو، واو بامر افتاد. ادعوا: [واو بجہت لحوق الف ضمیر باز آمد.] ادعوا: اصلش ادعو واو بجہت الحاق واو ضمیر باز آمد بعدہ ضمہ بر واو شوار داشته ساکن نمودند و باجماع ساکنین اقلندند. ادعون: واو واحد بالحق و نون تاکید باز آمد. ادعن: بضم عین و کسر آں، اصل اول ادعون بضم واو جمع مذکر، و اصل ثانی ادعون بکسر واو صیغہ واحد مخاطبہ، واو در اول بدون نقل حرکت افتاد و در ثانی بعد نقل. (منہ) لم یق: مثال لفیف کہ حکم ناقص دارد، أصلہ: لم یوقی، واو جہت وقوع بعد فتح علامت مضارع و قبل کسرہ افتاد، و یاء بجازم. وق در اصل اوقی بود، واو بمناسبت مضارع و یاء بجزم، و ہمزہ وصل بعدم حاجت افتادند. مفاعیل: در حذف رفعاً و جرّاً اثبات نصباً. یکے بیفتند: نسیاً جہت تخفیف بسبب طول بنیہ.

صحاری: جمع صحراء چوں یکے از دو یاء اندازند صحار و صحاری مثل: جوار و جوارِی خوانند، و بعضے صحاری بر وزن خطایا نیز گویند. طی: قبیلہ از عرب است. در بقی: ای جائیکہ متطرف [یائے متطرفہ.] فتح غیر اعرابی دارد و ما قبلش مکسور بود. (رکاز الأصول) بقا و دعا: گویند بقلب بکسرہ ما قبل بفتحہ برائے مناسبت فتحہ یاء و بقلب یاء بالف، و در رأیت القاضي کہ یاء فتحہ اعرابی دارد و قیم کہ در طرف نیست قلب نکنند. (رکاز الأصول)

بعضے دیگر: مثل: بنی ہذیل و زبید و خنعم. الف نیز الخ: ای بالف بدل نمایند؛ زیرا کہ از واو یاء اخف است و حرکت ما قبل اوفق. إِنْ هَذَانِ: أصلهما: إِنْ هَذَيْنِ وَاِنْ ضَارِبَيْنِ، و در آیت: ﴿إِنْ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ﴾ (طہ: ۶۳) مفسران وجوہ دیگر ہم ذکر کرده اند، و همچنین در من أحب کریمتاه است.

یک جنس: صحیح یا حرف علت یا ہمزہ. بهم آیند: حقیقہ چوں: مد، یا کما نحو: مسلمی.

اول ساکن بود ادغام واجب ست، و اگر متحرک ست و دوم ساکن بسکون وقف یا متحرک نہ بعارض نیز لازم ست، چوں: فَرَّ و دَوَّاب، مگر در نحو: اِقْتَلَ و حَيَّ که جائز ست، و دوم اگر چنان نبود، پس اگر حرکت عارض دارد ادغام جائز ست، نحو: اُمْدِدِ الْقَوْمَ، و اگر سکون لازم ممتنع ست نحو: مَدَدْنِ، و اگر عارض جائز ست بتحریک کسره یا فتح یا ضمه اگر حرف اول ضمه دارد، و بلا تحریک در حال وقف نحو: مُدِّ. ادغام متحرک با ساکنان بلا نقل ست اگر ما قبل او متحرک ست یا مده، و گرنه

اول ساکن: و دوم متحرک باشد، یا ساکن بسکون وقف که حکم متحرک دارد. (نوادر الوصول) ادغام نزد کوفیه از افعال ست و نزد بصریان از افعال ادغام، بهر تقدیر بمعنی در آوردن چیزے درون چیزے باشد، و در اصطلاح دو حرف رادفعه از یک مخرج خواندن، و تخفیف در ال ظاهر است. واجب ست: اگر مانع نبود بسبب حصول شرط ادغام بے تصرف و عمل. بسکون وقف: که در حقیقت متحرک است. نہ بعارض: که باتصال کلمه دیگر حقیقه یا حکماً حادث شود، نحو: مدد القوم. نیز لازم ست: ای واجب جهت تخفیف و اعتداد حرکت حرف دوم. فر: مثال متحرک ثانی نہ بعارض؛ چه در اصل فرر همچو نصر و ضرب ست. دواب: مثال آنکه ثانی ساکن بوقف ست، اصل آن دواب ست. (منه) اقتتل: ای در باب افتعال که عینش تائے فوقانی باشد. حیي: ای جائیکه دو یا در آخر ماضی معروف و مجهول باشد از مجرد، و همچنین ست حال اُحیا و استحیا. (نوادر الوصول) حرکت عارض: که از امر منفصل حاصل آمده. ادغام جائز ست: در اول بجہت آنکه اجتماع تائے اولی با اصلی بسبب عروض بمنزله اجتماع مثلیین از دو کلمه است، یا حصول التباس بماضی تفعیل؛ و لہذا فاء یا تاء یا مر دورا گاہے کسره دہند، و در ثانی برائے تحرز از تعلیل عین ناقص. (رکاز الأصول) امدد القوم: [حرکت دال ثانی جهت اجتماع ساکنین آمده.] نظر بحرکت عارضی، پس گوئی: مد القوم بحرکات، و ہمزہ وصل بعدم حاجت اقلتی، و انفکاک ہم نظر بعروض حرکت جائز. سکون لازم: ای نہ ساکن بوقف بودند متحرک بحرکت لازم. عارض: کہ گاہے متحرک ہم میگردد. کسره: برائے آنکہ در تحریک ساکن اصلست، و فتح برائے آنکہ اخف حرکات است، و ضمه در صورت مضموم بودن اول برائے حصول مناسبت ہر دو. (شرح) در حال وقف: زیرا کہ اجتماع ساکنین در وقف جائز ست. متحرک ست: برائے عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حدہ چوں: فر، اصلش فرر، اول را ساکن کرده در دوم ادغام کردند. یا مده: ما قبل آن نحو: حَابَّ و حُوبَّ، و یائے تصغیر نیز حکم مده دارد نحو: دویہ و خویصہ. (نوادر الوصول)

با نقل نحو: يَمُدُّ. و در دو حرف از دو کلمه ادغام ساکن غیر مدہ واجب ست، و ادغام متحرک جائز اگر ما قبل او متحرک ست یا مدہ و دوم متحرک و إلا نہ. شرط ادغام ست کہ اعلال مزاحم نشود، نحو: ارعوی، و لبس نبود ای در اسم با تحرک اول نحو: سبب، و حرف اول ہائے سکتہ و بدل از ہمزہ و الف و مد غم فیہ نباشد و دوم برائے الحاق با تحرک اول. ممتنع ست در نحو: دَدَنٍ و بِبَدْرٍ مگر تتنزل و تتباعد.....
نحو اوی ماضی مجهول
 اول متجانسین زائد ست

با نقل: حرکت آں بما قبل؛ تا اجتماع ساکنین علی غیر حدہ نشود. یمد: أصلہ: یمدد، حرکت وال اول بما قبل وادہ اول را در ثانی ادغام کردند. غیر مدہ: احتراز است از ﴿قَالُوا وَمَا لَنَا﴾ (البقرة: ۲۴۶) و ﴿فِي يَوْمٍ﴾ (ابراہیم: ۱۸). واجبست: بسبب وجود علت ادغام و قلت تصرف، و ساکن غیر مدہ حرف صحیح باشد یا لین نحو: ﴿وَاذْكُرْ رَبَّكَ﴾ (آل عمران: ۴۱) و ﴿أَوْ وَزْنُوهُمْ﴾ (المطففين: ۳). جائز: نہ واجب، اول بجہت اجتماع مثلیں، و ثانی بجہت عروض آں باوجود زیادت تصرف کہ اسکانست. (رکاز الأصول)

متحرک ست: تا اجتماع ساکنین علی غیر حدہ نشود نحو: ﴿مَكْنًا﴾ (یوسف: ۲۱). یا مدہ: ای لین بجہت عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حدہ نحو: حمید دھر و ثوب بشیر. و إلا نہ: ای اگر چنین نباشد ادغام نکنند بجہت لزوم اجتماع ساکنین غیر مفقتر، برابر ست کہ ما قبل نہ متحرک بودنہ لین، چون: قرم مالک، یا دوم ساکن نحو: قال الحسن. (رکاز الأصول) کہ اعلال: یعنی اگر اعلال و ادغام بر دو ممکن باشد اعلال را مقدم گردانند. ارعوی: أصلہ: ارعوا، اعلال کردند نہ ادغام. در اسم: و التباس در فعل و شبہ آں ممنوع نیست؛ چہ فعل معنی ثقیل ست لفظاً ہم نتوان کرد، و نیز التباس آں در مضارع و غیرہ رفع مے شود. (رکاز الأصول) با تحرک اول: [تا التباس بساکن مد غم لازم نیاید.] و اگر اول ساکن بود ادغام واجب شود چون: جلب در جلب ملحق بقطر. (رکاز الأصول)

نحو سبب: کہ ادغامش موجب لبس بہ "سب" ست. ہائے سکتہ: کہ در آخر کلمہ بوقف و وصل آید نحو: عدویہ ہلک؛ چہ ہائے سکتہ انفصال خواہد. الف: نحو: قول مجهول قاول. مد غم فیہ: چون: حَبَبْ؛ چہ ادغام دو حرف در یکے یا فک ادغام اول لازم آید. برائے الحاق: تا فائدہ الحاق باقی ماند نحو: فرد مد ملحق بحفر.

در نحو: ای جائے کہ متجانسین اول کلمہ باشند، ہر دو اصلی یا اول زائد، ادغام ممتنع ست؛ تا ابتداء بسکون لازم نیاید. دَدَن: بمعنی لہو، مثال متجانسین اصلی. مگر تتنزل: ای جائیکہ اول علامت مضارع و دوم تائے تفعل و تفاعل بود.

کہ بعد متحرک افتد یا مدہ، و در دو ہمزہ مگر در مشدد الوضع کہ واجبست نحو: سأل .
 نحو فتزل و فتباعدا
 کہ عین تفعیل باشد
 بیان مخارج و صفات حروف:

بدانکہ حلق مخرج ہفت حرف ست، اقشاش مر ہمزہ وہاء والف را، و میانش مر عین وحاء را،
 وادناش مر غین وحاء را۔ مخرج قاف اقشائے زبان ست و محاذی آں از حنک اعلیٰ، وکاف مقارن
 آں، و جیم وشین ویاہ وسط زبان و محاذی آں از حنک اعلیٰ، و ضاد اول یکے از دو حائے زبان
 متقابل
 مہجر
 کنارہ

یا مدہ: نحو: قالوا تنزل و قالوا تباعد، و از انست لاتناجوا در قراءتے۔ در دو ہمزہ: ای ممتنع است نزد جمہور بجهت حصول
 زیادت ثقل در یک کلمہ چون: قرأ مثل: قمطر، و در دو کلمہ چون: املأ إناء۔ (رکاز الأصول) مخارج: بدانکہ مخارج حروف
 تقریباً شانزدہ است، و تحقیقا ہر حرفے را مخرجے جداگانہ، ورنہ امتیاز نمی ماند۔ و طریق معرفت آنکہ حرف راسا کن خوانی و ما قبل
 آں ہمزہ وصل آری، جائیکہ آواز منتهی شود همان مخرجست، و جہات مخارج ہمگی چارست۔ (رکاز الأصول)

صفات: از شدت و رخاوت و جھر و همس و طباق و انفتاح و غیر آں۔ ہفت حرف ست: ای اشارتست بقسم واحد از تقسیم
 اجمالی تقریبی، و حلق باعتبار تقسیم سہ حصہ دارد۔ (نوادر الوصول) اقشاش: ای امتیاش بہ نسبت دہن و شفتین۔

مر ہمزہ: یعنی بہ ترتیب ذکر بنجے کہ ہمزہ مقدم بر ہاء ست وہاء بر الف، و در تمام فصل ہمیں لحاظ باید داشت، و ایں از سیبویہ
 منقولست، و نزد بعضے ہمزہ بعد ہاء ست، و نزد بعضے ہاء بعد الف، و انخفش مخرج ہاء والف رایکے گفتہ، و ابن جنی براں ایراد نمودہ کہ
 دریں صورت لازم می آید کہ الف دم تحریک بہاء منقلب گردند بہمزہ، و از خلیل منقول ست کہ الف ویاہ وواؤ ہوائی ست ہیچ
 مخرجے ندارد۔ (رضی و غیرہ) مر عین: از کلام سیبویہ تقدیم عین بر حاء یافتہ مے شود، و از کلام بعضے عکس آں ظاہر و تشریح
 و تصریح آں کردہ۔ مر غین: و نزد مکی بن ابی طالب حاء مقدم بر غین ست۔

اقشائے زبان: ای اول زبان کہ متصل بخلق ست۔ کاف: ای مخرج کاف مجموع امرین ست۔ مقارن: ای مقارن مخرج قاف
 کہ مجموع دو امر است و مقارنت بجانب فم ست۔ محاذی آں: ای مجموع الأمرین، و سیبویہ گفتہ: میان وسط زبان و حنک اعلیٰ
 مخرج ایں حروف ست، و مہدوی شین را بر جیم مقدم نمودہ۔

یکے از دو حائے: اشارہ می کند کہ از ہر دو جانب یعنی چپ و راست صحیح ست، چنانکہ کلام سیبویہ براں دلالت دارد، و بعضے مختص
 بجانب راست، و خلیل آنرا شجرے از مخرج جیم وشین شمرده است، کذا فی "الارتشاف"، و حافہ طرف ست کہ اولش مبدا
 آں کہ متصل اصل زبان ست و آخرش آنچہ بر زبان اتصال دارد، کذا فی "شرح الأصول"۔

باضراس متصل آں، ولام اسفل آں تا آخر و محاذی آں از حنک اعلیٰ، وراء مقارن آں، ونون
 بالکسر جمع ضرس دندان
 مقارن راء و خیشوم، وطاء و تاء و وال مہملہ طرف زبان واصل و دوشنیہ علیا، وصاد و زا و سین
 از ہر دو مقام
 طرف زبان و طرف دوشنیہ سفلی، وطاء و ذال و تاء طرف زبان و طرف دوشنیہ علیا، وفاء باطن
 ای سر زبان
 ہر دو معبر مثلث
 لب زیرین و طرف دوشنیہ بالا، وباء و میم و واؤ ما بین دولب.
 ای مخرج فاء

اسفل آں: ای اسفل یکے از دو حاض زبان. تا آخر: ای تا آخر زبان، پس مخرج آں از سائر حروف وسیع تر نباشد.
 محاذی آں: و آں مقام بالائے دندان ضاحک و ناب و رباعی و منحنی باشد. بدانکہ چهار دندان پیشین دو بالا و دو پائین ثنایا هستند،
 و چهار دندان بعد از آن دو پہلو ثنایا علیا و دو در سفلی رباعیہ نامیدہ شود، و ہر ہشت راقواطع گویند. و چہار بعد از آن ہمیں طور
 انیب است، و کواسر ہم نام دارد، باقی بست اضراس چار از آن ضواحک، و دو از آن طواحن، و چار نواحذ کہ دندان عقلش
 گویند، و بعضے کسان را نواحذ بر نیاید، و دندانیش ہمگی بست و ہشت باشد. (شرح الأصول)
 مقارن: ای مقارن مخرج لام از حافہ و حنک. نون مقارن: و سیبویہ گفتہ: مخرج نون میان طرف زبان و در میان محاذی آں
 از بالائے ثنایا علیا است، و همان مخرج راء است جز آنکہ راء در ظہر زبان بہ نسبت نون ادخل است، کذا فی "شرح
 الأصول"، و ابو حیان در "ارتشاف" مخرج نون را برابر راء مقدم کردہ.
 و خیشوم: عطف بر "مقارن" ای مخرجش مجموع حافہ و حنک و خیشوم. طاء و تاء و وال: این حروف را ذوقیہ نامند؛ چہ از طرف
 زبان بر می آید، و ذوق بمعنی طرف آنست، و خلیل لام و راء و نون را ذوقیہ نامیدہ است. (شرح الأصول)
 زاء: این حروف را زای و زاء و زی گویند. (الارتشاف)

طرف دوشنیہ: ای بالائے آں، و ز مخشری زاء را بر سین مقدم کردہ، و صحیح آنکہ سین بر آں مقدم است؛ چرا کہ زاء از سین
 نزدیک تر بطرف فم است، و رضی گوید: ہر سہ حرف از میان طرف زبان و ثنایا است بے اتصال زبان بہ ثنایا، و در "ارتشاف"
 گفتہ: ثلاثھا من بین طرف اللسان و فوق الثنایا السفلی. (منہ)

دوشنیہ علیا: [از "اصول" معلوم میشود کہ بعضے مطلق ثنیہ گفتہ اند و تقیید بہ علیا نکردہ.]، ہمچنین است در "ارتشاف"، و این
 حروف بحدہ گانہ را السانیہ گویند؛ زیرا کہ از زبان بر آیند اگر چہ شرکت دیگرے باشد.

ما بین دولب: و اطباق در یاء و میم ضرور است، ای لب بلب می چسپد، نہ در واؤ، و پیشتر گذشت کہ خلیل واؤ را ہوائی گوید
 و مخرجے قرار نہ بد، و بدانکہ نزد مہدوی مخرج واؤ از باء و میم علی حدہ است. (شرح الأصول و الارتشاف)

و مرخیستوم رادخلیست در میم. مخرج نون خفی خیشوم ست.

مجموعه حرفیست کہ دم از جریان بندد، و مہوسہ ضد آں ستشحتك خصفه. شدیدة: حرفی
ست کہ صوتش در مخرج او بسته شود اگر ساکنش خوانی أجدك قطبت. رخوة: خلاف آں.
متوسطة: مابین ہر دو ولم یروغنا. مطبقة: آنکہ زبان را.....

دخلیست: زیرا کہ فی الجملة غنة دارد، و این چار حرف شفوئیہ نامیدہ شود کہ از لب برمی آید. نون خفی: ای آنکہ سوائے غنة درال باشد، چوں: عنك ومنك، و مخرج نون ساکنے کہ در مثل: اضربن ست سیبویہ بیان کردہ کہ ہماں مخرج نون متحرک ست، کذا فی "الارتشاف"، و مخرج نون متحرک مخرج لام ست. و بدانکہ نون خفی اگرچہ از حروف متفرعہ است چوں ہمزہ بین بین والف إمالہ، لیکن مخرجش از اصول بود؛ لہذا مصنف آنرا جداگانہ شمرده، بخلاف حروف متفرعہ دیگر کہ مخارج آں سوائے مذکورہ نیست، کذا فی بعض الشروح. مجموعہ: از جسر بمعنی آواز بلند کردن.

دم از جریان: اگرچہ متحرک باشد؛ چرا کہ این حروف بسبب قوت ذاتی و قوت اعتماد بر مخرج بر نیاید مگر باواز تند، و قید تحرک از ان دادہ شد کہ حرکت سبب جریان دم ست، ہر گاہ باوصف آں صورت نہ بست معلوم شد کہ ذات این حروف موجب جس نفس است، و مثالش ظل قو ربض إذ غزا چند مطیع دادہ اند، کذا فی "شرح الأصول" و "الجاربردي"، و مصنف مجموعہ این حروف مثل مہوسہ بیان نکرده؛ زیرا کہ سوائے مہوسہ ہمہ مجموعہ است، پس بیان یکے کافی شد.

ضد آں: ای دم را از جریان نہ بندد کہ ضعیف است و اعتماد بر مخرج ضعیف. خصفه: نام زنی ست، و "ستشحت" إلحاح خواهد کرد دریں مسئلہ این زن، کذا فی "الجاربردي". کہ صوتش: و دراز گردد اگرچہ امتداد آں خواهی بجهت شدت لزوم مخرج خود. أجدك قطبت: می یابم ترا کہ ترش روشدہ، ای مجموعہ شدیدہ این حروف ہشت گانہ است.

خلاف آں: ای صوتش در مخرج بستہ نشود، و آں سوائے متوسطہ و حروف ہشت گانہ مذکور است.

متوسطة: بدانکہ حروف متوسطہ نزد بعضی پنج اند چوں: لن عمر، و رخوة شانزده، و رین اتفاق اکثر ست، و نزد بعضی حروف متوسطہ ہشت و رخوة سیزده است، مصنف مذہب ثانی اختیار کردہ. و بدانکہ شدیدہ رائج و رخوة بطش و متوسطہ را بخل تمثیل دادہ اند؛ چہ در اول مد نفس ممکن نیست، بخلاف ثانی، و سوم بین بین ست. مابین ہر دو: ای میان شدیدہ و رخوة پس درال انحصار دم تمام ست نہ جریان آں. لم یروغنا: چرامی ترساند مرا، ای متوسطہ مجموعہ این حروف است. مطبقة: گفتن آں مجاز ست؛ زیرا کہ مطبق در حقیقت زبان وحتك ست، پس مراد ازال مطبق عندہ باشد از مشترك مشترك فیہ.

بر حنک اعلیٰ منطبق گرداند صططض. ومنفتحة: غیر آں. مستعلية: آنچه زبان را بحنک بر
 دارد و صططض خفق. منخفضة: جز آں. حروف الذلاقة: که هر رباعی و خماسی ازان حرف
 وقت تلفظ لا حرم دارد و بنفل، مصمتة: مقابل آں. حروف القلقله: که درو باشندت ضغظ بود قد طبع.
 حروف الصفیر: مایشبه الصفیر ص زس. راء حرف مکررست و لام منخرف.
 پس بدانکه ادغام متقاربین در مخرج یا صفت بقلب اول بثنائی ست

منفتحة: یعنی حروفیکه زبان را بحنک اعلیٰ نجسپاند، بلکه مابین آں کشاده باشد، و حروفش سوائے مطبقة است.
 زبان را: إطباق زبان بحنک شود یا نشود، پس مستعلية از مطبقة عام است. منخفضة: زبان بحنک بر ندارد و بر زبان پست
 ماند، ومنسلفة هم نامیده شود، و آں حروف سوائے مستعلية است. (رکاز الأصول) الذلاقة: ای مشابه آواز طیور باشد؛ زیرا
 که از میان ثنایا و طرف زبان برمی آید، و آواز منحصر میشود و صفیر ظاهر میگردد. (نظامی)
 حرفی دارد: زیرا که این حروف نهایت خفیف است و بسولت برمی آید، و رباعی و خماسی ثقیل، پس برائے طلب خفت در هر یک
 از این حروف گزیر نباشد، و هر چه خالی ازان بود یا عجمه است یا شاذ چون: عسجد و هدقة و زهزقة و عسطنوس. (جار بر دی)
 مر بنفل: حکم کن بغنیمت، "نفل" بتحریک اوسط غنیمت را گویند، ای مجموعه اش این حروف ست. مصمتة: مصمتة آنست، که
 میانش خالی نباشد، پس ثقیل خواهد، چون این حروف بر زبان ثقیل ست مصمتة نامیده شد، و بعضی گویند: صمت بمعنی منع
 است، و این حروف از بنائے رباعی و خماسی تنها ممنوع ست. و وجه اول برائے تسمیه خوب ست؛ زیرا که مقابل حروف ذلاقة افتاده.
 (رضی) القلقله: و لقلقة هم گویند، خلیل گفته: قلقله شدت آواز ست، و لقلقة صیاح هندی: چیچ مار نا.
 باشندت ضغظ: ای تنگی و مشقت در آں باشد، و چون این حروف مجورة شدیده اند و جسر دم را بند میکنند، و شدت خروج آواز را
 منع مینماید از اجتماع این دو صفت در بر آوردنش نهایت تکلف افتد. (جار بر دی) قد طبع: طبع زدن چیزی دفت، چون:
 طبل و غیره، ای بیخ حروف قلقله است نزد جمهور، و بعض عوض بای موحدہ تائے فوقانیہ گفته اند، و سیبویه هم در متعلقه ذکر کرده.
 (الارتشاف) حرف مکرر: یعنی مخرج آں پرست گویا دو بار گفته می شود، این تکرر ذاتیست نه باعاده. (شرح الأصول)
 لام منخرف: زیرا که زبان بتلفظ آں سمت داخل حنک بر میگردد. پس بدانکه: چون از مخارج و صفات فارغ شد در غرض اصلی
 ازان که ادغام ست شروع نمود. بقلب اول: ای قیاس همین ست؛ زیرا که ادغام عبارت از تغییر حرف اول بود باسکان و ایصال
 بسوئے ثانی، پس قلب هم بآن مناسب شد؛ تا تغییر در حرف نشود.

مگر بعارض، ولبس حرفے بحر نے در یک کلمہ مانع ادغام ست نحو: وطدٍ ووتد. و حرف
 حلقی در حرف حلقی کہ از ان ادخل ست مد غم نشود مگر حاء در عین وہاء بقلب ہر دو بجاء نحو: اذ
 ارنج بجانب نم ^{بسوئے سینہ} و مگر خاء در غین. و ادغام ضوی مشفر ^{بآنکہ ارنج ست} در متقارب، و صفیریہ در ^{تین وہاء}
 غیرش، و تاء در استفعال، و الف و ہمزہ ممتنع ست. صحیح ست
 تا صفر باقی ماند در متقارب

مگر بعارض: کہ مانع از قیاس بود، و آں دو چیز ست، یکے: بودن اول اخف از ثانی، دریں صورت ثانی را مثل اول گردانند، زیرا
 کہ در ادغام خفت مطلوب ست، چوں: سید، أصله: سیود، دوم: بودن حروف بر صفتے کہ ابقائے آں نزد عرب ضرور باشد
 چوں: اسمع أصله: استمع کہ ابقائے صفر سین ضرور بود. (رضی و غیرہ) مگر جء: مد غم میشود با آنکہ ادخل ہستند.
 و طد ووتد: ہر دو مصدر ست بمعنی استوار کردن و میخ زدن، دریں ہر دو اگر ادغام کنند بـ "وَدَ" ملتبس شود، و دریافت نگردد
 کہ ترکیب از دو دال ست یا از طاء و دال و تاء و دال. مد غم نشود: زیرا کہ حرف ادخل ثقیل تر ست، از ادغام در اں ثقل زیادہ
 خواہد شد، و ادغام برائے تخفیف ست. بقلب ہر دو: یعنی اگر چہ قیاس آں بود کہ اول را از جنس ثانی سازند، لیکن اینجا ثانی مثل اول
 نمودند، زیرا کہ حاء از عین و ہمزہ خفیف ست، و اینجا خفت مطلوب. اذبحو دا: أصله: اذبح عتود اذبح کن. نرغائیک سالہ را.
 مگر خاء در غین: اگر چہ خاء اخراج و غین ادخل ست، و وجش آنکہ مخرج اینہما مائل بطرف دہن ست، پس گویا ہمزہ حروف نم
 شدند؛ لہذا ادغام ہر یکے بدیگر روا شد نحو: اسلخ غنمی و ابلغ خلیلی. (منہ)

مقارب: [نہ در متمائل کہ آں صحیح ست.] در مقارب ممتنع ست؛ تا صفتے و فضیلتے کہ دارند از دست نزو و آں صفت و رضاد
 استطالت ست کہ بمخرج لام میرسد و در واو و یاء لین، و در میم غنہ، و در شین انتشار، و در فاء تفشی و تافیف، و آن آواز یست کہ از
 دہن بتلفظ فاء بر آید، و در راء تکرار، کذا فی "النظامی". اگر گوئی: در سید ادغام و او در یاء کردند با آنکہ ہر دو مقارب از
 حروف ضوی مشفر ست. جواب آنکہ اینجا قلب و او و یاء برائے ادغام نیست تا اعتراض وارد شود، بلکہ برائے اعلال ست، نمی
 بینی کہ و او را یاء میکنند اول باشد یا ثانی، اگر قلب برائے ادغام بودی ہر آئینہ قلب اول بثنائی مے نمودند، و بعد قلب قاعدہ
 و جواب ادغام یافتہ شد بعمل آوردند، پس در حقیقت ادغام متمائلین ست نہ مقاربین، کذا فی "الرضی".

تا در استفعال: ای ادغام تائے استفعال در متمائل و مقارب چوں طاء و دال ممتنع ست؛ زیرا کہ یا سین متحرک خواہد شد کہ لازم
 السکون ست، یا اجتماع ساکنین علی غیر حدہ لازم خواہد آمد. (شرح الأصول) و الف: در متمائل و مقارب برائے امتناع
 تحرک و زوال استطالت. صحیح ست: چوں از بیان اجمالی فارغ شد در تفصیل شروع نمود.

ادغام ہاء وعین در خاء، وحاء در ہر دو بقلب آں بحاء، وجیم در شین، وباء در میم وفاء، ومیان غین وحاء، ومیان قاف وکاف، ومیان طاء وظاء ووال وزال وٹاء وٹاء، وہر شش در صاد وزا وسین، ودر میان ہر سہ۔ و تائے افعال بعد حروف مطبقہ طاء گردد، پس ادغام صاد وضاد جائز ست بقلب طاء بجنس ما قبل، وادغام طاء واجب، وادغام ظاء جائز بقلب طاء بآں وبعکس، وبعد دال وزال وزای دال شود، پس ادغام دال واجب ست، وزال جائز بقلب آں
 ای تائے افعال
 نحو ادغام در ادغام

ادغام ہاء وعین: [واظہار اولی ست برائے ثقل حلقی]۔ چوں: أجبہ حرامیا وارفع حاتما، وایں ادغام بر قیاس ست؛ چہ او دخل را در ارفع ادغام کردند واول را از جنس ثانی نمودند۔ (شرح الأصول) بقلب آں بحا: اگر چہ خلاف قیاس است، چنانکہ در اذبحتودا واذبحاذہ گذشت۔ وجیم در شین: بقلب اول بثنائی چوں: خرج شیئا، وقلب ثانی باول ہم منقول ست۔ وباء در میم: نحو: اضرب ما کرا، ویعذب فی النار۔ غین وحاء: ای معجمتین ہر یکے بدیگر، نحو: أبلغ خلیلی واسلخ غنمی۔ قاف وکاف: ای ہر یکے بدیگر، نحو: ﴿أَلَمْ نَخْلُقْکُمْ﴾ (المزلات: ۲۰) وذلک قال، واول اقرب بقیاس ست؛ زیرا کہ قاف بحروف حلقی نزدیک تر است از کاف۔ (شرح الأصول) میان طاء وظاء: برائے تقارب مخرج ہر کہ را خواہند بدیگرے ادغام کنند نحو: فرط ظالم وفرط دائم وجزآں۔

در صاد: چوں: سکت صالح وسکت زید وسکت سمیر۔ ہر سہ: ای ہر یکے بدیگرے نحو: برز صالح ورکز سنانہ۔ طاء گردد: وحروف مطبقہ تاء نشود برائے رعایت طباق، وازانکہ تاء زائد است تغیرش از اصلی اولی، وٹاء بحال ہم نہاند؛ زیرا کہ دریں صورت اگر مطبقہ دراں مدغم شود پس طباق از دست رود، و اگر ادغام نکنند تلفظ دشوار گردد۔ (شرح الأصول) بقلب طاء: چوں: اصفی در اصفی، واضرب در اضطرِب۔ ادغام طاء: وقلب ما قبل بطاء نکنند؛ تا صغیر صاد واستطالت ضاد از دست نرود۔ بقلب طاء بآں: چوں: اظلم در اظلم، وایں اگر چہ خلاف قیاس ست؛ چہ ثانی باول بدل شد، لیکن اکثر واحسن برائے فائدہ ظہور فاء کلمہ کہ معجمہ است وبدون ادغام ہم کثیر است۔ وبعکس: ای قلب معجمہ بمعمدہ نحو: اظلم، وآں اگر چہ قیاس ست لیکن قلیل۔

دال شود: زیرا کہ تاء شدیدہ مہوسہ است، ودال مہملہ مجہورہ، وزاء وزال رخوہ مجہورہ، پس میان راء وایں حروف منافات ست؛ لہذا بدال بدل کردند کہ مماثل دال ست وموافق زاء وزال در صفت جسر۔ (شرح الأصول) وزال جائز: برائے تقارب در مخرج وبتشاکک در صفت۔

بقلب آں بدال: ای همان احسن ست برائے موافقت قیاس نحو: اذکر در اذتکر۔

بدال و بعکس، وزای ہم بقلب دال بآں، و بعد ثاء روا کہ تاء شود یا عکس بود فالإدغام، واسمَع ^{در اسمع}
 واشبَه شاذ. و قبل ثاء وزاء و دال و ذال و سین و شین و صاد و ضاد و طاء و ظاء روا کہ بما بعد بدل ^{در اشبه}
 شود فیدغم نحو: خَصَم و خَصَمَ، و يتبعهما يَخَصِمُ و خَصِمَ ^{مهمله چون اقتسام} ^{مهمله چون احتصام} ^{مهمله چون احتطاب} ^{مثلاً چون انتشار} ^{مضارع} ^{برائے اجتماع مثلیں} فتحا و کسرا، و جاء أيضا
 مُخَصِّمٌ بضم الخاء لضم الميم، والمصدر خَصَامٌ خَصَامٌ.....

و بعکس: ای دال مهمله بذال بدل میشود نحو: اذکر، و آں خلاف قیاس ست. وزای ہم: ای ادغام زاء در دال ہم جائز ست
 برائے تقارب در مخرج و تشارك در جسر. بقلب دال: نحو: ازان کہ در اصل اذدان بود، و عدم ادغام فصیح ست، وزاء را ببدال بدل
 نکنند اگر چه قیاس ست؛ تا صغیر زاء باقی ماند. مصنف در "شرح الأصول" گفته اند: در ادغام دو شد و ذ است یکے: ادغام حرف
 صغیر در غیر، دوم: قلب ثانی باول و همچنین دیگران ہم گفته اند و در آن ترد دست؛ چه ظاهراً از منع ادغام حرف صغیر در غیر آنست
 کہ حرف صغیر در آن منقلب گردد؛ تا صغیر باقی ماند، نہ اینکه انقلاب ہم نہ پذیرد.

و بعد ثاء: ای تائے افتعال کہ بعد ثاء افتد، یعنی فاکلمه ثاء باشد جائز ست کہ ثاء را بتاء بدل کرده ادغام کنند، یا تاء را بثناء، پس در
 اثار بمعنی قصاص گرفت اثار و اتار هر دو جائز ست، و سیبویه عدم ادغام ہم جائز داشته اگر چه ادغام احسن ست، لیکن ز منخشی
 واجب گفته. (شرح الأصول) فالإدغام: ای ادغام احسن است یا واجب است. اسمع و اشبه: کہ بجہت قرب مخرج و شرکت
 در ہس ادغام کرده اند؛ زیرا کہ در اول ادغام حرف صغیر و در دوم حرف ضوی مشفر و دو ثانی باول در ہر دو شدہ است، و اتع جائز
 نیست، و عدم ادغام فصیح ست. (شرح الأصول) زاء: معجمہ چون: اعتزال. دال: مهمله چون: اهداء.

ذال: معجمہ چون: اعتذار. شین: معجمہ چون: انتشار. ضاد: معجمہ چون: اعتضاد. ظا: معجمہ چون: انتظار.
 روا کہ: بدانکہ تائے فوقانیہ و جیم در نحو: اقتتال و احتجام نیز ہمیں حکم دارد، و اول را مصنف در شروع بحث مضاعف گفته،
 و ثانی در "اصول" ہم. بما بعد بدل شود: برائے مشارکت در بودن اینها از لسان. نحو خَصَمَ: أصله: اختصم، حرکت تاء بما
 قبل و ادند تاء را بصاد بدل کرده در صاد ادغام نمودند، و ہمزہ وصل برائے عدم حاجت انداختند خَصَمَ شد، و گاہے فاء یا عین کلمہ را
 کسرہ دہند، تا مشابہ بماضی تفعیل نشود. خصم: و بعضے ہمزہ ہم باقی دارند. یخصم: یکسر فاعین برائے اشباع.

یتبعہما: ای ہر دو روا کہ یکے ماضی ممیز، و دوم غیر ممیز ست از باب تفعیل. فتحا و کسرا: پس مضارع و امر مفتوح الفاء تابع
 ماضی مفتوح الفاء ست، و مکور تابع مکور، و گاہے بمتالبت کسرہ فاعلامت مضارع ہم کسرہ یابد. مخصم: اسم فاعل آنکہ بفتح
 و کسرفاء چون ماضی و مضارع آمدہ است بضم خاہم آید باتباع میم. بضم الخاء: بضم المیم، و کسر میم باتباع خا جائز نباشد، چنانکہ
 در علامت مضارع روا شد؛ زیرا کہ علامت مضارع در غیر اینجا ہم گاہے مکور آید، پس عادت کسر داد نہ میم. (رکاز الأصول)

اِخْصَامِ اِخْصَام، وإثبات الهمزة طريق ضعيف شاذ، و ^{قیاس برائے نیاید کرد} **بمُحْنِین** تائے تفاعل و تفاعل
 باجْتِلَابِ همزة وصل در مصدر و ماضی و امر نحو: اَطْهَرُ و اِثْقَلُ، و ادغام لام ال در حروف
 مذکورہ و در تاء و نون و راء واجب ست، و لام ساکن در لازم و در بواقی جائز، و نون ساکن
 و ^{بمُحْنِین در لام} ^{ادغام} ^{و بمُحْنِین تنوین}

اِخْصَام: بابقائے همزه در صورت فتح. اِخْصَام: بابقائے همزه در صورت کسره. شاذ: برائے نقل حرکت تا بقاء.
 و **بمُحْنِین**: ای اگر قبل حروف مذکورہ افتد بما بعد بدل شود و در ال ادغام یابد. باجْتِلَابِ همزة: ای لیکن اینجا احتیاج آوردن همزه
 وصل شود؛ تا ابتداء بسکون لازم نیاید. در مصدر و ماضی: نہ در مضارع چه آنجا ابتدا بساکن نیست.
 اَطْهَرُ و اِثْقَلُ: ہر دو مثال مصدر و ماضی و امر میتواند شد، در اصل تطہر و تثاقل بود؛ تا را بما بعد بدل کردہ ادغام نمودند همزه
 آوردند. واجب ست: بجهت تقارب در مخرج کہ طرف لسان ست باوجود سکون لام و کثرت دخول آں بر سینا، و بودن آں مثل
 جزو کلمہ تا آنکہ وقف کردن جائز نبود، و ضاد معجزہ و شین منقوط اگر چه از طرف لسان نیست لیکن در ضاد استطالت ست بسبب
 رخاوت آں تا آنکہ متصل مخرج لام شدہ، و **بمُحْنِین** در شین نقشی کہ سبب استطالت ست؛ لہذا متصل مخرج تاء گردید، و کسائی در
 غیر نون ادغام روایت کردہ. (شرح الأصول، رکاز الأصول) لام ساکن: زیرا کہ لام و راء بمخرج او مقارن ہستند، و میم در
 غنہ شریک واء، و میم از یک مخرج و ہم مد آں بمنزہ غنہ آست، و یاء اخت و اوست و مد ہم دارد.

لازم: ای واجب ست برائے شدت تقارب ہر دو در مخرج نحو: ﴿بَلْ رَانَ﴾ (المطففين: ۱۴) بادغام لام در را اگر چه از حروف
 ضوی مشفر ست، لیکن چون لام را از جنس او کردہ اند صفت تکرارش زائل نشود ممتنع آست کہ حروف مذکورہ از جنس غیر
 گردیدہ مدغم شود؛ و لہذا ادغام را بقلب آں بلام در لام جائز نیست. و بدانکہ سیبویہ عدم ادغام لام ساکن در راء نیز جائز گفتہ،
 و رضی گوید: در قرآن واجب ست و در غیر آں احسن، کذا فی "شرح الأصول"، گویم: شاید وجہ وجوب در قرآن اتفاق قراء
 باشد، و کلام سیبویہ ہم بدان موافق میتواند شد؛ چہ جائز ست کہ در غیر قرآن حکم جواز را ارادہ کردہ باشد.

در بواقی جائز: چون: هل تأتي وهل دُعيت، لیکن مراتب جواز متفاوتست در تاء و وال و تاء و صاد و زاء و سین حسن ست، و رتبہ
 اش از ادغام در راء مہملہ کمتر؛ زیرا کہ ایں حروف مثل آں بطرف لام منحرف نیست، بعد ازیں مرتبہ ظاء و ذال معجمتین
 و تائے مثلثہ است؛ چہر کہ تعلق بطرف ثانیادارند و لام نمیدارد، پس ازال رتبہ ضاد و شین معجمتین ست؛ چہ تعلق بطرف زبان
 اندازند، بخلاف لام. (رضی) نون ساکن: بدانکہ ایں نون رائج حالت: اگر ما قبل یائے موحده آید میم شود چون: عنبر، و قبل
 حروف یرملون بما بعد بدل شدہ مدغم گردد، و غنہ در حروف یومن باقی ماند، نہ در لام و راء، و در یک کلمہ چون: دنیا و قنوان ادغام
 نشود، و در انجی و اھر نفع ادغام و اظہار جائز است، و قبل حروف حلق اظہار واجب، و راء ایں ہمہ نون بانحاء خواندہ شود.

در حروف لم یزوَ واجب و متحرک جائز.

فصل

صحیح ست جمع دو یا سه ساکن در وقف نحو: دَوَابَّ، و دو ساکن در نحو: میم وعین وقاف مطلقاً، و در کلمه که ساکن اولش مده یا یائے تغصیر است و دوم مد غم چون: خَاصَّةً وَخَوِیصَّةً، و در وقف و وصل و در آلحسن و اضربان و در لاها الله و ائی الله، و حذف الف و یا و فتح آں نیز رواست. و حلققتا

البطان شاذ، و در غیر صور مذکورہ.....

برائے دفع اجتماع ساکنین

حروف لم یرو: [چون: ﴿مِنْ لَدُنْ﴾ (هود: ۱)، ﴿مِنْ مَاءِ﴾ (البقرة: ۱۶۴)، ﴿مِنْ یَوْمِ﴾ (الجمعة: ۹)، ﴿مِنْ رِزْقِ﴾ (یونس: ۵۹)، ﴿مِنْ وَاٰلِ﴾ (الرعد: ۱۱).] روایت نکرده شده، و حکم نون نیز همین است؛ لہذا دیگران و مصنف در "اصول" حرف یرملون گفته، لیکن دریں کتاب بسببیکہ حکم متمثلین بیشتر بیان گردد، و اینجا در ضمن بیان مقارن بین ست نون را ترک کرده.

متحرک جائز: زیرا کہ در آل احتیاج بعمل ست، ای بساکن کردن نون چون: وھن رأسه، و ﴿زَيْنَ لِلنَّاسِ﴾ (آل عمران: ۱۴) و جز آں. دواب: جمع دابة مثال جمع سه ساکن است، و مثال جمع دو ساکن جاء زید بوقف، و وجہ جواز آنکہ سکون وقف بجائے حرکت ست. نحو میم: ای کلماتیکہ بطریق تعداد باشند بے آنکہ بایکدیگر ربطی داشته باشند. (منہ)

مطلقاً: ای صحیح ست کہ بدون وقف ہم. کہ ساکن: ای حرف علت کہ حرکت ما قبلش موافق باشد، و ہمین حکم لین ست، ای حرف علت کہ حرکت اول نا موافق بود، نحو: جیب بکر. آلحسن: ای جائیکہ ہمزه استفہام بر ہمزه وصل مفتوح آید مع ساکنین صحیح ست؛ چہ در حذف یکے استفہام بحرف ملتبس شود. اضربان: ای جائز ست جمع ساکنین در ثثنیہ بانون ثقیلہ؛ چرا کہ الف حرکت نہ پذیرد، و اگر اور اندازند لاجرم نون را فتح دہند، پس بواحد مشتبہ گردد.

لاها الله: أصله: لا والله، عوض و او قسم حرف تنبیہ آوردند؛ لہذا جر "الله" واجب ست، و حروف جر جزو مدخول می باشد، ہمچنین عوض آں، پس گویا اجتماع ساکنین در یک کلمہ شد اول مده دوم ساکن ست. ای الله: أصله: ای والله بخذف و او قسم با اجتماع ساکنین. حلققتا البطان: ای جائیکہ در دو کلمہ اجتماع ساکنین بود اول مده.

شاذ: نزد بصریان باثبات الف ثثنیہ در حلققتا کہ اصلش حلققتان بود، نون باضافت افتاد، بطان تک ستور، و ایں مثل وقت شدت می زند و گویند: التقت حلققتا البطان؛ چہ ملاقات دو حلقہ تک بر لاغری ستور دلالت می کند.

ساکن اول اگر مده است یا نون خفیفہ بیفکند، واگر نہ حرکت دہند ای اول را در نحو: لَمْ أَبْلَغْ
دوم را در انْطَلَقَ وَلَمْ يَلْدَهْ وَرُدُّ وَلَمْ يَرُدْ کسرہ دریں باب اصل ست عدول ازاں نبود مگر
برائے وجہ، چنانچہ وجوب ضمہ در مذ و میم جمع، نہ در مانند علیہم و ہم، و اختیار ضمہ در واؤ
ضمیر و جمع، نحو: اخشوا الله ومصطفوا الله، و جواز ش در جائیکہ بعد

ساکن اول: اجتماع ساکنین روا نبود بلکہ ساکن اول الخ. یا نون خفیفہ: چون "لا تھین الفقیر، أصلہ: لا تھینن، نون خفیفہ
باجتماع ساکنین میان آن و لام الفقیر افتاد. لم ابلہ: ای جائیکہ سکون اول ضروری نبود، أصلہ: ابالی، یاء یلم افتاد لم ابال شد،
بعده بکثرت استعمال افتادہ رانا افتادہ انگاشتہ باز حکم لم جاری کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف و لام، الف افتاد لم ابل شد، پس
ہائے سکتہ لاحق کردند، باز دوساکن شد اول را کسرہ دادند. در انطلق: بسکون عین کلمہ و فتح لام کلمہ در ہر دو، اصل آن انطلق لم
یلد بود، طلق و یلد را بکلف تشبیہ دادند تحقیفا ساکن الأوسط کردند، چنانکہ تائے کف را ساکن میکنند، پس دوساکن بہم آمدند،
ثانی را فتح دادند باتباع فتح طاء و یاء، مکبور و مضموم نکردند؛ زیرا کہ از کسرہ خود گریختہ اند و ضمہ ازاں ہم ثقیلتر.
ورد و لم یورد: و دال اول را بنقل حرکت بما قبل برائے ادغام ساکن کردند و دال ثانی را حرکت دادند، و ہمزہ وصل انداختند،
و در صورت تحریک اول غرض اسکان کہ تخفیف بادغام ست فوت می شد. (شرح الأصول)

ازاں نبود: زیرا کہ جرر اسماء مقابل جزم ست در افعال، پس و فتیکہ بجائے سکون حرکت آرند باید کہ کسرہ باشد.
برائے وجہ: ای جائیکہ سکون اول برائے عرض لازم بود. مذ: الیوم زیرا کہ اصل آن منذ بود باسقاط نون و ضمہ ذال تحقیفش
کردند، پس ہنگام تحریک ضمہ اصلی آرند، و اتباع میم ہم مقتضی آنست. و میم جمع: چون: ضربتم و ضربکم، زیرا کہ اصل تم
و کم غو و کمو بود بحذف واؤ و ضمہ میم تخفیف کردند در ساکنین ہماں ضمہ آرند نحو: ضربتم الیوم.
علیہم و ہم: ای جائیکہ میم جمع بعد ہائے مکسور افتد و قبل آن ہاء کسرہ باشد خواہ یا پس، دراں بنظر اصل ضمہ جائزست و باتباع
میم کسرہ مشہور ترست. اختیار ضمہ: برائے مناسبت واؤ و اشعار بر واؤ جمع و ضمیر کہ از ما قبل آن حذف شدہ، و کسرہ ہم جائز
ست برائے اصل بودنش دریں باب. واؤ ضمیر: واگر واؤ ضمیر و جمع نباشد چون: لو استطعنا کسرہ مختارست و ضمہ ہم جائز.
اخشوا الله: أصلہ: اخشیوا، یائے متحرک جہت فتح ما قبل الف شدہ افتاد واؤ ساکن ماند، ہر گاہ بساکن دیگر پیوست مضموم
شد، و کسرہ جائز، و ایں مثال واؤ ضمیر ست. مصطفوا الله: مثال واؤ جمع است، أصلہ: مصطفیون، یاء الف شدہ افتاد،
و مصطفون بفتح فاء ماند، ہنگام اضافت نون ہم افتاد اجتماع ساکنین شد میان واؤ و لام "الله" واؤ مضموم شد.

ساکن دوم ضمه اصلی ست در کلمه آں نحو: قَالَتْ اخْرُجْ وَقَالَتْ اغْزِي، نه قَالَتْ اَرْمُوا
 وَإِنْ اَمْرُوْا وَإِنْ الْحُكْمُ، ووجوب فتحه در نون "من" بالام تعریف، ودر نحو: رُدْهَا، وضمه در نحو:
 رده، واختیار فتحه در ﴿الْمَ اللَّهُ﴾ وجواز فتحه وضمه در نحو: رد و لم یرد چون ساکن دوم متحرک
 اصله اردده (آل عمران: ۱، ۲) جزاء
 شود باتصال ضمیر فاعل، ونون تاکید بکلمه که ازان ساکن اول افتاده است باز آید نحو: قَوْلًا وَقَوْلًا،

در کلمه آں: ای در کلمه ساکن دوم، یعنی ساکن دوم وضمه اصلی در یک کلمه باشد. قالت اخراج: پس اینجا ساکن دوم که خاست
 وضمه لفظی را در یک کلمه است؛ لہذا در تائے قالت کسرہ بر اصل وضمه برائے مطابقت راجاز.
 قالت اغزى: پس اینجا کسرہ تاء باعتبار اصل وضم بمطابقت ضم اصلی زاء درست باشد؛ چه اصل آں اغزوي، بود و او بعد نقل
 حرکتش بما قبل از اجتماع ساکنین افتاد.

قالت ارموا: ای دریں سه مثال ضم ساکن اول جائز نیست وکسرہ لازم؛ زیرا کہ در اول ضمه اصل بعد ساکن دوم نیست؛ چه
 ارموا در اصل ارمیوا بود، ضمه یاء بما قبل برده اند، ودر مثال ثانی ضمه بمتابعت ہمزہ است، در مثال ثالث اگر چه ضمه یاء اصلی
 لیکن در کلمه ساکن دوم نیست؛ چرا کہ لام تعریف کلمه ایست و حکم کلمه دیگر، کذا فی "شرح الأصول".
 در نون من إلح: چون: من الله؛ زیرا کہ استعمال "من" بالام کثیر است، وکثرت مقتضی تخفیف؛ لہذا فتحه دادند کہ در کسرہ
 اجتماع کسرتین لازم می آمد.

نحو رُدْهَا: ای جائیکہ بعد مضاعف یاء واقع شود، اصله: اردد، ہر گاہ دال اول برائے ادغام ساکن شد ثانی را بمطابقت لفظ یاء کسرہ
 دادند، مصنف در "اصول" گفتہ: ضم وکسرہ آں ہم حکایت کردہ، ورضی اتفاق عرب بر فتح نقل نمودہ.

در نحو رده: ای در ساکن دوم کہ در مضاعف ست و بعد آں ضمیر غائب. اختیار فتحه: بقراءت وصل؛ چه دریں صورت
 میانہ میم ولام اجتماع ساکنین شد، پس میم رافتحه دادند؛ زیرا کہ اگر مکسور کنند دو کسرہ ہم آیند و میان آں یاء باشد و تقصیم در لفظ
 الله حاصل نگردد، واخلش کسرہ ہم تجویز کردہ. (شرح الأصول)

نحو رد: ای در مضاعف مضموم العین کہ ضمیر یا ساکن دیگر بدال نہ پیوستہ، فتحه بجهت تخفیف وضمه بمطابقت عین درست
 است، وکسرہ ہم بنا بر اصل این باب جائز. ساکن اول: زیرا کہ اجتماع ساکنین لفظاً و تقدیراً باقی نماند؛ چه ضمیر فاعل ونون تاکید
 بہر چه متصل گردد مثل جزواست، پس تحرک ثانی گویا بحرکت اصلی است در یک کلمه.

قولا وقولن: اصل آں بدون نون قل بود، چون لام متحرک شد و او باز آمد. (منہ)

نَرَمَتًا وَقُلِ الْحَقُّ وَفَلَحِمَرٍ وَمِنْ لَحْمَرٍ أَكْثَرُ مِنْ فِي لَحْمَرٍ وَمِنْ لَحْمَرٍ.
 مبتدا برائے عروض حرکت لام برائے عدم ساکنین لفظاً

فصل

بدانکہ از جملہ تصریفات وقف ست ای کلمہ را بما بعد نہ پیوستن، دریں حال آخرش جز ساکن نبود، و فیہ وجوہ: تنوین و حرکت آخر را بیفکنند با جواز روم حرکت و اشتام ضمہ،

نہ رہتا: ای اینجا باز آوردن الف کہ بسبب اجتماع ساکنین از رمت افتاده است جائز نباشد؛ چه اگر چه ساکن ثانی یعنی تاء با اتصال الف ضمیر متحرک شده است، لیکن آن ضمیر بکلمہ کہ ساکن اول از ان افتاده است متصل نشده، بلکہ بتائے تانیث پیوسته، و آن کلمہ جداگانه است، پس اعتبار این حرکت نشود اجتماع ساکنین تقدیرا باقی ماند، و در لغت رویہ رمانتا ہم آمده. قل الحق: یعنی اینجا ہم ساکن اول باز نیاید؛ زیرا کہ حرکت لام "قل" با اتصال لام تعریف عارض شده، و آن کلمہ دیگرست اعتبار را نشاید.

فلحمر ومن لحمر: حاصل آنکہ آنچه مده است ہر گاہ بلام تعریف پیوندد و آن لام بر کلمہ داخل ست کہ ہمزہ قطعی دارد مده با اجتماع ساکن بیفتد نحو: فی الأحمر، و اگر ساکن غیر مده بداں متصل شدہ است حرکت یابد نحو: من الأحمر، و چون حرکت ہمزہ بلام تعریف برده ہمزہ را اندازند دریں ہنگام جائزست کہ مده را باز آرند و غیر مده را ساکن کنند نحو: فی لحمر ومن لحمر، و اکثر آنکہ مده باز نیارند و ساکن اول بر حرکت دارند مثل: فلحمر ومن لحمر، پس اصل فلحمر ومن لحمر فی الأحمر ومن الأحمر بود. یا بعد: ای اگر بعد آن کلمہ دیگر باشد، و ابو حیان تعریف آن بقطع نطق کردہ، و بعضی بقطع حرکت تعریف نمودہ و آن بہتر نیست، و تفصیلش در "جار بردی" ست. دریں حال: برابرست کہ از اول ساکن باشد یا بعد وقف گردد.

وفیہ وجوہ: مختلف در حسن و محل، پس بعضی وقوف از بعضی احسن است، و بعضی را محلی کہ دیگرے را نیست.

حرکت آخر: جائیکہ آخر کلمہ تائے نبود کہ در وقف ہاء شود، و نیز منصوب منون نباشد چون: هذا زید و بزید، و این وجہ در وقف الفصح و المبلغ ست از روم و اشتام. روم حرکت: [و آن آوردن حرکت ضعیف است کہ سامع ہم براں آگاہ شود.] مطلق لیکن قاریان روم فتحہ جائزند آرند؛ زیرا کہ برائے خفت و سرعت نطق بر نمی آید مگر بصورت وصل، و در "ارتشاف" گفتہ: کہ جمہور بجواز آن قائل اند، ہاں بر ریاضت بر آید.

اشتام ضمہ: [و بعضی در حالات ثلاثہ تنوین حذف کنند و بدل نیارند، و زید بکون دال گویند.] ای وقف با شتام ہم جائزست و جز در ضمہ نباشد، و اشتام آنست کہ متکلم بعد حذف ضمہ ہر دو لب بہم چسپاند.

یا حرکت بمانند و تنوین را با ختش بدل کنند مطلقاً، یا در منصوب مجرد از تاء نہ مرفوع و مجرور، و این الفصح است. وقف عصا ورحی بر الف آید. نون خفیفہ بعد ضمہ و کسرہ بیفتد و محذوف باز آید، و بعد فتح الف گردد چنانچہ نون "اذن". تائے تانیث اسمیہ نہ در نحو: بنت و مسلمات ہاء شود، و جاء الرَّحْمَتُ.

مطلقاً: مرفوع ہوا، منصوب بالف و مجرور بیاء چون: هذا زید و رأیت زیداً و مررت بزید. در منصوب: بفتح فقط، نحو: رأیت زیداً، بخلاف مسلمات کہ منصوب بفتح نیست. مجرد از تاء: ای تائیکہ در وقف یاء شود، پس در رأیت ضارۃ تنوین بالف بدل نشود، بخلاف رأیت بنتاً و احتیاج کہ تائے آں ہاء نمی شود. و این الفصح است: [زیرا کہ برائے اجتماع ساکنین حذف شدہ بود اکنون اجتماع نیست.] و لغت اول غیر فصیح است. ابو حیان گوید: ابو عثمان گفتہ: لغت قویست از یمن کہ فصیح نیستند. وقف عصا: یعنی مقصور بر ابرست کہ اسم باشد یا فعل چون: دعا و رمی، یا حرف مثل: کلا و ہلا، و در الف مقصور منون ہنگام وقف اختلاف است، سیبویہ گفتہ: کہ در نصب بدل از تنوین ست و در رفع و جر الف اصل کلمہ، و نزد مبرد بہر حال الف اصل کلمہ است، و نزد مازنی و فراء بہر حال بدل از تنوین، و دلائل ہر یک در "شرح الأصول" ست. کسرہ بیفتد: زیرا کہ مثل تنوین است. محذوف باز آید: پس در اضر بن بضم باء اضر ہوا، و در اضر بن بکسر باء اضر بی گفتہ شود، و اینجا اگرچہ مؤکد بغیر مؤکد ملتبس شود لکن مضائقہ نکرده اند، و یونس نون را بعد ضمہ ہوا، و بعد کسرہ بیاء بدل کند، و سیبویہ جائز ندارد، لیکن در لفظ فرقے نیست. (منہ) فتح الف گردد: بالاتفاق؛ زیرا کہ مثل تنوین است نحو قولہ تعالیٰ: ﴿لَنْسْفَعَا﴾ (العلق: ۱۵).

چنانچہ نون: چنانکہ نون "اذن" ای در وقف الف گردد؛ زیرا کہ مشابہ نون خفیفہ است، کذا فی "شرح الأصول"، و در "حاربردی" گفتہ: زیرا کہ صورت او صورت منصوب منون ست، و فائدہ این دو نقل آنکہ در رسم خط آں اختلاف ست بعضی بنون و بعضی بہ تنوین نویسند، بہر دو صورت بنا بر مذهب جمہور وابی علی الف گردد، لیکن در "ارتشاف" اینہم گوید: بر رای کسے کہ بالف نویسند الف شود، و مازنی بر نون وقف کند؛ زیرا کہ حرف ست مثل: لن وإن، و مبرد و تجویدز کردہ.

اسمیہ: ای در وقف ہاء شود برائے فرق میان تائے تانیث و تائے اصل کلمہ چون وقف، یا برائے فرق میان آں و تائے فعل، چون: ضربت، و عکس نکردند؛ زیرا کہ اگر ضربه گویند بضمیر مفعول ملتبس شود، پس در طلحة و رحمۃ و ضارۃ ہاء گردد. (شرح الأصول، ج، نوادر الوصول) نہ در نحو: ای تائی کہ عوض لام کلمہ باشد ہاء نشود، و ہمچنین تائے جمع مؤنث؛ زیرا کہ مقابل نون جمع مذکر ست، پس چنانکہ آنجا وقف بر نون کردند اینجا بر تاء.

رواست نقل حرکت از همزه بساکن صحیح، و از غیر همزه جز فتح، نه در نحو: هذا حَبْرٌ وَمِنْ قُفْلٍ.
و قلب همزه باخت حرکتش بنقل آں بما قبلش اگر ساکن است، و بلا نقل اگر مفتوح، و باخت
حرکت ما قبل اگر مضموم است یا مکسور، و تشدید آخری که متحرک است و بعد متحرک و صحیح است،
نه همزه در "أَنْ" و "أَنَّ" و "وَلَعْتَ" "أَنَا" الف افزاینده، و قَلَّ مَهْ وَأَنَّه. لازم است هائے سکتہ در قی ..

بساکن صحیح: [که قبل همزه است برائے رفع اجتماع ساکنین اگر چه سکون وقف مثل حرکت است، و برائے ثقل وقف بر همزه،
گوئی: هذا جزءٌ ورأيت جزءٌ ومررت بجزء.] و اگر ساکن حرف علت باشد، چون: بوء نقل حرکت نکنند؛ زیرا که حرکت
بر حرف علت دشوار است. غیر همزه: که در لام باشد بشرطیکه حرف علت نبود.

نه در نحو: ای دریں صورت وزن حَبْرٌ و ذَلَّ که ثقیل است در کلام عرب لازم آید، چنانکه در حبر و من قفل نقل ضمه و کسره
هم نکنند، و حرکت همزه بهر حال نقل کنند اگر چه بنائے مرفوض لازم آید؛ زیرا که وقف بر همزه ثقیل است گویند: هَذَا رِذْءٌ وَمِنْ
الْبَطْنِي، و بعضی هذا رِذْءٌ وَمِنْ الْبَطْنُو باتباع خوانند. ساکن است: ما قبل همزه، چون: هذا جزؤ ورأيت جزؤ و مررت
بجزی بسکون اوسط. اگر مفتوح: باشد ما قبل چون: هذا کَلَوُ ورأيت کَلَا و مررت بکَلَّی بتحرک اوسط است.

اگر مضموم است: چون: اُكْمُو بر وزن اُفْلَس جمع کما، و همزه آں در هر سه حالت واو شود. آخری: ای حرف آخر چون:
جعفر. که متحرک است: نه ساکن، پس در اضرب و ضربت تشدید جائز نیست. بعد متحرک: بعد ساکن؛ تا اجتماع سواکن
نشود، و این از مثل: بکر احتراز است.

صحیح: نه حرف علت بدین قید قاضی خارج شد. نه همزه: بدین قید کلاً خارج شد؛ چه همزه ثقیل است و تشدید آں ثقل.
در "أَنَّ" ای در "أَنَّ" بفتح همزه و نون، یا بسکون نون، و آں به همزه و فتح نون که دو ضمیر متکلم است الف افزاینده برائے بیان نون
ساکن که حرف خفی است، یا برائے بیان حرکت آخر. قل مه: ای قلیل است بدل کردن الف مائے اسفامیه بهاء و الحاق هائے سکتہ
در ضمیر متکلم، و همچنین "أَنَا" بسکون در وقف.

هائے سکتہ: و او آنست که آخر کلمه هنگام وقف آید برائے بیان حرکت، یا بیان الف، یا برائے تعذر وقف، یا عدم صحت بدون
آں. در قی: و آں امر است، ای در کلمه که بر یک حرف ماند و جزو کلمه دوم نشود؛ چه اگر بر آں وقف کنند ابتداء بسکون لازم آید، یا
وقف بر متحرک، و بعضی عرب بر حرکت وقف کنند.

و مثل: م، و جائز ست در اِلام و غلامی و هُوَ وَلَمْ یَخْشَ، و ہر کلمہ کہ حرکت آخری نہ اعرابست و نہ شبہ اعراب یعنی حرکت نحو: ضرب و یا زید! ولا رجل، و در ہنا و ہؤلاء و یا ربا. و او و یا از ضربه و منہ و ضربہم و بہ و فیہ و ہم بیفتند، و در وصل جائز ست،

مثل م: ای در کلمہ مستقل کہ بعد حذف چیزے بر یک حرف ماند و در لفظ جزو کلمہ دیگر معلوم شود و بحقیقت نبود، چون: ما استفہامیہ کہ مضاف واقع شود و الفش محذوف گردد، و در یجا ہم ہائے سکتہ لازم ست برائے بودن کلمہ بر یک حرف در حقیقت. در اِلام: ای در مائے استفہامیہ کہ بحرف جر مثل: الی و علی مجرور گردد، الف آں دریں وقت حذف شود، پس چون بر یک حرف ماندہ و لفظا مثل جزو ما قبل شدہ و ما قبل ہم مانند جزو ما بعد ست برائے عدم استقلال؛ لہذا الحاق ہاء جائز و عدم آں بنظر اصل. غلامی: ای در ضمیر متصل یک حرفی الحاق ہاء و عدم آں جائز ست، پس بر یک کہ در وصل بفتح یاء خوانند رواست کہ در وقف ساکن آرد برائے آنکہ ضمیر از شدت اتصال مثل جزو ست، پس ابتداء بکون تقدیر ہم لازم نیاید، و جائز کہ برائے محافظت فتحہ ہائے سکتہ لاحق کند، و ہر کہ در وصل بکون خوانند در وقف یاء را اندازند یا ساکن دارد.

و ہو و لم یخْشَ: دریں ہر دو الحاق ہاء برائے اظہار و ابقائے حرکت ست، پس گفتہ شود: و ہو و لم یخْشَ، و ساکن خواندن ہم جائز؛ زیرا کہ کلمہ بر یک حرف نیست. (شرح الأصول) نہ شبہ اعراب: نحو: جاء زید، پس در آخر زید ہائے سکتہ نہ پیوند. ضرب: ماضی؛ چہ حرکت آں بمشا بہت اسم فاعل ست و در وقوع صفت نکرہ. یا زید: کہ ضمہ اش بسبب حرف نداء است. لا رجل: کہ فتحہ اش از "لا" حاصل شدہ، و آں مثل عامل، پس بنا عارضی باشد، و ہمچنین قبل و بعد، و خمسۃ عشر.

در ہنا: ای در کلمہ کہ آخرش الف باشد، الحاق ہاء برائے اظہار الف کہ حرف خفی است جائز است، و عدم الحاق بہتر. و شرط ست کہ در الحاق مشابہ مضاف نہ شود، پس جبلاہ گویند، و اسمائے مذکورہ بسببیکہ مضاف نشود التباس باضا قتش نیست، کذا فی "شرح الاصول"، و در "ارتشاف" گفتہ: الحاق بمقصود مبنی مختص ست عصاہ و موساہ نتوان گفت.

ہؤلاء: بالقصر اسم اشارہ برائے جمع. و یا ربا: أصلہ: یا ربی، یائے متکلم بالف بدل شد. ضربہ: کہ در اصل ضربہو و منہو و ضربہمو و ہی و فیہی و ہمی بودہ است اگر چہ در بعضے صرف لفظا باشد نہ خطا، و اگر چہ بعضے متفق علیہ ست و بعضے مختلف فیہ. بیفتند: زیرا کہ اکثر در وصل ہم می افتد، پس وقف سقوطش لازم باشد. (منہ)

جائز ست: و ضابطہ آنکہ اثبات و او و یا بعد ہائے ضمیر مفرد مذکر و فیکہ ما قبلش مفتوح بود و لین و حرف ثنائی نباشد بالاتفاق درست و احسن است، چون: ضربہ، و اگر ما قبلش صحیح ساکن یا لین یا حرف ثنائی بود، مثل: اضربہ و منہ اثبات جائز و حذف اکثر ست، و بعد میم جمع چون: ضربہم و ہم نزد بعضے جائز، بخلاف بعضے.

فصح ست یغزو ویرم، ولم یغزو ولم یرمی، وقلیل ست حذف ضمیر از لم تغزو ولم ترمی در
 نواصل و قوانی. و بعضے یائے مُر و قاض را باز آرند، و یائے غلامی و یائے ساکن القاضی و یا
 قاضی! بیگلند، بخلاف المری و یا مری! و امالہ ای فتح راء مائل بکسرہ ساختن، پس الف را
 مائل بیاء، باعث برال بودن الف قبل کسرہ نحو: عالم،

یغزو ویرم: [یعنی اثبات واو و یا کہ ضمیر نبود اگرچہ مقتضی حذف دیگر باشد فصیح ست، و حذف ہم جائز.] ای حذف واو و یاء غیر
 ضمیر اگرچہ مقتضی حذف دیگر نبود فصیح و اثبات ہم جائز. قلیل ست: زیرا کہ ضمیر مرفوع متصل بفعل خلل انداز صیغہ است.
 در نواصل: ای در اواخر آیات و قوانی شعر اثبات واو و یاء در وقف و وصل جائز ست، زیرا کہ نواصل و قوانی محل تغیر است و آنچه
 بجایہائے دیگر جائز نشود اینجا رواست. مُر: در اصل مری بود اسم فاعل از آری یری. قاض: ای اسم منون کہ آخر آں یائے
 محذوف بعد کسرہ باشد. باز آرند: برائے فرق میان وصل و وقف بجهت آنکہ موجب حذف یا تنوین بود آں باقی نیست،
 و اکثرے یاء را باز نیارند؛ زیرا کہ وقف مقام تخفیف ست، و تنوین موجب حذف در تقدیر موجود.

یائے غلامی: ای یائے متکلم کہ اسے بداں مضاف ست. یائے ساکن القاضی: ای معرف بلام کہ آخرش بعد کسرہ یاء ست.
 یا قاضی: ای منادی کہ آخرش بعد کسرہ یاء ست. بیگلند: برائے فرق میان وقف و وصل، و بعضے باقی دارند؛ زیرا کہ در وصل
 ثابت بود و وجہ سوائے حذف بنا بر فرق نیست، و ہم در غلامی معلوم نشود کہ مضاف ست و زیرا کہ تنوین موجب حذف در
 منادی مفرد نیست. بخلاف المری: در اینجا حذف یاء بالاتفاق ممنوع است؛ زیرا کہ عین کلمہ اش بیشتر حذف شدہ است، اگر
 اکنون یاء را کہ لام است اندازند کلمہ بدون وجہ اعلالی بریک حرف اصلی ماند؛ چہ میم زائد ست چون در مکرم، و یاء در مر باعلال
 حذف شدہ. مائل بیاء: ای اگر بعد فتح الف ہم باشد مائل بیاء کنند، یعنی آخر میان الف و یاء خوانند.

باعث برال: ای مجوز آں قصد مناسبت بیکے از ہفت چیز ست کہ مذکور می شود. قبل کسرہ: متصل اصلی بجهت صیغہ باشد
 چون: عالم، یا بنائی مثل: نزال، و بعضے کسرہ منفصل را ہم اعتبار کنند چون: غلاما بشیر، و اگر کسرہ غیر اصلی بر راء باشد چون:
 من دار نیز امالہ جائز؛ چہ مکرر است و کسرہ اش مثل دو کسرہ، و اگر بر غیر راء بود اعتبارش نیست چون: من کلام، و کسرہ مقدر
 از وقف ہجو کسرہ ملفوظ در جواز امالہ معتبر است چون: من دار زیرا کہ کہ در وصل بازمی آید، و سکون وقف بجائے حرکتست،
 و اما مقدر بسبب ادغام معتبر نیست؛ چرا کہ باز نمے آید چون: ماد و مواد. و بدانکہ اقوی اسباب امالہ کسرہ نزد اکثری ست، و نزد
 ابن سراج یاء اقوی بود، کذا فی "شص" و "ف" و "ج" و غیرہ.

یا بعد کسرہ بیک حرف یادو با سکون اول نحو: کتاب و وجدان. چون الف از واؤ بود کسرہ غیر راء
 اثر نکند، یاء بعد یاء با وصل یا فصل یک حرف نحو: سیال و شبیان و رأیت زیداً، یا بدل از یاء یا واؤ
 مکسور نحو: سال و کاد، یا گشتن الف یاء مفتوح در وقتے نحو: دعا و حبلی، یا وفق امالہ سابق،
 نحو: رأیت عماداً، یا لاحق در فواصل، نحو: ﴿وَالضُّحَى﴾. حرف مستعلی بعد الف با وصل
 الضحی: ۱

بعد کسرہ الخ: بدانکہ کسرہ ہر قدر قریب الف باشد امالہ اقوی بود، و اگر کسرہ بعید در کلمہ باشد چون: جلاباب امالہ اش از یک
 کسرہ بعید مثل: جلاباب اولی ست. (الارتشاف، شرح الأصول) بیک حرف: ای بہ فصل یک حرف بدون فصل خود نخواہد
 بود؛ زیرا کہ الف قبل خود کسرہ بر ندارد. یا دو: و اگر سہ حرف فاصل بود مثل: فتلقت قنباً، یا اول ساکن نبود چون: اکلت عنباً
 امالہ جائز نیست. با سکون اول: زیرا کہ ساکن حاجز غیر حصین ست، پس گویا فصل بیک حرف باشد، و همچنین اگر ہر دو متحرک
 بود و یکہ ہاء باشد؛ زیرا کہ ہاء حرف مخفی است، و اگر فاصل سہ حرف است و اول ہاء چون در همان امالہ قلیل بود.
 وجدان: مثال فصل دو حرف کہ اول ساکن ست. از واؤ بود: ای مبدل از واؤ غیر مکسور و اگر از مکسور بود، چون: خاف امالہ
 جائز بود برائے کسرہ. کسرہ غیر راء الخ: قبل الف باشد یا بعد آں، و در من ربا و من دار امالہ کنند؛ زیرا کہ کسرہ راء مکرر ست،
 بخلاف بیالہ و من مالہ؛ زیرا کہ بودن الف از واؤ مانع آں ست، و سیبویہ گفتہ: امالہ آں ضعیف ست برائے عروض کسرہ.
 بعد یاء: و نزد بعضے قبل یاء مفتوح ہچوں آیہ. نحو سیال: دریں صورت یاء خواہ متحرک باشد نحو: حیوان، یا ساکن،
 و بعضے سکون شرط کردہ اند. شبیان: بکسرہ و امالہ الف مبدل از تنوین در وقف یاء.

سال: مثال بدل از یاء، أصلہ: سیل. یاء مفتوح: [برابر ست کہ کلمہ یا اصل کلمہ الف باشد چون: علا جمع علیا، یا فرع
 آں چون: دعا.] ای در کلمہ دیگر، پس در قال امالہ میکنند؛ زیرا کہ الفش در کلمہ دیگر یاء ساکن میشود نہ مفتوح، چون: قیل،
 و همچنین در عضا؛ زیرا کہ الفش در ہمیں کلمہ وقت تصغیر یاء شود نحو: عصیتہ، نہ در کلمہ دیگر، لیکن سیبویہ بجواز امالہ اش تصریح
 کردہ. دعا: کہ الفش در دعی ماضی مجہول یاء مفتوح گردد. حبلی: کہ الفش در تثنیہ یا گردود.
 عماداً: پس در الف دوم عماد کہ بدل از تنوین ست امالہ میکنند برائے موافقت امالہ اول. (منہ)

وَالضُّحَى: پس در الف "ضحی" کہ بدل از واؤ ست امالہ کنند برائے موافقت امالہ لاحق ای: ﴿إِذَا سَجَى﴾ (الضحی: ۲)
 ﴿وَمَا قَلَى﴾ (الضحی: ۳).

بعد الف: چون ناقد و باخل و لاعب و جز آں.

یا فصل تا بدو حرف مانع امالہ است، و قبل الف ہم نہ، در باب خاف و طاب و صفا، چنانچہ
 رائے غیر مکسور متصل الف و رائے مکسورہ کہ متصل الف ست و بعد مانع مانع ست نحو:
 صارف. و رواست امالہ فتح منفرد قبل ہائے تانیث یا رائے مکسورہ،

تا بدو حرف: و یک حرف چوں: سباح و نابض، و دو حرف مثل: مناقیخ و مناشیط. مانع امالہ: زیرا کہ از پائین بالا رفتن
 لازم می آید، در صورت فصل یک حرف بالاتفاق مانع ست، در "ارتشاف" گفته: مگر بختی کہ اعتبارش نیست و در صورت دو
 حرف منع کثیر است و امالہ قلیل، سیبویہ گفته: بعضی امالہ آں میکنند، و مبرد بمنح آں رفته. (الارتشاف)

قبل الف: [قبل آں باشد، چوں: کرام، یا بعد آں، چوں: هذا حمارك و رأيت حمارك]. و قبل: الف ہم مانع ست برائے
 افتادن از اعلیٰ باسفل، و آں دشوار ست، و این در صورت وصل ست چوں: خالد و حالب، و در فصل اختلاف و تفصیل است اگر
 مستعلی مفتوح نبود بالف در یک کلمہ باشد چوں: خلاف مانع امالہ نیست، و اگر مفتوح بود ممتنع بالاتفاق، و اگر ہر یک در کلمہ علی
 حدہ باشد جائز بالاتفاق، چنانکہ بصورت فصل بدو حرف نحو: اعتبار، هذا هو التحقيق. (نوادر الوصول)

باب خاف: [أصله: خوف، مثال الف مبدل از واؤ مکسور]. ای جائیکہ الف بدل از واؤ مکسور، خواہ از یاء باشد، یا الفی کہ
 بکلمہ دیگر یاء مفتوح شود مانع امالہ است. (منہ) طاب: أصله: طيب، مثال الف مبدل از یاء.

صفا: مثال الفی کہ در کلمہ دیگر یا شود چوں: صفی مجہول. چنانچہ: یعنی اینست مانع امالہ است: زیرا کہ ضمہ و فتحو راہ مثل دو
 ضمہ و دو فتح است، پس در اقتضائے تعلی و منع امالہ کہ لازم آں سفل است قوی تر باشد. بعد مانع: [ای بعد حرف مستعلیہ یا را
 ئے غیر مکسورہ کہ مانع امالہ است]. ای رائے مکسورہ کہ متصل الف و بعد آں باشد، و الف بعد حرف مستعلی بود آں رائے مکسور
 مستعلی را از مانع شدن امالہ باز دارد، یعنی امالہ جائز باشد اگر چہ انحدار از اعلیٰ باسفل باشد: زیرا کہ کسرہ راہ مثل دو کسرہ است،
 و اگر راہ متصل الف نیست، چوں: بقادر و در امالہ آں اختلاف ست، و اگر بعد آں نبود، نحو: ﴿مِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ﴾ (الأنفال):
 ۶۰. با آنکہ راہ قبل مستعلی افتد، مثل: فارق امالہ ممنوع ست: زیرا کہ صعود از زیر بالا لازم می آید، و آں دشوار تر ست.

(شرح الأصول، ج، رضی، نوادر الوصول) نحو صارف: رائے مکسورہ بعد الف افتاد و الف بعد صاد مستعلی.

فتح منفرد: [کہ بعد آں الف نباشد]. و این فتح اگر بر راہ باشد و قبل ہاء ست امالہ فتح بود چوں: کدر، و اگر بر غیر مستعلیہ است
 حسن، و اگر بر مستعلیہ باشد متوسط است، و فتح قبل رائے مکسور، برابر ست کہ بر مستعلی باشد چوں: من البقر، یا بر راہ، یا غیر
 آں توان کرد: چہ پیشتر دانستی کہ رائے مکسورہ مانع مانع ست. (منہ) قبل ہائے تانیث: ای ہائے کہ بدل از تائے تانیث میشود در
 وقف: زیرا کہ این ہاء مشابہ الف ست لفظاً و در خفاء و معنی در تانیث، بخلاف تائے فعل کہ مشابہت لفظی ندارد، و بخلاف ہائے سکتہ
 و ضمیر کہ شبہ معنوی در آن نیست، و بعضی قبل ہائے سکتہ جائز دارند. (شرح الأصول)

نحو: رحمہ وحقہ ومن الضرر و المحاذر، ودر اسم بنی و حرف جز متی وانی وذا، وجز بلی ویا و لا در اِما لا روانبود. و تثنیہ یعنی الحاق الف و نون یا یاء و نون بکلمہ؛ تا دلالت کند بر دوشے از یک معنی نحو: رجل رجلان، و عین عینان، پس الف اگر ثالث واز واؤ بود واؤ شود کثالث اصلی لم یُمل، وگرنہ یاء گردد، و ہمزہ ممدودہ اگر اصلی ثابت ماند، و اگر نہ واؤ شود و جوابا اگر از الف تانیث ست، و إلا جوازا. و جمع کہ دلالت کند بر زیادہ بر دو از یک معنی دو نوع ست، صحیح: کہ

بواؤ یا یاء و نون ست،

ما قبل تنقیض ما قبل مکور

رحمہ: مثال آنکہ فتح بر غیر مستعلیہ باشد. حقہ: درج مثال آنکہ فتح بر مستعلیہ بود. من الضرر: مثال رائے مفتوح قبل مکور. المحاذر: مثال مفتوح غیر راو مستعلی قبل رائے مکور. بلی: ایں سہ حروف در جواز امالہ مستثنی است؛ زیرا کہ بجائے جملہ و فعل مے آید، پس امالہ کردہ شود، می گوئی بلی در جواب أضربت؟ دوشے: حقیقتہ باشد یا مجازا چون: زیدین کہ مفرد را بتاویل مسئی بزید تثنیہ آوردند، و ہمچنین أبوین و قمرین بہ تغلیب. لم یُمل: چون الی ہر گاہ اسم بود تثنیہ آں إلو ان بود. وگرنہ: چون مصطفیان در مصطفی کہ الفش ثالث نیست، و رحيان در رحي کہ الفش بدل از یاء ست، و بلیان در بلی و تھے کہ علم بود کہ الفش اگرچہ اصل است، لیکن ممال ست ای امالہ کردہ شد. (منہ) ممدودہ: ای نہ زائد نہ بدل از چیزے. ثابت ماند: برائے اصالت چون: قرءان تثنیہ قراء، و ابو علی قلب آں بواؤ از عرب حکایت کردہ.

و جوابا: نحو: حمراوان در حمراء برائے فرق میان ہمزہ اصلی و غیر آں، اصل حمراء حمری بود، الفے قبل الف تانیث را بہمزہ بدل کردند، و نزد بعضے ہمین ہمزہ زائد ست، بہر تقدیر لائق تغیر ست، و بواؤ بدل کردند جہت آنکہ در ثقل مقارن اوست، و گاہے آثر اثابت دارند و حمراء ان گویند، و مبردا از بعض عرب حمرايان بیا نقل کردہ. (شرح الأصول) و إلا: ای اگر اصلی نبود نہ بدل از الف تانیث، بلکہ یا بدل از حرف اصلی باشد یا زائد برائے الحاق.

جوازا: ای قلب آں بواؤ جائز است؛ زیرا کہ ایں ہمزہ بعینہ اصل نیست، پس مشابہ حمراء شد. و ابقائے آں ہم رواست؛ چرا کہ یاء بدل اصلی ست یا بجائے آں آمدہ، پس حکم اصلی پیدا کرد. (شرح الأصول)

جمع: واؤ آنست کہ در مفردش تغیرے شدہ باشد لفظا یا تقدیرا بزیادت حرفے یا حرکتے یا حذف یا قلب آں؛ تا دلالت کند بجمع صحیح: کہ واحد در اں صحیح بود. بواؤ: غالباً برائے مذکر عاقل.

یا بالف و تاء موضوع ست مر قلت را، و کسر دو قسم ست، قلیل: کہ دلالت کند بر سه تادہ،
وزنش چہار: افعال جمع فعل کہ اسم بودندہ اجوف، و در اسم چار حرفی کہ مؤنث بود بتقدیر تاء و سومش
مدہ بود، و در رجل و زمن و ضبع و فرط و ضلع و صنعة و اکمة و جزاں نیز آید،
و مثل: أقوس و أعین شاذ. أفعال جمع فعل اجوف، و قرء و حمل و حمل و فخذ و عجز
و عنق و عدو، و جمع عنب و ابل اسما و شریف و میت صفة، و در فرد و رطب و جاهل.....
بضمین کردن یوزن فعول بالفتح و ثمن بجر تین و صفت ای فعل بمعنی فاعل فعیل نہ اسم نادان

مر قلت را: [مگر آنگاہ کہ لام جنس بر آں آید مطلق جنس مراد بود، و ہر گاہ لام استغراق آید چون: ﴿إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ﴾ (الأحزاب: ۳۵) ہمہ افراد مقصود باشد.] یعنی از سہ تادہ با دخال ہر دو جانب گو استعلاش برائے زیادہ ہم بود. و این ثروف گفتہ: برائے قلت و کثرت بالاشتراك موضوع ست، و بعضی گویند: وضع آں برائے مطلق جمع ست بدون لحاظ قلت و کثرت. بر سہ تادہ: رضی گفتہ: ہر گاہ اسے راجز جمع قلت نباشد چون: رجل و أرجل، یا سوائے جمع کثرت نبود چون: رجل و رجال پس آں جمع برائے ہر دو مشترک است. نہ اجوف: چون: فلس و أفلس، بخلاف صعب کہ صفت است، و بخلاف قول کہ اجوف است. مدہ بود: چون: أعنق جمع عناق بمعنی بزغالہ مادہ، و أذرع جمع ذراع بمعنی دست از مرفق تا سر و سطل، و أعقب جمع عقاب، و أئمن جمع یمن. (نوادیر الوصول)

و در رجل: ای بعض الفاظی کہ بریں اوزان بود. زمن: بفتح تین روزگار، جمعه: أزمین. ضبع: بفتح اول و ضم ثانی کفتار، جمع ضبع. فرط: بضم تین کاریکہ دروے از حد گزرانیدہ باشند، جمعه: أفرط. (نوادیر الوصول) ضلع: بکسر اول و فتح دوم استخوان پہلو، جمعه: أضلع. نعمة: بالكسر نیکی و مال، جمعه: أنعم. أکمة: بفتحات پشتہ، جمعه: اکم.

جزاں: چون: أغر در غر، و أركب در راکب، و آدر در جمع دار. شاذ: زیرا کہ ہر دو اجوف ست و ضمہ برواؤ و یاء دشوار.

اجوف: واوی باشد خواہ یائی، اسم بود چون: ثوب و أثواب، و بیت و أبيات، یا صفت نحو: عون و أعوان، و ضیف و أضياف، و ہمچنین جائے کہ در اوزان قیاسی قید اسم و صفت نکرده مراد مطلق ست، کذا نقل عن المصنف.

قرء: [ای و جمع ایں اوزان ہم.] ایں ہمہ امثلہ اسم ست سوائے عدد، و مثالہائے صفت چون: حر و بکر و بطل و نکد و یقظ و کفو، و فعول اسمی چون: فُلُوْ. فخذ: بفتح اول و کسر دوم ران. عجز: بفتح اول و ضم دوم سرین.

عنب: بکسر اول و فتح دوم انگور. در فرد إلخ: ای وزن فعل مفتوح الفاء صحیح العین کہ فاء کلمہ اش ہمزہ یا واؤ بود نیز مطرد دست نحو: ألف و آلف و وہم و أوہام. رطب: بر وزن صرد بمعنی خرما خرد.

وجبان و جز آں نیز آید. أفعلة جمع اسم چار حرفی که مذکر است و سومش مده، و مانند حبیب و در
نجد و قن و جز آں نیز آید. فعلة در ولد و شیخ و خلیل و غزال و غلام. و کثیر که دلالت کند
بر یازده و بیش، و زنش بسیار است. فعل جمع أھمراً حمراء صفاء، و در فعل و فاعل و عمیمہ
و خوار و خوارۃ و فلک و أسد و بدنة و جز آں نیز آید. فعل جمع فعال و فعال نہ
مضاعف و فعیل و فعول،

جز آں نیز آید: بحسب سماع چوں: ندبة بالفتح و أنداب، و فلذة بالكسر و أفلاذ، و حزبة بالضم و أحزاب، و كاتبة
و أكتاب، و إدام بالكسر و آدم و جز آں. سومش: چوں: طعام و حمار و سؤال و رغیف و عمود، جمع آں أطعمة و أحمرة
و أسولة و أرغفة و أعمدة، و أذویة جمع "ذاو" و یا "ذوی" شاذ است. مانند حبیب: ای صفت مضاعف بر وزن فعیل،
و أمسلة جمعه مسیل بر وزن فعیل است از مسیل نہ از مسیل.

نجد: ای فعل بالفتح زمین مرتفع. قن: بر فعل بالكسر بمعنی بنده. جز آں: چوں قرط بالضم و أقرطة، و شتوة بالفتح
و أشتیة، و لوا بكسر اول و فتح دوم مقصور و ألوية، و عیل بكسر یاء مشدده و أعولة، و فعال بالفتح و الضم مؤنث، چوں: جناح
و أجنحة و عقاب و أعقبة و غیر آں. نیز آید: ای جمع اوزان مذکورہ بحسب سماع. ولد: بفتحین جمع ولده.

غزال: بالفتح، جمعه: غزلة. بر یازده: و نزد بعضی آنکه از سه تا غیر متناهی دلالت کند. بسیار است: و غالب در آن همین سی
و شش وزن است که مذکور میشود. أھمراً و حمراء: ای صفتی که بریں وزن باشد. صفة: احتراز از جمع أفضل اسم تفضیل،
و صحراء اسم. خوار: بر وزن فعال بالفتح است. خوارۃ: جمع هر دو خور و خورۃ.

فلک: بر وزن قفل مفرد، و جمع هم بریں صورت است، لیکن ضمہ آں چوں ضمہ أسد است. بدنة: بر وزن فعلة بتحریک اوسط
شتر، و گاؤ قربانی که بمکه معظمہ قربان کنند. و جز آں: بحسب سماع چوں: غزل بضمثین، و ذرب بفتح اول و کسر دوم، و صبیع بفتح
اول و ضم دوم و غیر آں. جمع فعال: بالكسر و فعال بالفتح اسم باشد یا صفت، چوں: حمار و حمرا، و جبان و جبن.

نه مضاعف: یعنی فعال بالفتح و الکسر اگر مضاعف باشد جمعش بر وزن فعل بضمثین مطرد نیست، پس از جنان و کمام احتراز شد،
و عنن جمع عنان، و ععض جمع عضا ضا شاذ است، و بعضی گویند: این وزن جمع در فعال و صفی هم مطرد نیست. (شرح الأصول)

فعیل و فعول: ای لفظیکه بریں دو وزن باشد، اسم بود چوں: رغیف و رغف و عمود و عمد، یا صفت بشرطیکه بمعنی مفعول
باشد چوں: نذیر و نذر و صبور و صبر، بخلاف جریح و رکوب که بمعنی مفعول است، و گویند: در فعیل صفت مطرد نیست،
و همچنین برائے وزن فاعل و صفتی این وزن مطرد است نحو: بازل و بزل، و گفته اند: کثیر است نہ مطرد. (شرح الأصول)

و در سَقَف و خَشِن و نصف و قُرَاد و سَفِينَة و جزآں نیز آید، و در ناقص نیاید. ^{تمام}فَعَلَ جمع نوبه
^{بفتحین میانه سال}و بُرْقَة و تُخْمَة اسماً و فُعَلَى أَفْعَل، و در رؤیا و حلیه و عدو و عجایه و نفساء نیز آید. ^{بر وزن صرد}فَعَلَ جمع
^{قید هر سه است}بدره و فرقه اسماً و در عدو و تارة و عِلْجَة و جزآں نیز آید. ^{بالکسر یوز}فَعَلَة جمع فاعل صفت عاقل که ناقص
^{بالکسر گروه آی سماعا}نمود، و در سید و بر و خبیث نیز آید. ^{بالکسر زن کبر}فَعَلَة جمع فاعل که صفت عاقل بود و ناقص، و در غوی
^{تمام}و غریان و عدو و هادر نیز آید. ^{بر وزن فاعیل جمع سادة}فَعَلَة در فعل و در قرد و قرط و جار اسما و در علج و هادر و جزآں
^{بالضم جمع عرا}و غریان و عدو و هادر نیز آید. ^{بر وزن غنیه سماعا}فَعَلَة در فعل و در قرد و قرط و جار اسما و در علج و هادر و جزآں
^{بالضم}و غریان و عدو و هادر نیز آید.

خشن: بفتح اول و کسر دوم درشت. قُرَاد: بالضم، و گویند: درین وزن قیاس مطردست. سفینه: بر وزن فاعله بفتح اول و کسر
ثانی. جزآں: چوں: بدع بالکسر، و اذن بضمّین، و قرصه بالضم، و بقرة بفتحین، و غرة بفتح اول و کسر دوم و جزآں.
در ناقص نیاید: برائے تطرف حرف علت بعد ضمّه، و آن متروک است. و ثُنْ بضمّ ثاء و کسر نون جمع ثنی بر وزن فاعیل شاذست،
و اصل ثُنْ ثُنْی بر وزن فُعَلْ بود، ضمیر نون بکسر بدل کردند و یاء را ساکن کرده با اجتماع ساکنین انداختند.
جمع نوبه: اینجا در مذہب جمهور و فراء جمع کرده، و در "أصول" گفته که نوبه در و یاء نزدیک فراء مطردست، و تخمه بضمّ اول و فتح دوم
سوء همضم، و رؤیا آنچه در خواب دیده شود. بوقه: بالضم زمین سنگ و گل و ریگ. عجایه: بر وزن فاعله بالضم بمعنی پی بند
دست و پا. نفساء: بضمّ نون و فتح فاء زچه. فَعَلَ: بکسر فاء و فتح عین.
جمع بدره: [بفتح همیان ده هزار درم.] ای با طراد، و همچنین نزدیک فراء جمع اسے که بر وزن فاعله بفتح و اجوف یائی بود چوں:
صیغه، و اسمیکه بر وزن فاعلی است نحو: فکری و ذکرى. (منه) تارة: بر وزن فاعله بفتحین، أصله: توره.
جزآں: چوں فعل بالفتح نحو: ظل ظلل، و بالکسر، مثل: هدم و هدم، و بفتحین چوں: ناب و نیب، و فاعله بالضم
نحو: صورة و صور، و ابن مالک گفته: که این جمع می آید سماعاً بالاتفاق در لفظی که میانه آن اسم جنس تاء فارق بود، چوں:
سدره. (شرح الأصول) صفت عاقل: چوں: حافظ حفظه، بخلاف کاهل بمعنی میان دو کف که اسم است، و گاهی برائے غیر
عاقل آید چوں: ناعق و نعقة. ناقص: احتراز است از رامي. بر: بر وزن فعل بالفتح، جمعه: برره.
خبیث: بر وزن فاعیل، جمعه: خبیثه. صفت عاقل: [و در غیر عاقل کمتر آید، چوں: بزا جمع بازی یعنی باز.] چوں:
قاضی و غازی، جمع آن قضاة و غزاة، و در اصل قضیه و غزوة بود. غوی: بر وزن فاعیل، جمعه: غوای.
عدو: بر وزن فاعول، جمعه: عداة. جار: همسایه بر وزن فعل بتحریک، أصله: جور. علج: بالکسر که صفت ست،
جمعه: علجة. هادر: که صفت ست بر وزن فاعل. جزآں: چوں: کف و رطل و سخله و طنّب و هدمه و أمرط.

نادر ست **فَعَّلُ** جمع فاعِلٌ و فاعلة صفةٌ و در أعزل و سخل و نفساء نیز آید. **فَعَّالٌ** جمع فاعل
 صفة و در فاعلة و سخل و نفساء نیز آید. فعال جمع فَعَلَ نه سَيَل و اسمی بر جَمَل که مضاعف
 و اجوف نبود، و قَصْعَة و رَقَبَة و اسم چار حرفی که رابع او الف تانیث است، و جمع حَذِر و جواد
 و هِجَان و فاعل و فَعِيل و فَعِيلَة و فَعَلَى فَعْلَان و فَعْلَانَة و فَعْلَانَة
 و بَطْحَاء و عَشْرَاء صفة، و در قدح و خُفٌ و سَبْعٌ و رُبْعٌ
 بالضم چون محصان و حمصانة
 بکسر یا چون تاجر و تاجار
 چون حید و حیدار
 بالکسر تیر ناتمام بالضم موزنه

فعل: ای بضم فاء و فتح عین مشد و جمع لفظی ست که بر وزن فاعل مذکر و فاعلة مؤنث بود چون: رکع جمع راکع و راکعة.
 در أعزل: [بر وزن أفعل مرد بے سلاح، جمع آن عزل.] ای بسماع جمع این اوزان آمده، و می آید جمع هطل و خريدة و خرید
 و هجود و غلاف و اولی، و گاهی ضمه فائے این جمع در اجوف و ادوی بکسر بدل کنند و در نوم نیم گویند.
 سخل: بر وزن فعل بالفتح مرد ضعیف. فعل: بالفتح، نحو: رطل و رطله. نیز آید: سماع، و همچنین در عرب بتحریک و بقرة
 بتحریک. نه سیل: یعنی در فعل اجوف یائی این وزن نیاید، و همچنین در مثال یائی چون: یعرب برائے ثقل کسرہ بریاء و ما قبل یائے
 متحرک (جار بر ذی، شرح الأصول) بر جمل: ای بر وزن فعل بتحریک، و گویند: در صفت برین وزن مطرد نیست.
 اجوف نبود: و ناقص هم نبود، و آنچه ازین همه آمده سماعی ست نحو: دار و دیار قطط و قطاط. رقة: بفتح تین گردن جمع رقاب.
 اسم چار حرفی: چون: حبلی و حبال و أثنی و إناث، و شرط ست که مؤنث اسم تفضیل نبود چون: فضلی.
 جمع حذر: ای صغیر که بر وزن فعل بفتح اول و کسر دوم بود، و حذر تر سنده: جواد: بفتح و در بخلاف میان منفرد و جمع باختلاف حرکت ست.
 هجان: بر وزن فعال بکسر بمعنی شتر سفید، صورت مفرد و جمع در ویکیست لیکن کسر مفرد چون: کتاب و کسر جمع چون:
 رجال است، و مذکر و مؤنث در ویکیان باشد. (منه) فَعِيل و فَعِيلَة: چون: کرام جمع کریم و کریمه، و شرط ست که ناقص
 و بمعنی مفعول نبود، اگر چنین باشد سماعی خواهد بود نه قیاسی، چون: نقی و نقاء. فعلى فَعْلَان: ای فعلی مؤنث که مذکر آن
 فَعْلَان باشد چون: عطشی عطشان، جمع آن عطاش.

فَعْلَان فَعْلَانَة: ای فَعْلَان بالفتح مذکر که مؤنث آن فَعْلَانَة باشد چون: ندمان و ندمانة. بطحَاء: بالفتح زمین سنگریزه
 سیل آب. عَشْرَاء: بضم اول و فتح دوم ناقه که بر حمل اوده ماه گذشته باشد.

صفة: حال ست از تمامی امثله، یعنی جمع برین وزن درین اوزان می آید اگر صفت باشند، و گویند: این وزن جمع در مثل جواد
 و تاجر و أثنی و حید و فعال بکسر مطرد نیست. سبع: بفتح اول و ضم دوم درنده. ربع: بر وزن صر در شتر بچه که در ربیع زاید.

وَجُمُودٌ وَلِقْحَةٌ وَبُرْمَةٌ وَفَصِيلٌ وَسَرْحَانٌ اسْمًا وَحَسَنٌ وَعَيْلَةٌ وَأَفْعَلٌ وَفَاعِلَةٌ صَفَةً، وَجَزْ
 آں نیز آید. فُعُولٌ جمع اسمی نہ اجوف واوی کہ بر فلس و حمل و قُرء و ذَكَر و بدره،
 صفتے بر قاعد و ظریف و در نمر و ضِلَع و حُجْزَةٌ و عَنَاقِ اسما، و کھل صَفَةً وَجَزْ آں نیز آید،
 وَفُؤُوجٌ وَسُؤُوقٌ شاذ. فُعْلَانٌ جمع فاعل و جمع فاعل و أَفْعَلٌ و شجاع صَفَةً،
 جمع فوج جمع ساق کففران چوں راکب و رکبان جمع شجاعان

جمد: بضمّین زمین بلند، و لقحة بالكسر ناقه شیر دار، و برمة بالضم دیک سنگین. فصیل: بر وزن فاعل شتر بچہ از مادر باز
 داشته شدہ. اسما: یعنی ایں اوزان ہر گاہ اسم باشد جمع آں بر وزن فعال آید.

حسن: ای فعل بفتحین، و عبلہ بر وزن فعلۃ زن تام الخلقۃ، و أَفْعَلٌ چوں: أحق، و فاعلۃ چوں: صائمه، ہر گاہ ہمہ صفت
 باشند جمعش فعال آید. و ابن حاجب در مثل حسن اطراذ بیان کردہ. جز آں: چوں: فعل و فعلۃ بکسر تین نحو: نمر و غمرہ،
 و فعلۃ بکسر فاء و بفتح عین چوں: عضه، و فعلۃ بضم فاء و فتح عین، چوں: ربعة، نہ غیر آں، و گاہے برائے تاکید معنی جمعیت دریں
 وزن تاء افزائند چوں: حجارة و ثمارۃ در حجار و ثمار. (شرح الأصول) نہ اجوف واوی: احترازست از حوض کہ قیاس
 در اں فعال بالكسرست، پس یا صحیح باشد یا اجوف یائی چوں: قید، یا ناقص، نحو: دلو و ظی، یا مثال نحو: و کر.

حمل: بشرطیکہ عینش یائے مبدل از واؤ نبود چوں: ریح کہ اصلش روح بود، و قیاس جمعش فعالست.

قرء: بشرطیکہ مضاعف و ناقص یائی نبود چوں: خف و دمی بمعنی صورت منقوشہ، و آمدہ است خصوص جمع خص مضاعف
 بمعنی خانہ نے، و نپی کہ اصل آں نووی باشد جمع نوئی ناقص بمعنی خندق گرد خیمہ کہ مانع سیل بود.

ذکر: و ابن حاجب گفتہ: در مثل فرس بحسب سماعت. صفتے بر قاعد: ای جمع صفتیکہ بر وزن فاعل و فاعل باشد، و ذر "اصل"
 جمع ظریف بسماع داخل کردہ. حجزۃ: بضم نیہ ازار، جمعہ: ححوز بالفتح. کھل: بالفتح پیر جمعہ کھول.

جز آں: چوں: حب بالفتح، و حقبۃ بالكسر، و شعبة بفتححات، و ائم بر وزن سید، و سوار بالكسر، و وجود بالفتح، و تخوم
 بالضم، و انجا جمع و مفرد ہم صورت باشد. شاذ: [و بعضے در اں ہم مطرد گویند.] بجہت بودن آں جمع اجوف واوی، و امتناع
 در اں برائے ثقل ضمہ بر واؤست خصوصاً ہنگام ضمہ ماقبل، و لہذا در اجوف یائی گاہے فاء را کسرہ دہند چوں: شیوخ، و دریں وزن
 ہم گاہے تاء می افزائند چوں: بعولۃ و ذکورۃ. (رکاز الأصول) جمع فاعل: در اسم نحو: رغیف، و گویند در صفت ہچوں ثنی،
 و ظاہر امر ضی مصنف ہم اینست. أَفْعَلٌ: بشرطیکہ اسم تفضیل نباشد چوں: أحمر حمران، و اگر عین کلمہ یاء باشد فاء را کسرہ دہند
 نحو: أبيض بیضان، و بعضے گویند: ایں وزن در أَفْعَلٌ مطرد نیست.

و در بطن و جل و ذئب و حاجز و زقاق، و جز آں نیز آید. فَعْلان جمع شجاع، واسمی بر
 سماعاً بالفتح جمعه بطنان بالكسر جمعه ذویان تالاب جمعه حجزان کرضوان
 صرد ونحو: تاج و عُوْد، و صفتی بر فعیل، و در ضیف و خرب و صنو و فاعل و فَعول
 بالفتح جمعه ضیفان بفتحین جمعه خربان نحو حائط و حیطان
 و غزال و صوار و ظلیم، و جز آں نیز آید. فعلی جمع فعیل بمعنی مفعول، و در
 بالفتح جمعه غزلان
 مریض و فاعل و فیعل و أفعِل و فَعْلان و جز آں نیز آید. فعلی در حجل و ظربان فقط.
 بالفتح بمعنی کریم چون هالک جمعه هلکی چون أحمق چون کسلان و کسلی بر وزن ذکر ی بفتحین کیک
 فعلاء جمع فاعل و فعیل و جبان و شجاع که صفت عاقلند و در سمح و أسیر و وودود و خَلِيفَة
 چون شاعر و شعراء بالفتح بالضم مذكر بالفتح بمعنی کریم بالفتح
 و جز آں نیز آید.

زقاق: بالضم، جمعه: أزقة. شجاع: بالضم صفت باشد یا اسم چون: غراب جمعه غربان، و گویند: در صفت مطرد نیست.
 صرد: بضم فاء و فتح عین، جمعه: صردان. تاج إلخ: یعنی وزن فعل بفتحین و فَعْل بالضم؛ چه اصل تاج تَوَج بود بشرطیکه هر
 دو اجوف باشند، جمع هر دو تیجان و عیدان. فعیل: چون: سریع و سرعان، و در "شرح الأصول" تحت سماعی نوشته.
 صنو: بالكسر بمعنی همتا، جمعه: صنوان. صوار: بالكسر ماده گاؤ، جمعه: صیران. ظلیم: کرغیف شتر مرغ، جمعه:
 ظلمان. جز آں: چون: کعبیت بضم اول و فتح دوم، و برکة بالضم و جز آں. فعلی: بالفتح و القصیر بر وزن سگری.
 بمعنی مفعول: بشرطیکه آفت رسیده باشد چون: قتل و جریح، جمع آں قتلی و جرحی، و در "حمید" گوید: بمعنی مفعول باشد
 روان بود؛ زیرا که آفت رسیده نیست. (شرح الأصول) فیعل: چون: میت، أصله: میوت، جمعه: موتی. جز آں: چون:
 و جمع بفتح اول و کسر دوم، و سگری بالفتح، پس جمع بصورت واحد باشد، و نادرست در فعل بالفتح، چون: جلد.
 حجل: ایں وزن فعلی جز در جمع ایں دو لفظ نیامده سماعاً، و ابن سراج بدال رفتہ کہ حجل و ظربی اسم جمع حجل و ظربان
 ست، و در "صراح" گفته: جمع ظربان گاہے ظرابی می آید. ظربان: بفتح طاء معجمه و کسر راء جانورے ست مثل گربه و بدبو.
 فعلاء: بد و ضم فاء و فتح عین. فعیل: بمعنی فاعل چون: کریم و کرماء.
 کہ صفت عاقلند: ای هر چهار وزن، همچنین از "أصول" فهمیده میشود، و نیز شرطست کہ ناقص و مضاعف و اجوف نبود، و جَوْداء
 در جواد و سرواء در سیری و نقواء در نقی و تقواء در تقی بحسب سماع آمده، و در اخیرے شدوذ دیگرے است اعنی قلب یاء
 بواؤ. (شرح الأصول) أسیر: ای فعیل بمعنی مفعول و غیر مختص بفاعل.
 خلیفة: برائے مذکر، و گاہے بر مؤنث نیز اطلاق کنند، و فارسی گفته: خلفاء جمع خلیف ست، و بعضے گویند: تاء در اں برائے
 مبالغه است نہ جهت تانیث، و بعضے کہ اعتبار تانیث کردند جمع آں خلائف گفتند. (شرح الأصول، جار بر دی)

أَفْعَلَاءُ جمع فَعِلٍ کہ صفت عاقل ست، وناقص یا مضاعف، ودر صدیق و بین و جزاں نیز آید۔
 فَعَالٍ جمع اِسمی بر فَعْلَاءُ و فَعْلٍ و صفت بر فَعْلٍ کہ مذکر ندارد، و فَعْلٍ نہ اُنْثٰی اَفْعَل و فَعْلَان
 فَعْلٍ، ودر وَجَع و یتیم و اَیْم و طاهر و عذرء و مَهْرٰی و جزاں نیز آید۔ فَعَالٍ در فَعِلٍ بمعنی
 معقول و فَعْلَان فَعْلٍ۔ فَعَالٍ جمع فَعْلَاءُ، وجمع فَعْلٍ و فَعْلٍ اِسمًا، و فَعْلٍ فَعْلَان و مَهْرٰی۔
 مطردا بالفتح والقصر
 چوں غنی جمع اغنیاء
 چوں شدید جمع اشداء و دوست
 سماعا

در صدیق: ای فَعِلٍ کہ ناقص و مضاعف نبود صفت باشد چوں: صدیق، یا اسم چوں: طریق۔ بین: بر وزن سید بمعنی ظاهر۔
 جزاں: چوں: خلب بالکسر، و صلف بفتح صاد و کسر لام، و بین بر وزن سید۔ نیز آید: چوں: نم بالفتح، جمعه: اَنْمَاء،
 و صدیقه مؤنث، و ثقام بالفتح۔ (شرح الأصول)

بر فَعْلَاءُ: بالفتح، چوں: صحراء، جمعه: صحاری، هر دو الف حذف کردند و الف تانیث آوردند، و گویند: اول جمع آں
 صحاری کردند بکسر راء و یاء مشدود کہ بدل از هر دو الف ست، پس یک یاء حذف کرده فتح بر راء گذاشتند و یاء دوم را بالف
 بدل کردند۔ (شرح الأصول) فَعْلٍ: [چوں: حرمی گو سپندے کہ نر خواهد] بالفتح أو الضم أو الکسر، چوں: فتوی
 و ذفری و سعدی۔ نہ اُنْثٰی اَفْعَل: ای فَعْلٍ بالضم کہ مؤنث اسم تفضیل نباشد چوں: خنثی جمع خنثائی۔

فَعْلَان فَعْلٍ: ای فَعْلَان بالفتح کہ مؤنث آں فَعْلٍ بود چوں: سکر، جمعه: سکاری۔ اَیْم: زن بے شوهر، جمعه: اَیامی۔
 عذرء: ایں بر مذہب ابن مالک ست، ودر "أصول" در زمره اطراء گفته۔ (رکاز الأصول)

مَهْرٰی: ای فعل بالفتح کہ آخرش یاء نسبت باشد، گویند: حمل مَهْرٰی منسوب بہمرہ بن حیدان، جمع آں مہاری بخذف
 یاء مشدودہ و آوردن الف تانیث مقصورہ۔ جزاں: چوں: قدم بفتح تین و الیة بالکسر، و أحق و فلو بالکسر و غیر آں۔

فَعِلٍ بمعنی مفعول: چوں: أسیر و أساری، بمعنی فاعل ہم نحو: قسم و قدامی۔

فَعْلَان فَعْلٍ: فَعْلَان بالفتح کہ مؤنث آں فَعْلٍ بود چوں: سکران و سکر، جمعه: سکاری۔

فَعَالٍ: بفتح فاء و کسر لام و سکون یاء۔ فَعْلَاءُ: بالفتح و المد، اسم باشد چوں: صحراء و صحاری، یا صفت، مثل: عذرء
 و عذارى، ہمزہ را حذف کرده الف را بجهت کسرہ ما قبل کہ در جمعست بیاء بدل کردند، یا اول بر صحاری بتشدید یاء جمع کرده
 یک را برائے تخفیف انگلندند۔ (شرح الأصول)

فَعْلٍ: چوں: دعوی و دعاوی، ودر "کافی" گفته: بیاء مرد و دوست۔

فَعْلٍ: [بالکسر، نحو: ذفری و ذفاری] اسماء و ہمچنین فَعْلٍ بالضم، اسم باشد نحو: سعدی، یا صفت مثل: حبلی۔

وَسُرِّيٌّ وَسِرْيَةٌ وَسِعْلَةٌ وَحَبْطِيٌّ وَعَدَوْلِيٌّ، وَقَلَنْسُوءٌ وَقَهْوَبَةٌ، وَدُرٌّ أَهْلٌ وَلَيْلَةٌ وَعَشْرِينَ. فَعَالِيٌّ
 جمع ثلاثی کہ ساکن العین بود و در آخرش یائے زائدہ مشدود و علباء و قوباء و حولایا، و در صحراء
 و عذراء و انسان و ظربان. فعائل جمع فعيلة و نحو: عجوزٌ و جمع حَمَامَةٌ و رسالة و ذوابة و سفينة
 بالکسر غول جمعہ سعالی ای فاعول صفت مؤنث مطرد مجمعہ اناسی مجمعہ ظرابی
 و حمولة و شَمَالٌ و جرائض و قَرِيشاء و حباری و حَزَابِيَّةٌ اسما، و در أَقِيل و ذنوب و ضرة
 بالفتح بادشال بالضم طائرے جمع حباری
 و حرة و جزآں نیز آید.

سریة: بر وزن فعلیة ضم فاء و کسر لام و تشدید یاء، جمعہ: سراری. حبیطی: [بفتححتین و سکون نون کوتاه شکم]. دریں ہر چہار
 اگر زائدہ اول را حذف کنند جمع بر وزن فعالی آید، و اگر ثانی را افگندند حبائط و قلائس و عداول و قہاوب، و بعضے قہائب، و ابن
 مالک گفتہ: درینما جز فعالی بکسر لام فعالی و بفتح آں درست نیست. (شرح الأصول)
 قلنسوة: بفتححتین و ضم سین کلاه. قہوابة: بفتح اول و ضم دوم پیکان سہ شاخ. و در اہل: ای سماعا و در وزن فعل و فعلة بالفتح
 و فِعْلین آمدہ، نحو: اہالی لیلی عشاری، و میتوان گفت: کہ لیلی جمع لیلة باشد. فعالی: بفتح فاء و کسر لام و تشدید یاء.
 کہ ساکن العین: و گاہے جمع متحرک العین ہم آید چون: عاریة، أصلہ: عوریة، جمعہ: عواری.
 یائے زائدہ مشدود: نہ برائے نسبت چون: کرسی، جمعہ: کراسی، و گاہے در منسوب ہم آید چون: مہری و مہاری.
 علباء: بالکسر عصب گردن، جمعہ: علابی. قوباء: بضم اول و فتح دوم مرضے ست، جمعہ: قوایی.
 حولایا: بر وزن فعلا یا بالفتح، جمع آں حوایی، الف اخیر را افگندند و دوم را برائے کسرۂ ما قبل بدل از یاء کردہ دریاء او غام
 کردند. و در صحراء: یعنی در وزن فعلاء بالفتح اسم باشد یا صفت، و ہمچنین در انسان و ظربان سماعی است، و این مذہب ابن
 مالک ست، و مصنف در "أصول" بقسم مطرود داخل کردہ. عذراء: بالفتح دو شیرہ، جمع آں عذاری. جمع فعيلة: بشرطیکہ بمعنی
 مفعول نباشد، اسم بود چون: صحيفة و صحائف، یا صفت نحو: کریمۂ و کرائم. حمامة: بفتح کبوتر، جمع آں حمام.
 ذوابة: بالضم گیسو، جمعہ: ذواب. سفينة: فعيلة ای را شامل است. جرائض: بضم اول و کسر ہمزہ مرد فریہ، جمع جرائض.
 قریشاء: بر وزن فعلاء بالفتح نوعی از خرما. حزابیة: بفتح حائے مہملہ و زائے معجمہ و کسر بائے موحدہ و تخفیف یاء درشت کوتاہ،
 جمعہ: حزائب اگر زائدہ ثانی حذف کنند، و اگر الف دور کنند جمع آں حزایی باشد. أَقِيل: بر وزن فاعیل شتر کوتاہ، جمعہ: أَقائل.
 ذنوب: و لو پر آب، ای وزن فاعول بالفتح صفت مذکر. ضرة: بالفتح زنیکہ، بر زن دیگر آید و گوشت پستان، جمعہ: ضرائر.
 جزآں: چون: فعيلة بمعنی مفعول نحو: ذبیحة و ذبائح، و شمال بالکسر بمعنی چپ، و عقاب بالضم و غیر آں.

فواعل جمع فاعل که اسم ست، یا صفت مؤنث، یا غیر عاقل، و فاعلاء و فاعلة، دور غیر آن نیز
 آید. ^{بفتح تاء و کسر عین} افعال جمع ^{مطر دا} مثل أجدل وأصبع، دور رهط شاذ ست. و أفاعیل جمع إقلم و أقوال، دور
 باطل و حدیث و عروض شاذ ست. و تفاعل ^{برای تقدان شرط} مثل: تنصب و تجربه. و تفاعیل ^{بفتح تاء و کسر عین} مثل: تمثال ^{مطر دا}
 و مفاعل ^{بفتح تاء و کسر عین} مثل: مسجد و محمده، دور مطفل نیز آید. و مفاعیل، ^{بفتح تاء و کسر عین} مثل: میعاد، دور ملعون نیز
 آید، دور موسر و منکر

که اسم ست: علم بود چون: خالد و خوالد، یا غیر علم مثل: کاهل و کواهل. غیر عاقل: ای مذکر چون: ناهق و نواحق.
 فاعلاء: بد و کسر عین بشرطیکه اسم باشد چون: قاصعاء سوراخ موش دشتی، جمعه: قواصع. فاعلة: اسم بود چون: کاتبة، یا
 صفت نحو: ضاربة. دور غیر آن: یعنی سماعا چنانکه در فاعل صفت نحو: فوارس در فارس، و همچنین طاحونة و دخان و جز آن.
 أفعال: بفتح همزه و کسر عین. أجدل: یعنی آنچه بصورت فعل باشد، هر حرکتی که بر همزه و عین بود، لیکن اسم بودن شرطست
 علم یا غیر آن، دور لفظ أصبع نه لغت آمده که بضرب سه حالت همزه در سه حرکت باء حاصل میشود، و فعل تفضیل هم درین حکم
 داخل ست چون: اکبر و اکابر، و بدانکه أصبع از أجدل مغنیست. دور رهط: زیرا که بصورت فعل نیست، و بعضی گویند:
 أرهط بمعنی رهط آمده، و بعضی گفته اند: جمع آن ست، برین دو تقدیر أرهط جمع أرهط قیاسی ست.
 جمع إقلم: [جمعه: أقالیم، و همچنین أقنوم و أفانیم.] ای بر سبیل اطراف جمع اسمیست که در آن سه حرف اصلی بود و اول آن
 همزه زائد و بعد عین لین زائد باشد. أقوال: جمع قول، جمعه: أقاویل. تفاعل: ای اسم چار حرفی که اولش تاء زائد بود.
 تنصب: بالفتح و ضم ضاد معجمه درخته. مثل تمثال: مراد ازین اسم پنج حرفی که اولش تاء زائد بود و رابع آن مده چون:
 ترکیب و تراکیب. مثل مسجد: ای اسمیکه سه حرف اصلی دارد و اولش میم زائد بود.
 در مطفل: [بضم میم و کسر فاء زن صاحب طفل.] ای در لفظیکه بضم میم و کسر عین باشد بشرطیکه صفت مؤنث بود بحسب سماع بیشتر
 آید، دور مفعول بضم میم و فتح عین نیز آید نحو: مسند و مسانید، دور لفظیکه اولش میم زائد نبود شاذ ست چون: حسن و محاسن
 و مشبه و مشابه. مثل میعاد: ای لفظی که سه حرف اصلی دارد، و فاء مصدر بمیم زائد و بعد عین مده زائده بود، چنانچه در "شرح
 الأصول" ست. دور ملعون: [ای در اسم مفعول برین وزن.] اگر گوئی: قاعده میعاد این را نیز شامل ست، و همچنین قاعده
 مثل: مسجد مر مطفل را، پس چرا جدا کرد؟ گویم: قیاس اسم فاعل و مفعول جمع صحیح است، و این جمع سماعا آمده؛ لہذا جدا نمود.
 دور موسر: هر دو اسم فاعل ست، جمع آن میاسیر و مناکیر.

شاذ ست. و فعالین مثل: بلغن. و فعالین مثل: سلطان. و فعال جمع رباعی مجرد و ملحق بآں، و در خماسی بخذف خامس آید. و فعالین مثل: قرطاس و ملحق بآں. فعاله و أفاعلة و مانند آن جمع اسم منسوب یا اعجمی. و گاه ست که جمع بر لفظ واحد نیاید چون: نساء، و جمع را جمع کنند چون: أكالب و جمائل و بیوتات.

پس جمع بواؤ و نون برائے لفظی مجرد از تاء که علم ست
 احتراز شد از رجل

شاذ ست: برائے نبودن مده بعد عین. مثل بلغن: بکسر باء و فتح لام بمعنی بلاغت، و مراد از آن اسم چار حرفی که آخرش نون زائد بود. مثل سلطان: ای مطر در اسمیکه سه حرف اصلی و الف و نون زائد در آخر دارد. فعال: بفتح فاء و کسر لام اول. جمع رباعی: اسم باشد چون: قمر و قماطر، یا صفت مثل: سحل، یا علم چون: دمشق. ملحق بآں: بشرطیکه ملحق بتکریر لام باشد چون: فرد و قرداد، و اگر لام مکرر نشود نحو: جدول و وزن فواعل یا فاعول یا فاعل آید. بخذف خامس آید: نحو: جحامر در جحمرش، و گفته اند بخذف زائد یا شبه زائد اگر قریب طرف باشد نحو: فراق در فرزق. ملحق بآں: [بتکریر لام چون: جلباب و جلابیب]. [بالکسر ای رباعی مزید که رابع مده باشد صفت یا اسم. مانند آن: ای صیغه فتهی المجموع که تاء بر آن زائد شود چون: فواعلة و مفاعلة. جمع اسم: بشرط مناسبت و بودن اینها بر وزنیکه در آن جمع اقصی مطرد بود، و تردید برائے منع خلوصت چون: کشامرة و فزانة در کشمیر و فرزین. نساء: بالکسر جمع امراة، و مناخذ جمع جلد بضم جیم موش کور، و مناخذ جمع خلد بضم. جمع را جمع: جمع مکسر یا صحیح، بالف و تاء یا واؤ و نون، و جمع را مفرد اعتبار کنند بمعنی جماعت، و درین هنگام اطلاق آن بر کمتر از نه صحیح نباشد. جمع الجمع نزد اکثری و مبرد و مازنی در جمع قلت قیاس ست و در جمع کثرت نزد بعضی، و در "تسهیل" گفته: جمع تکسیر را تکسیر کنند مگر نحو: مفاعل و مفاعیل و رطبة و عنبة، و نزد سیبویه و معظم نحویان مقصور بر سماعست. (شرح الأصول) اکالب: جمع اكلب که جمع کلب ست. جمائل: جمع جمال بالکسر که جمع کثرت جمل ست. و بیوتات: [از پنجایان جمع صحیح است]. جمع بیوت، و آن جمع بیت ست، و در "شرح الأصول" گفته، مثل: کلابات و رجالات نهایت کثیر ست. یعنی جمع الجمع بالف و تاء و بواؤ و نون هم آید چون: صبرون جمع صبر بفتحین جمع صبور بالفتح. مجرد از تاء: ای تائے تانیث ملفوظ که عوض از محذوف نباشد، بقید تجرید از تاء نحو: طلحة و علامة خارج شد، و در آنکه الف تانیث ست چون: سلمی و صحراء اگر علم مذکر عاقل باشد جمعش بواؤ و نون آید، و ملفوظ احتراز ست از نحو: سعاد علم مذکر عاقل که جمعش نیز بواؤ و نونست، و بقید عدم تعویض احتراز از لفظی شد که در آن تاء عوض محذوف ست؛ چه اگر علم مذکر عاقلش کنند بواؤ و نون جمع شود بعد حذف تاء. (شرح الأصول)

مر مذکر عاقل را نحو: زیدون، یا صفت ست، نہ اُفعل فعلاء، ونہ فعلان فعلی، ونہ صفت مشترک. ویفتند در الف مقصوره و همزة تانیث واو شود، واما سنون در سنة و قلون در قلة و ثبون در ثبة و اهلون در اهل و مانند آن بخلاف قیاس ست. و جمع بalf و تاء برائے علم مؤنث و لفظی کہ در و تانیث ست اسم بود یا صفت، نہ فعلاء اُفعل، ونہ فعلی فعلان. و لفظی مذکر کہ صفت غیر عاقل بود، یا مر اور اجمع مکسر نیامده باشد تائے تانیث در و بیگنی،.....

مذکر: احتراز از هندی علم مؤنث. عاقل: احتراز از زید علم غیر عاقل. یا صفت: مذکر عاقل را چون: ضارب، بخلاف حائض و بازل. نہ اُفعل فعلاء: چون: أحمر حمراء، پس أحمرن گویند. نہ فعلان فعلی: چون: سکران و سکری، پس سکرانن گویند. نہ صفت مشترک: چون: صبور و قتیل، پس صبورون و قتیلون گویند. الف مقصوره: برائے اجتماع ساکنین، و ما قبلش مفتوح ماند برائے دلالت بر آن چون: مصطفی و مصطفون. واو شود: چون: حمراؤن در حمراء علم مذکر. سنة: أصله: سنة یا سنبة بمعنی سال. قلة: بالضم، أصله: قلوۃ غوکہ چوب. ثبة: بالضم، أصله: ثبوۃ یا ثبیه بمعنی گروہ. مانند آن: چون: فیون در فیه، و غصون در غصۃ. بخلاف قیاس ست: برائے نبودن شرط جمع اسم و صفت کہ مذکور شد. برائے علم مؤنث: ای مطردست، برابرست کہ علامت تائے ظاہر یا مقدر بود چون: سلمۃ و هند، یا الف ممدوده و مقصوره، نحو: أسماء و لیلی. در و تانیث ست: الف مقصوره یا ممدوده، خواه تائے ملفوظ یا مقدره. اسم بود: چون: بشری و صحراء و ظلمۃ و أرض. یا صفت: چون: حبلی و نفساء و ضاربة. نہ فعلاء اُفعل: چون: حمراء أحمر و سکری سکران، پس حمراوات و سکریات گویند؛ زیرا کہ جمع بalf و تاء فرع جمع بواو و نون است، و مذکر اینها بواو و نون جمع نکرده شد چنانکہ دانستی، و این کیسان جائز داشته، و اگر در مثل: سکری و حمراء اسمیت غالب شود جمعش بalf و تاء با تفاق درست ست، در حدیث آمده: لیس فی الخضر اوات صدقة. لفظی مذکر الخ: [از اینجا بیان تصرفات این جمع ست.] برابرست کہ مذکر حقیقی باشد یا نہ چون: صافن و صافنات و سجل و سجلات، و اگر چه آن صفت ہم مصغر باشد؛ زیرا کہ از تغییر ہم معنی و صفی حاصل می شود، و این جمع بalf و تاء برائے فرق میان عاقل و غیر عاقل آید. (شرح الأصول) یا مر اور الخ: ای لفظ مذکر کہ جمع تکسیرش نیامده باشد و نام غیر عاقل بود چون: سراق جمع آل سراقات، پس جوالق را بalf و تاء جمع نکنند؛ زیرا کہ تکسیرش جوالیق آمده، و بوانات در جمع بوان بالکسر با آنکہ بون بالضم در تکسیرش آمده نادرست، و زیدات در زید گویند؛ زیرا کہ اسم غیر عاقل نیست. (شرح الأصول) تائے تانیث الخ: تا دو علامت تانیث جمع نشود چون، مسلمۃ و مسلمات.

وحکم الف و ہمزہ از مثنی بدانی، و عین ثمرہ نہ اجوف فتحہ یابد، و ہذیل در اجوف نیز فتحہ خوانند،
و عین کسرۃ فتحہ و کسرہ، و تمیم سکون نیز خوانند، و ناقص واوی و اجوفش سکون و فتحہ، و عین حجرۃ
فتحہ و ضمہ، و تمیم سکون نیز خوانند، و ناقص یائی و اجوفش سکون و فتحہ، اما صفت و مضاعف ہر سہ بر
سکون ست فقط۔ و فعل کفعلة۔ و در معنی جمع بود آنچه می آید بلحوق تاء باخر مفردش چون:
کماء، و بحذف تاء یایاء از آخر نحو: تمر و معد و روم،
و این طور بسیارست

از مثنی بدانی: کہ جائے ثابت ماند، و جائے واو شود، و جائے یاء چنانکہ گذشت۔ نہ اجوف: چون: جوزۃ و بیضۃ کہ عین آل در
جمع ساکن ماند، چہ در صورت تحریک بالف بدل شود و زیادت تغییر لام آید و باز ہم ساکن ماند۔ فتحہ یابد: چون: ثمرات۔ برائے
فرق میان جمع اسم و صفت، و فتحہ از میان حرکات خفیف است؛ لہذا اختیارش کردند۔
فتحہ خوانند: برائے فرق میان اسم و صفت، گویند: نحو: و بیضات بفتح عین، و از ثقل حرکت بہ سبب عروض آل در جمع باک
ندارند۔ فتحہ و کسرہ: ای فتحہ یابد۔ برائے تخفیف، و کسرہ بمتابعت فاء، پس گفتہ شود: کسرات بفتح و کسر سین۔
سکون نیز خوانند: برعایت اصل، و رضی سکون را بلغت تمیم نسبت نکردہ۔ اجوفش: [ضمیر شین را جمع بفعلۃ بالکسر ست۔]
واوی باشد چون: دیمۃ، یایائی نحو: بیعۃ، و بہر کیف بیاء نوشتہ خواہد شد۔ برائے کسرۃ ما قبل۔
سکون و فتحہ: بوجہ کہ گذشت، و کسرہ ندہند۔ برائے ثقل آل قبل واو بالائے یاء، و اندلسی فتحہ ہم جائز نداشتہ، و فراء در تمام این
باب کسرہ منع کردہ۔ سکون نیز خوانند: برعایت اصل و خفت آل۔ اجوفش: ضمیر برائے فعلۃ بالضم چون: دولۃ۔
سکون و فتحہ: و ضمہ باتباع ندہند؛ برائے ثقل آل بر واو و ما قبل آل۔ صفت: چون: صعبۃ بالفتح، و عجلۃ بالکسر،
و جلوة بالضم۔ مضاعف: نحو: مدۃ بالفتح، وعدۃ بالکسر، ومدۃ بالضم۔
بر سکون ست: در صفت گوئی: صعبات و علجات و حلوات بسکون عین؛ برائے فرق میان اسم و صفت، و عکس نکردند؛ زیرا کہ
صفت مثل فعل ثقیل ست و تخفیف بآں مناسب، و در مضاعف گوئی: مدات عادات؛ چہ اگر عین را حرکت دہند فک ادغام شود
باز ساکن کردہ ادغام نمودن لازم گردد۔ (منہ) کفعلة: بہ تثلیث فاء، مثل فعلۃ ست در ہمہ امور مذکور، پس برآں قیاس کن۔
و در معنی جمع: از بیجا در اسم جنس و جمع شروع کردہ۔ کماء: اسم جنس گیاہی، و احد آل کماء بالفتح، و این طور کہ در جنس تاء
باشد نہ در واحد کمتر ست۔ تمر: بالفتح جنس خرما، و یکے را ثمرۃ گویند، و معد بفتح اول و کسرہ دوم جنس، و احدش معدۃ۔
روم: جنس و واحد را رومی گویند۔

ومثل: ركب وخدم وظرب وعبد ورجلة ورفقة وجمال وعبيد وتوأم وقصباء
بفتحین اسم جمع خادم بالضم اسم جمع رفیق اسم جمع عبد
 ومشیوخاء وصحابة وجزآں
بالفتح اسم جمع صاحب
 وتصغیر:

ای تغییر لفظ؛ تادلالت کند بر حقارت یا قلت مدلولش، و برای تعظیم و ترحم نیز بود. و تصغیر
 معرب بر پنج وزن می آید،

مثل ركب: [بافتح اسم جمع راکب]. اینها همه اسماء جمعست، چنانکه سه قسم مذکوره بالا اسماء جنس بود، ومصنف از هر
 وزنی در اینجا یک مثال آورد، لیکن حصر در آن نیست؛ چه فعل بافتح مثلاً چنانکه در فاعل آمده، همچنین در فعل بفتحین
 چون: ولد، و در فعلة بتحریک، نحو: فاح، و در نائحة وخوان بفتح خاء و تشدید واو و جزآں، و همیسا منط اوزان دیگر نیز.
 ظرب: بفتح اول و کسر ثانی اسم جمع ظربان. عبید: بفتح اول و ضم دوم اسم جمع عبد. رجلة: بافتح اسم جمع رجل یا راجل.
 جمال: بر وزن فاعل اسم جمع جمل بفتحین. توأم: بالضم بر وزن فعال اسم جمع توأم بر وزن فاعل بمعنی طفله که بادیگر متولد
 شود. قصباء: بر وزن فعلاء بافتح اسم جمع قصبة بفتحین. مشیوخاء: بر وزن مفعولاء بالمد اسم جمع شیخ.
 جزآں: چون: ولد بالكسر ای ولد بفتحین وفعال بافتح چون: شبال و شبل، وعلان بافتح نحو: قنوة قنوان.
 و بدانکه فرق میان اسم جمع و جنس آنکه اسم جنس وضعاً بر قلیل و کثیر گفته شود، و از واحد بتاء خواه یا حذفاً و اثباتاً ممتاز گردد، و بعض
 اسماء جنس که اطلاقش جز بر کثیر نیست این تصرف در آن از استعمال راه یافته، چون: کلم، و اسم جمع لا جرم برای کثیر گفته شود
 و ضاء، و میانه آن و واحد تاء و یاء فارق نگردد.

و جمع از هر دو بصیغها ممتاز است که اسم جمع و جنس غالباً بر آن اوزان نیاید، و نیز ضمیر مفرد بایں هر دو راجع میگردد، بخلاف جمع. و اسم
 جمع نزد انفس آنست اگر واحد از ترکیبش بود نحو: ركب و راکب، و همچنین اسم جنس نزد فراء بشرط مذکور نحو: ثمر و ثمرة.
 ای تغییر: زیادت یاء گفت؛ زیرا که تصغیر گاهی بالف آید نحو: دواة در دابة. لفظ: اسم گفت؛ زیرا که گاهی تصغیر فعل کنند اگر
 چه شاذ است نحو: ما أحسنه. تادلالت کند: برابر است که محل تحقیر مجهول باشد چنانکه در اسم نحو: رجیل، معلوم نمی شود که
 چه چیز از رجل محقر شد، یا معلوم بود چنانکه در صفت نحو: عویلیم؛ چه ظاهر است که متعلق به تحقیر علم است.

حقارت: ای کی در کیفیت چون: عویلیم. برای تعظیم: چون: دویهة أي داهية عظيمة، و گویند: آن فی نفس عظیم است
 لیکن مردم آنرا حقیر مینند. ترحم: نحو: یا بنی، و آنهم از تصغیر کیفی است. معرب: احترام است از مبنی که عکس خواهد آمد.

ای وزن صوری نہ صرفی: سه حرفی بر فاعیل چوں: رجیل و طلیحة و حبیلی و رجیلان
 وزیدون و هنیداث و بُصیری و بعیلک و خمیسة عشر و عبید الله، و ثلاثی مزید، و رباعی
 و خماسی اگر حرف رابع آنہا مدہ نبود بر فاعیل آید چوں: مضیرب و جعیر و سفیرج، و اگر بود
 فاعیل چوں: مضیرب و قریطیس و خدیریس،
 در رجل مفرد
 در بصری منسوب
 در جعفر رباعی

وزن صوری: آن عبارت ست از تقابل سکنات و حرکات بخصوصا، چنانکہ ضمہ بضم فتحہ بفتح کسرہ یکسرہ مقابل باشد، و تقابل اصلی وزائد شرط نیست. نہ صرفی: کہ عبارتست از تقابل سکنات و حرکات بخصوصا و اصلی با اصلی وزائد بازائد. فاعیل: بضم فاء و فتح عین یکے از پنج وزن ست.

رجیل: در ہمہ کلمات سوائے رجیل تائے تانیث و علامت تشنیہ و جمع و غیرہ کلمہ علیحدہ است حقیقتہ، پس تصغیر جزء اول کنند؛ لہذا مے بینی کہ مغری و کساء بریں وزن مصغر نشود؛ چہ الفش کلمہ دیگر نیست، بخلاف حبلی و صحراء، و جائیکہ عین ثلاثی یاہ باشد کسرفاء در تصغیر روا بود، نحو: شیخ، و فراء بدل یاہ بواو حکایت کردہ نحو: شویخ. (شیخ الأصول)
 طلیحة: در طلحة ای در آنکہ تائے تانیث بود. حبیلی: ای در آنکہ الف مقصورہ برائے تانیث بود. وزیدون: ای در مجموع بواو و نون. هنیداث: در هندات جمع بال الف و تاء بعیلک: در بعیلک مرکب منع صرف. خمیسة عشر: در خمسة عشر مرکب مزجی. عبید الله: در عبد الله مرکب اضافی.

رباعی و خماسی: ہر دو مجرد باشند یا مزید نحو: قفیر و عضریر و در قنفخر و عضر فوط. مدہ نبود: قبل تصغیر یا بعد آں.
 مضیرب: در مضرب اسم مفعول از إضراب. سفیرج: تصغیر سفرجل. بدانکہ تصغیر خماسی الاصل ضعیف ست؛ زیرا کہ حرف اصلی انداختن مے افتد، و اگر کنند بہتر آنکہ حرف خامس اندازند؛ چہ آخر محل تغیر ست و گویند: حرفے کہ از زوائد یا شبہ آں باشد چنانکہ در جحمرش میم زائد را انداختہ جحیرش گویند، و در فرد ذق دال شبہ زائد اقلندہ فریزق خوانند، بعضے عوض حرف محذوف مدہ افزائند نحو: سفیرج. (شرح الأصول، جار بر دی)

اگر بود: ای اگر رابع مدہ بود تصغیرش فاعیل آید، برابر ست کہ مدہ رابع قبل تصغیر باشد نحو: قرطاس، یا بعد آں بایں طور کہ مدہ اولاً خامس باشد پس از ما قبل آں حرفے اندازند و مدہ رابع شود چوں: خندریس، یا بایں طور کہ حرف علت ساکن چہارم در کلمہ افتد، پس ہنگام تصغیر برائے کسرہ ما قبل مدہ خواهد شد چوں: سنور تصغیر سننیر.
 مضیرب: در مضراب مثال ثلاثی مزید. قریطیس: در قرطاس مثال رباعی مزید.
 خدیریس: در خندریس مثال خماسی مزید، محذوف نون تصغیر کردند.

ونحو: سکران وأجمال فعیلال. وغماسی بروایت أخفش فعیللل، چوں: سفیر جل بکسر جیم. پس بدانکه از دو زائد ثلاثی جز مده رابع یکے را که عمده نبود بیگنند و مده را یا گردانند چوں: مطیلق در منطلق وقلینسة وقلیسية در قلنسوة، و سلیطین در سلطان، ورواست مطیلیق بتعویض یاء از محذوف، واز سه زائده غیر عمده را حذف کنند مگر مده مذکور یاء گردد چوں: مقیعیس در مقعنسس وحریمیم در
 هر کدام باشد
 ای همه را
 در ثلاثی
 که محل وزن است

سکران: [ای آنکه الف ونون زائد دارد، اسم باشد چوں: عثمان، یا صفت.] یعنی اگر چه اینجا هم رابع مده است، لیکن تصغیرش بر فعیلال آید؛ زیرا که مثل الف تانیث باقی داشتن الف که بانون یک بار زیاده شده است ضرور، و همچنین ابقائے الف جمع. أجمال: یعنی جمع بر وزن أفعال. أخفش: که ساعت خود از عرب بیان کرده است. بکسر جیم: وراء، و نزد سیبویه بفتح جیم، و غلیل گفته: اگر تصغیر غماسی بدون حذف چیزے میکردم ما قبل آخر را ساکن میکردم، نحو: سفیر جل بقیاس آنکه نحو: دینیر در کلام عرب ثابت است و ما قبل آخر ساکن. (رضی) جز مده: یعنی مده را بیگنند برائے عدم اختلال وزن تصغیر. یکے را: و هر دو را حذف نکنند؛ چه حذف در صورتے کنند که بنائے تصغیر ممکن نشود، و اینجا بعد حذف یکے بنائے آن ممکن است، و حروف دوم محل وزن نیست، پس انداختنش نمی باید. عمده نبود: و اگر عمده بود آنرا باقی دارند و دوم را بیگنند. منطلق: پس در منطلق میم و نون هر دو زائد است، لیکن میم عمده است برائے بودن آن در صدر، و علامت اسم فاعل؛ لہذا نون را اندازند نہ میم را. قلینسة: بر وزن فعیللة بحذف واو و ابقائے نون. قلیسية: بحذف نون و ابقائے واو که بجہت افتادن بعد کسرہ یا شد. قلنسوة: نون و واو برال زائد است و بیچ عمده نیست. سلیطین: کہ مده آن بیابدل شد. حذف کنند: اگر محل وزن تصغیر باشد، پس اگر زوائد ثلاثہ کہ عمده و مده نیست اختلالے در وزن نشود همه را باقی دارند، چوں: أفعوان بر وزن أفعالن کہ زوائد آن محل وزن نیست، و ہمزہ بجہت صدارت فی الجملة عمدگی دارد، بالجملة بیچ حذف نشود تصغیرش أفعیان آید. مقیعیس: نون و یکت سین را حذف نمودند و میم عمده را باقی داشتند، و مبر در تصغیرش قعیسس گوید. بحذف میم و ابقائے سین؛ زیرا کہ تکریر حرف اصلی است و ہمزہ اصلی، و برائے آنکہ مقعنسس ملحق بمجر نجم است و تصغیرش حریمیم آید، برال قیاس قعیسس باشد. مقعنسس: میم و نون و یکے از دو سین درال زائد است و میم اقوی. حریمیم: بحذف ہمزہ و نون و ابقائے مده کہ یا شد.

اخر بنجام، ودر رباعی جز مدہ مذکورہ زیادتے نمائد، ومدہ یاء شود، چوں: بعیش در مبعر، مگر در
 یائے مجهول
 بر وزن فعلیل

نحو: سکران وأجمال وحمراء وقرفصاء کہ سکران وأجیمال وحمیراء وقریفصاء گویند.

الف تانیث مقصورہ غیر رابع بیفتد چوں: ححیجب و حوئیلی در جحججی و حوَلایا. ودر
 خاص باشد یا زیادہ
 بر وزن فعلیل

حَبَطُیْ حَبِیْط وحبیط آید. ودر اعلیٰ اُعِیْلُیْ وَاُعِیْلُ. وہمزہ وصل نمائد، چوں: مریثہ، ..
 کہ الف رابع ست

زیادتے نمائد: اگرچہ بعضی عمدہ ہم بود؛ چہ بدون حذف بنائے تصغیر ممکن نئے شود. مبعر: بدانکہ حربیم در احر بنجام اینجا باید،
 ووقوع آں سابقا از قلم ناخ ست، وآنجا قعیسیس وحمیریر در اقعنساس واحمرار باید کما لا یخفی، کذا فی "الشرح"؛ زیرا کہ
 احر بنجام رباعی ست و اقعنساس و احمرار ثلاثی مزید.

در نحو سکران: [ای جائیکہ الف ونون مزید باشد.] کہ اینجا زائد را حذف نکنند؛ زیرا کہ بنائے تصغیر بدون حذف ممکن ست،
 ومدہ اینہا یاء نشود؛ چہ محافظت الف ونون زائد والف جمع والف تانیث ضرور ست، بالجملة: اگر زیادت محل وزن نباشد حذف
 نشود، و اگر باشد ساقط گردد، چوں: عنیکب در عنکبوت و جحیفیل در جحیفیل. (منہ) حمراء إلخ: کہ الف تانیث دارد، این
 ہر سہ رامدہ رابع ست. قرفصاء: بضم قاف وفاء وبصا مملتہ نوعی از نشستن، و آں رباعی مزید ست. بیفتد: از آنکہ الف تانیث
 و بجہت بودن یک حرف از اجزائے ما قبل شمرده شدہ بود، چوں خاص یا زیادہ افتاد از طول بنا ثقل لازم آمد؛ لہذا انداختند، بخلاف
 مدودہ کہ دو حرف ست؛ لہذا جزو ما قبلش نشمرند و مثل کلمہ بک در بعلبک قرار دادند.

حویلی: بر وزن فعلیل، الف اخیر از حو لایا انداختند حولای شد، پس الف اول بجہت کسرۂ ما قبل در تصغیر یاء گردد ودر یاء
 ادغام یافت، وحویلی منصرف حاصل آمد؛ زیرا کہ عدم صرف برائے الف بود و آں نمائد.

جحججی: بفتح دو جیم کہ میان آں حائے مہملہ است نام مردے. حولایا: نام موضوع غیر منصرف بجہت الف تانیث.
 ودر حبطی: [از اینجا بیان الف غیر تانیث ست خامس بود یا رابع.] کوتاہ بزرگ شکم، نون والف در آں زائد ست و بیچ کیے عمدہ
 نیست، والفش برائے الحاق بسفر جلست. حبیط: بنون بر وزن فعلیل اگر الف انداختہ شود. حبیط: اگر نون را اگنند، ودریں
 حال الف آں کہ رابعت برائے کسرۂ ما قبل در تصغیر یاء شدہ، یا بقاعدۂ قاض افتاد. (نظامی) ودر اعلیٰ: ہر گاہ الف "اعلیٰ"
 جہت کسرۂ ما قبل یاء شد در آں دو مذہب، یکے: اثبات یائے ساکن در رفع وجر، دوم: اسقاط آں وابدال تونین ازاں، ودر حال
 نصب بہر دو مذہب یاء مفتوح ثابت ماند چوں: حوار، وایں اسم غیر منصرف ست. (منہ)

مریثہ: بر وزن فعیلۂ تصغیر امرأۃ؛ چہ اگر ہمزہ لازم آید کہ باوصف تحرک ما بعد باقی باشد ودر حروف اصلی محسوب شود.

وگاه در ثلثی هر چه زائد است بیگنند چوں: صریف در مُصَرَّف و مصروف، و ایں را تصغیر ترخیم نامند. و باز آید محذوف در ثلثی چوں: مُنِیدُ و وُعِیدُ و بُنِیَّ و بُیِّنَةُ در مُذْ و عِدَّة و ابن و بنت، و تائے مقدره در مَوْنَتِ که ثلثی بود یا بماند، نحو: هِنِیدَة و عَنِیقَة، و مبدل منہ بزوال علت ابدال ای بسبب آن چنانکه در جمع تکسیر نحو: مُوَازِین و مَوِیزِین و اَعِیَاد و عُیُود در عید گویند؛ تا ملتبس نشود در جمع تکسیر در تصغیر

بأعواد و عوید در عود الف ثانیه.....

جمع تکسیر تصغیر بالضم

در ثلثی: و در رباعی هم نحو: زعفران در زعفران. بیگنند: عمده باشد یا غیر آن، محل وزن شود یا نه، و اینجا مدح عوض محذوف نیارند. مصروف: اسم فاعل و مفعول از تشریف. و ایں را تصغیر: و ایں قسم نزدیک فرء و ثعلب باعلام مخصوصیت، و گاهی حرف اصلی اندازند، چوں بُرِیْه در ابراهیم، و سُمْنِیع در اسماعیل که اسمائے عوام الناس باشند.

باز آید محذوف: فاء بود یا عین یا لام، لیکن اصلی نه زائد؛ زیرا که اعاده آن برائے آنست که اسم بر اقل بتائے معرب گردد و نون تصغیر ممکن شود، و اعاده یک حرف اصلی کافی ست. هنید: بر د نون محذوف که عین کلمه است، و وعید بر د واؤ که فاء ست، و بینی بر د واؤ که لام است، أصلهما: بنو و بنوة، چوں یائے تصغیر با واؤ جمع شد قاعده سید کردند. و تائے مقدره: یعنی باز آید اگر چه زائد ست؛ زیرا که تائے تانیث در بتائے کلمه نیست، بلکه مثل جز و دوم مرکب منضم شده است. ثلثی بود: یعنی قبل تصغیر سه حرفی بود یا هنگام آن بر سه حرف ماند. هنیده: در هند که ثلثی ست قبل تصغیر. عنیقَة: در عناق بزغاله ماده، و آن اگر چه چار حرفی ست لیکن هنگام تصغیر ترخیم الفش افتد و سه حرف ماند. مبدل منہ: ای باز آید حرف مبدل منہ. در جمع تکسیر: هم باز آید نحو: موازین. مویزین: در تصغیر میزان، أصله: موزان، و او بعد کسره افتاد یاء شد، و ایں علت در تصغیر نمائند؛ لہذا واؤ باز آمد، و اگر علت ابدال در تصغیر موجود باشد مبدل منہ باز نیاید، چنانکه در تراث، أصله: وراث، و او مضموم در صدر بتاء بدل شود، ایں علت در تصغیر هم ست، پس تریث گویند، و همچنین در قائم قویم بزمه، أصله: قاوم، و علت قلب و قویم و تعلیل در فعلست و آن هنوز باقی، و جرمی قویم بترک ہمزہ گوید؛ چه علت ابدال و او قاوم نزدش وقوع آن بعد الف فاعلست و در تصغیر نمائند، و رضی گفته: سیبویہ نیز ہمیں گوید و نحو یان، برال اتفاق دارند. و اعیاد و عیید: جواب سوال مقدر.

در عید گویند: کہ در اصل عود بود، و واؤ مبدل منہ را باز نیارند. الف ثانیہ: زائد باشد چوں: ضارب و ضویرب، یا مجهول الأصل نحو: صابۃ نام درخت، و حال الفش معلوم نیست تصغیر آن صویبة، و الف کہ بدل از یائے اصلی بود، چوں: ناب و او نشود تصغیر ش هب آید، کما فی "الرضی"، و اگر مصنف گفته: مدہ ثانی و او ثالث یاء گردد اگر نبود اخر بود، فافہم.

واؤ شود کیا ضیاب، وثالث یاء گردد کالواو نحو: حُمَيَّرَ وَذَلِّي وَأُسَيِّدُ، وَقَلَّ أُسَيِّدُ، چون جمع شوند ویا در آخر کلمه بعد یائے تصغیر آخر بیفتد منسیا مانند عَطِيٍّ وَمُعِيَّةٌ در عطاء و معاویة وَأُحَيٍّ در أحوی، و نزد عیسیٰ منصرف شود بتغییر وزن، و نزد ابوعمر و أُحَيٍّ وَأُحَيَّی بود، و نزد بعضی أُحَيٍّ وَأُحَيَّوْی، و بعضی أُحَيَّوْی وَأُحَيَّوْی، و در جمع کثیر تصغیر نشود
مردیاه مو

واؤ شود: زیرا که الف حرکت را بر نتابد و واؤ مناسب ضمّه است. کیا ضیاب: که آنهم واؤ شود؛ چه یاء بعد ضمّه مناسب نیست. یاء گردد: و یاء در یائے تصغیر مدغم گردد، و این وقتیست که نخل وزن نبود، و الا بیفتد نحو: مقال تصغیره مقیل. کالواو: که آنهم یاء گردد آخر بود یا در وسط ساکن زائد باشد نحو: عجوز، تصغیره عجیز أصله: عجیوز، یا اصلی نحو: معینة در معونة، أصله: معیونة، یا متحرک زائد بود نحو: جدیل در جدول، أصله: جدیول، یا اصلی نحو: أسید در أسود، أصله: أسیود. (شرح الأصول) حمیّر: بر وزن فعیل در تصغیر حمار. دلی: بر وزن فعیل در دلو. قَلَّ أُسَيِّدُ: بتصحیح بنظر تصحیح کسر نحو: أساود، و کسر نحو: أسود. عطاء: أصله: إعطاء، و اواز تطرف بعد الف همزه شد و در تصغیر الف ثالث یاء گردیده ادغام یافت، و واؤ مبدل منه باز آمده از طرف، و کسر ما قبل یاء شد، و برائے استثقال از اجتماع سه یاء بیفتاد. معاویة: الفش هنگام تصغیر برائے امکان وزن انداخته معیویة گفتند، پس قاعده سید کرده یائے اخیر را افکندند.

أُحَي: أصله: أحيوی، قاعده سید کرده یائے اخیر انداختند. نزد عیسی: و سیبویه و غیره غیر منصرف گویند؛ زیرا که منع صرف این قسم وزن فعل از زیادت همزه بر صدرست اگر چه وزن متغیر گردد، چون: أفیضل، و در خیر و شر آں زیادت نمائند قیاس بر آں نیاید. (نوادر الوصول، جار بردی) بتغییر وزن: فعل از حذف چون: خیر و شر که بالاتفاق منصرف است.

أُحَي: بکسره و تنوین در رفع و جر؛ چه ضمّه و کسره بر یاء دشوار بود ساکن کردند و یاء با اجتماع ساکنین از تنوین افتاد. أُحَيّی: بفتح یاء که ثقیل نیست، بالجملة یاء نزد او نسبیاً منسیا حذف نشود. أُحَيّو: یعنی در رفع و جر و اؤ بعد یائے تصغیر باقی دارد، چون: أُسَيِّدُ، و واؤ اخیر بعد قلب آں بیاء مقدر کند برائے ثقل ضمّه و کسره بر یاء و در نصب یائے مفتوح باقی ماند. (منه)

أُحَيّو: بابقائے یائے ساکن و تقدیر رفع و جر؛ زیرا که ثقل در تقدیر نیست.

و در جمع کثیر: زیرا که تصغیر بر قلت افراد دلالت میکند و جمع کثیر بر کثرت آں، پس میان هر دو منافات است، هان جمع قلت منافی تصغیر نیست، بلکه مناسب آنست؛ لهذا تصغیرش کنند، لیکن اگر کسرست روا باشد که رد بواحدش نمایند و تصغیر نموده جمع سالم سازند نحو: أرغفة و رغیفات، و در جمع صحیح بواحد برند؛ زیرا که حاصله نیست، و جمع کثیر اگر علم باشد تصغیرش جائز بود، و نزد کوفیان اگر بر وزن یچ مفردے باشد رواست نحو: رغیفان در رغفان بضم که بر وزن عثمانست. (شرح الأصول)

و بجایش مفرد آنرا کہ مستعمل ست یا متروک تصغیر کنند، پس جمع صحیح چوں: غلیمون و دویرات و عبیدیدون در غلمان و دور و عبادید، یا جمع قلت مفردش را نحو: غلیمة. اشارات و موصولات می آید بزیادتی یاء قبل آخر والف در آخر، چوں: ذیّا و تّیا، و ذیان و تیان، و اولیّا و اولیّا و الذّیا و التّیا، و اللّذیان و اللّتیان، و اللّذیون و التّیّات در الذین و اللاتی، و اولاء بالمد و اولی بالقصر و الذی و الذی

پس جمع صحیح: کنند بواو و نون، یا بالف و تاء. غلمان: آنرا بعلام کہ واحد قیاسی و مستعملت رد کرده تصغیرش نمودند، پس بواو و نون جمع ساختند. دور: بالضم آنرا بواحد مستعمل قیاسی کہ واوست رد کرده، بعد تصغیر بالف و تاء جمع نمودند. عبادید: بر وزن فعالیل گروهی از مردم دوندہ، و آن را مفرد نیست کہ مستعمل باشد لا حرم مفردش مفروض کنند، و آن عبد و دست مثلاً، پس آنرا بعبید تصغیر کرده بواو و نون جمع نمایند، و مثل: محاسن کہ محسن واحد قیاسی آن مہمل، و حسن مفرد غیر قیاسی مستعمل ست بغیر قیاسی رو نمایند و حسینات گویند، خلافاً للبعض. (شرح الأصول) جمع قلت: تصغیر کنند ای جمع کثیر را قلیل نمودند. غلیمة: در غلمان بعد کردنش جمع قلیل کہ غلّمة است. غیر: و "غیر" اگرچہ اسم ست مصغر شود برائے مشابہت حرف استثناء، و در "أصول" گفتہ: زیرا کہ مغایرت تفاوت نہ پذیرد، و رضی گوید: زیرا کہ غیر متمکن قاصر ست؛ چہ ثنی و مجموع نمی شود اگرچہ مغایرت بہجو مماثلت متفاوت ست، و سوا و سوی ہم بر آن محمول ست. اسم عامل: عمل فعل؛ زیرا کہ ہنگام عمل بشبہ فعل غالب است، و فعل مصغر نشود. جائز نبود: و ہمچنین اسمائے شہور چوں: شعبان و رمضان، و ایام أسبوع چوں: ثلاثاء و أربعاء نزد سبویہ، خلافاً للبعض، و اسمائے اللہ تعالیٰ و انبیاء علیہم السلام، و ابن قتیبہ دانست کہ مہیمن تصغیر مؤمن ست، ابو العباس اور نوشت کہ ازین قول پیرہیز. در فعل: و اسم فعل، و ما أمیلحه و ما أحسنه در تعجب شاذ ست. موصولات: برائے مشابہت با اسمائے متمکنہ در ثثنیہ و جمع و فاعلیت و مفعولیت و جز آن. بزیادتی یاء: [برائے عدم صلاحیت ہر یکے موصوفیت را.] والف اصلی آن بیاء منقلب گردیدہ در یائے تصغیر مدغم شود، و حرف اول مفتوح گردد، و ہر گاہ تصغیرش خلاف قیاس بود وزن ہم مخالف شد. ذیان: نون کہ مشابہ ثثنیہ است گویا کلمہ دیگر ست؛ لہذا الف قبل آن آمد، و ہمچنین ہمزہ اولیاء و نون الذیون. در الذین: ہر گاہ یائے تصغیر در یائے آن مدغم شد والف بعد آن افزود مشابہ ثثنیہ گردید؛ لہذا الف را واو کردند در رفع، و یاء در نصب و جر. و اللاتی: ایں را بواحد رد کنند یعنی الی و تصغیر آنرا کہ التیاست بالف و تاء جمع کنند، سبویہ بہ تصغیر واحدش از جمع بے نیاز شدند، و انخفص تصغیر لفظ اللاتی و اللاتی رواداشتہ. (منہ)

وَأَنسِيَانِ وَعُشْيَشِيَّةٍ وَأَغِيلِمَةَ وَأَصْيِيَّةٍ شَاذٌ.

و نسبت :

ای الحاق یائے مشدد باخر کلمه؛ تا دلالت کند بر وابستگی چیزے بملول آں نحو: عربی و یائے مشدد برائے مبالغه نحو: أَحْمَرِيٌّ و برائے مصدریت بزیادتی تاء نیز آید، و بفعل و حرف لاحق نشود مگر آنکه علم شوند، پس بیفتد در تائے تانیث چوں: رجل کوفي وامرأة کوفية، و دوزیادتی ثنیه

أَغِيلِمَةَ: در غلمه و قیاس غلیه بود. أَصْيِيَّة: در صبیة و قیاس صُیبة بود. شاذ: زیرا که موافق قیاس نیست، و رضی گفته: کسے که انسان را ز نسیان مشتق و اوند اَنسِيَانِ نزد او قیاس است، و در "جار بر دی" است: که قیاس عشیشیه عشیه چوں معیه بود، لیکن برائے لزوم التباس به تغییر عشوة یائے اول را بشین بدل کردند، زیرا که زیادت حرفے از لبس عین آسانست، و أَغِيلِمَةَ گویا تغییر أَغْلَمَةَ جمع قلت غلام است، و أَصْيِيَّة تغییر أَصْبِيَّة جمع قلت صبی، و فعال بالضم و فاعیل برأفعلة جمع میشود. (منه) یائے مشدد: نه ساکن؛ تا بیائے متکلم التباس نزود. باخر کلمه: زیرا که چوں اعراب عارض است و محملش آخر. تا دلالت کند: غرض از نسبت آنست که منسوب را از آل منسوب الیه گردانی، یا از اهل آں شهر یا صنعت، و فائده آں صفت است. (جار بر دی) بملول آں: معنی باشد چوں: عربی، یا لفظ چوں: گفته برائے شخصیکه گوید: کنت کذا و کذا اینجا نسبت بلفظ "کنت" مراد است. (شرح الأصول) برائے مبالغه: در صفت و برائے وحدت در اسم جنس چوں: روم و حبشی. لاحق نشود: بجهت عدم صلاحیت اتصاف معنی آنها. (رکاز الصول) مگر آنکه: چه دریں وقت از معنی حرفی و فعلی برمی آید، پس در تغلب و لما اسم تعلیلی و ملوی گویند. (منه)

پس بیفتد: چه اگر باقی ماند لازم آید که در مؤنث در تائے تانیث جمع شود نحو: کوفیه. تائے تانیث: در مفرد باشد یا در جمع، در علم یا غیر آں، معوض از حرف اصلی باشد یا نه. کوفی: در منسوب بکوفه. دوزیادتی: و در آل دو صورتست، یکے: آنکه ثنیه و جمع را بواحد نه برند، بلکه علامت آں دور کنند، و در نسبت بزیدان و زیدون زیدی گویند، و فرق از واحد بقرینه حاصل شود؛ چه اگر جاء زیدونی و رأیت زیدینیا مثلاً گویند اعراب بحرکت جمع شود، و همچنین تنوین و نون دور کنند، صورت دوم: آنکه ثنیه و جمع را بواحد برند؛ برائے فرق مذکور و طلب خفت، لیکن فرق در ظاهر جز بعضی جایافته نشود، و أَرْضِي بِكُونِ رَأِيٍّ دَر أَرْضِيْنِ بفتح راء مؤید وجه دومست، و نسبت بشبه ثنیه و جمع مؤید صورت اول.

وجع صحیح و شبہ آں مگر آنکہ علم گردند معرب بحرکت نحو: قنّسری، ویائے مشدود بعد اکثر از دو حرف مثل: کرسی و شافعی و بخاتی و مرمی در کرسی و شافعی و بخاتی و مرمی. و رواست در و مَرَمَوّی، و او را بلع بعد ضمہ در نحو: ضَرَبِی، ویائے مکسور از یائے مشدود کہ قبل آخر صحیح ست نحو: سیدی و مہیمی^{ای بیفتد} در مہیم کہ نہ تصغیر مہوم ست؛ زیرا کہ در و مہیمی گویند، ویائے اول در فعیل و فعیلہ و فعیل کہ ناقصند و دوم و او شود و عین فتح یابد مثل: غنوی و قصوی،
برائے غنی و غنیہ

جمع صحیح: بو او و نون یا بالف و تاء. شبہ آں: چوں: اثین و عشرین نسبت بآں اثنی و عشری. مگر آنکہ علم گردند: چہ دریں وقت متثنیہ و جمع نمایند، زیادت آں چوں زیادت مفرد گردد. معرب بحرکت: و اگر معرب بحروف شود نیز علامات حذف کنند و قنّسری گویند. قنّسری: منسوب بقنّسرین نام شہرے، و در حقیقت جمع قنّسر ست بمعنی مسن. یائے مشدود: یعنی زائد باشد یا اصلی بیفتد ویائے نسبت لاحق شود. و و حرف: و آنکہ بعد از دو باشد حکمش مے آید. کرسی: مثال یاء کہ بعد از حرف اصلیت. شافعی: منسوب بشافعی، مثال یائے زائد بعد چار حرف. بخاتی: بتقدیم بائے موحده بر خائے معجمہ. بخاتی: نام مردے و غیر منصرف ست؛ از آنکہ در حقیقت جمع بختی ست منسوب منصرف آید. رواست: ای جائیکہ یائے اول از مشدود زائد باشد و دوم اصلی رواست کہ آں زائد را حذف کردہ اصلی را بو او بدل نمایند. ضربی: در نسبت بضر بو او ہر گاہ علم باشد.

یائے مکسور: ای بیفتد در ہر وزن کہ باشد برائے استعمال دو یائے مشدود کہ محیط دو کسرہ ہستند و اگر چہ حذف از آخر دے ست، لیکن یائے نسبت را بجهت علامت حذف نکردند، و کسرہ ما قبل نینداختند؛ زیرا کہ قبل یائے نسبت مطرد ست، و از دو یائے غیر نسبت ساکن را بیگنند؛ زیرا کہ ثقل دور نمی شود؛ چہ یائے مکسور بعد آں حرف مکسور، پس آں یا مشدود میماند، و مکسور را دور کردند؛ زیرا کہ در غیر ایں وقت از سید ہم مے افتد. (شرح الأصول، رضی)

صحیح ست: [نہ حرف علت، پس در محی بر وزن منصرف مکسور را نیندازند، بلکہ ثالث را، گویند: محی]. بیک حرف، و اگر قبل از آن بدو حرف بود مکسور را حذف نکنند، بلکہ ثالث را نحو: نکیلی در نکیل بر وزن فعیلی. مہوم: بلکہ اسم فاعل ست از مہوم بمعنی سرفروا گندن از خواب کذا فی "الصراح". مہیمی گویند: باقلای یائے مشدود زیادت دیگر عوض و او محذوف؛ چہ ہر گاہ مہوم را مصغر کردند یک و او از مشدود انداختند؛ برائے امکان وزن، پس مہیوم گفتند، و قاعدہ سید کردند. (شرح الأصول) یائے اول: بیفتد برائے ثقل از اجتماع یاء ات، و اختصاص بادل جہت سکون و ضعف آنست. و او شود: برائے ثقل یائے مکسور قبل یائے مشدود. قصوی: در قصی بر وزن فعیل بضم فاء و فتح عین نام مردے.

چنانچه در تحية تحوي، وواو وياي فَعُولَة وفعيلة كه نه مضاعف اند و نه اجوف، مثل: شَنِّيْ
چون قولة وطويلة و حَفِيْ، و مبر در عَدُوَّة عَدُوِّيْ گوید، وياي فَعِيلَة غير مضاعف، مثل: جَهَنِيْ وَاُمُوِيْ كسره ميانه
يعني فعولي مغل سه حرفي فته گردد، مثل: غَمَرِيْ و شَقَرِيْ. و در ابل روا كه بماند ياي اخير ثالث كه بعد كسره ياياء
در غمر پلنگ در شقرة لاله زار در ثلثي بكسر تين بود واو شود و بعد فته گردد، نحو: عَمُوِيْ و حَيُوِيْ و طَوُوِيْ، و رابع بيشتد يا واو شود و بعد فته گردد
در كسي بفتح ياء نحو: قاضي و قاضوي، و جزاں بيشتد نحو: مشتري و در مُحَيّ بعد حذف
بنابر قول اول بنابر رائے ثاني برائے طول بنا

در تحية: واں اگر چه فعيلة در حقيقت نيست و وزن آل تفعله است، ليكن الحال وزن فعيل در صورت پذيرفته. وواو وياي: افتادن هر دو بجهت فرق ميان ذو التاء و غير آل، و خاص بذو التاء شد؛ زيرا كه تاي تانيث لاجرم در نسبت خواهد افتاد، پس واو وياي هم انداختند؛ زيرا كه تغيير با تغيير مجال ست دارد. (منه) نه مضاعف اند: [چون: ضرورة و شديدة.] زيرا كه حذف در اں موجب زيادت ثقل مي گردد؛ چه اگر در شديد شددی بي ادغام در طول طولي بدون ابدال گویند ثقیل بود، و اگر ادغام کنند تغيير بسيار کرده باشند.

شنئي: در شنوة نام قبیله از يمن. حنفي: در حنیفة نام قبیله از عرب. در عدوة: ای در مطلق فَعُولَة وَاُونِيدازد، گوید: ضمه بياي مشدو ثقیل نيست نحو: سمري بهضم میم در سمره، همچنين واو هم ثقیل نه بود، و شنئي نزد او شاذست. عدوي گوید: و سيبويه عدوي بر وزن شنئي. غير مضاعف: [نحو: مدیده گو معتل العين بود نحو: سويقة.] نفی معتل گردد؛ زيرا كه ياي مفتوح بعد ضمه ثقیل نيست. فته گردد: برائے کراهت توالی دو کسره و دوياء. واو شود: برائے کراهت مذکور، و از انداختنش خلل در اقل وزن هم لازم نمی آید.

بعد فته گردد: برائے کراهت اجتماع کسرات و ياءات. عموي: در عم، أصله: عمي بكسر میم، ياء بقاعده قاض افتاد، ماخوذ ست از عمي عليه الأمر ای مشتبه شد، پس هنگام نسبت ياي مقدره واو شد. طووي: در طی، أصله: طوي بكون واو در نسبت و دوم واو شد، وحيي وطيي بابقاي ياء شاذست و نزد ابو عمرو قياس.

واو شود: زيرا كه اگر چه چار حرف جمع شد ليكن يكی ساكن است پس آنرا بمنزله معدوم شمرده كلمه سه حرفي قرار دادند و تخفيف بقدر امكان نمودند و حذف كردند؛ زيرا كه في الجملة تخفيف بجهت سكون در آنست؛ لهذا محافظت حروفش مناسب. (رکاز الأصول، شرح الأصول) جزاں: خاص باشد يا زياده. مشتري: در مشتري اسم فاعل و مستقصي در مستقصي.

محي: اسم فاعل از تفعيل، أصله: محيي بر وزن مصرف، ياء بقاعده قاض افتاد.

یائے خامس محیی و محوی گویند. الف ثالث واؤ شود، نحو: فَتَوِيَّ، چنانچه رابع اگر اصلی
 ست یا الحاقی. و رواست حذف آں، نحو أعشوي و أرطوي و أرطاوي، و اگر نه بیفتد یا واؤ شود،
 چوں: حُبْلِيَّ و حُبْلَوِيَّ و حُبْلَاوِيَّ، و در خامس حقیقی یا حکمی حذف ست فقط نحو: حُبَارِيَّ و جَمَزِيَّ.
 همزه مدوده اگر اصلی ست نزد اکثر بماند، مثل: قراءي، اگر برائے تانیث ست واؤ شود
 و جوبا، نحو: حمراوي،
 در حمراء

محوی: ای بخذف یک یاء از مشدود اول و قلب دوم بواؤ، بلکه بخذف یائے زائد و قلب اصلی بواؤ، کذا فی "شرح الأصول"،
 و نزد ابو عمرو محوی بهتر ست، و نزد مبرد محیی. الف ثالث: که آخر اسم مقصوره باشد.
 واؤ شود: [و حذف نشود؛ تا نقصان از اقل بنائے معرب لازم نیاید.] برابر ست که بدل از واؤ باشد از یاء، خواه مجهول الأصل،
 اول: برائے آنکه رجوع باصل اولی ست، دوم: بنا بر آنکه اجتماع کسره و یاء ات نشود، سوم: جهت آنکه مجهول الأصل را به بنات واؤ
 برند. (جار بردی، شرح الأصول) فتوی: در فتح و رحو و در رحی.

چنانچه رابع: ای واؤ شود بدل از واؤ بود خواه از یاء. (جار بردی) أعشوي: در أعشی یعنی شب کور، الفش بدل از واؤ اصلی
 است. أرطوي: در أرطی نام گیاه، و الفش برائے الحاق ست. أرطاوي: یعنی زیادت الف قبل واؤ برائے تخفیف از آوردن
 مدّه میان فتح و واؤ هم جائز ست، و همچنین أعشاي و مصنف مثال الف مبدل و الحاق واؤ و مثال اصلی لموي در لما علم، و جائز
 ست در ال لمي و لماوي. و اگر نه بیفتد: ای اگر الف رابع اصلی مبدل ازان و برائے الحاق نباشد بلکه برائے تانیث بود، کذا فی
 "شرح الأصول". خامس: که پنج حرف دارد. حکمی: که چار حرف دارد و ثانی متحرک ست، پس تحرک ثانی را بجائے حرف
 خامس شمارند، چنانکه در سقر تحریک اوسط بجائے رابع. حذف ست: برائے طول بنا، پس در مصطفی مصطفی باید،
 و مصطفوی قول عامه غلط است. جمزی: در جمزی بفتحات تیز رو، الفش زائد ست، گویند: حمار جمزی خری تیز رو.

همزه مدوده: که بعد الف زائد افتد. اصلی ست: نه زائد و نه مبدل و نه برائے تانیث. نزد اکثر بماند: و بعضی بواؤ بدل کنند: زیرا که
 همزه از واؤ ثقیل ست، و همزه مدوده را باقی داشتند نه مقصوره را؛ زیرا که مدوده دو حرف ست، و بجهت حرکت قوی گردیده، بخلاف
 مقصوره ساکن. قراءي: در قراء بر وزن فعال بمعنی متعبد. واؤ شود: برائے فرق میان اصلی و زائد تغیر اولی ست، و یاء بدل
 نکنند؛ برائے کراهت یاء ات، و اثبات و حذف آں هم حکایت کرده اند، و جلوی و حروری در جلولا و حروراء نام دوده نزد
 جمهور شاز ست، و گاه واؤ مبدل از همزه را بنون بدل کنند نحو: صنعاني در صنعاء. (رضی، جار بردی، شرح الأصول)

واگر نه جوازا، مثل: کساء و علباء. و یا در نحو: سقایه و حولایا همزه گردود، و در رای و رایة بماند یا همزه شود یا واو وظی و ظبیه و غزو و غزوة و مانند آن تغییر نیابد مگر بحذف تاء، و نزد یونس در آنچه بتاء ست عین فتحه یابد و یا و او شود، و در اسم دو حرفی رد محذوف واجب است، یا ممتنع، یا جائز، بگویند در آخ و ست: أخوی و ستهی، و در شیه: و شوی،

و اگر نه: ای نه اصلی بودند برائے تانیث، بلکه یا مبدل از اصلی باشد، یا برائے الحاق. جوازا: زیرا که اصلی نیست، پس مشابه تانیث شد، و باقی هم جائز است؛ چرا که یاء بدل از اصلیت یا قائم مقام آن، با جمله هر دو رعایت کردند. کساء: و أصله: کساو، همزه آن بدل از اصلی. علباء: بالكسر عصب گردن، همزه آن زائد برائے الحاق بقرطاس است. یا در نحو: مراد از آن یا نیست که قبل یائے نسبت بعد الف زائد افتد. سقایه: بر وزن فعالة بالكسر والضم پیانه شراب. همزه گردود: تا اجتماع یاءات لازم نیاید، و هم از آن که هر گاه تاء و الف از آخر برائے نسبت افتاد مانع قلب یاء همزه نماند، و این همزه را واو نکلند چنانکه کساء؛ تا دو تغییر لازم نیاید، و در لغت و او هم شود. رایة: ای یا نیکه قبل یائے نسبت بعد الف اصلی افتد. یا همزه شود: [برائے مشابهت حلی در سکون ما قبل،] نحو: سقای برائے مشابهت الف زائد؛ چه این الف بذات خود اصلی نیست. (شرح الأصول) یا واو؛ نحو: راوی؛ زیرا که واو قبل یائے نسبت خفیف است. مانند آن: ای لفظیکه آخرش واو و یاء بعد حرف صحیح ساکن افتد. بتاء ست: واوی بود خواه یایی نحو: ظبیه و غزوة، و نزد ابن مالک و غیره صرف در یائی. فتحه یابد: تا میان آنچه بتاء و بغیر تاء ست فرق شود، چوں تاء در نسبت لا جرم می افتد تغییر دیگر در آن کردند که تغییر مجانس تغییر ست. (شرح الأصول) واو شود: یعنی در نحو: ظبیه، و واو در نحو: غزوة بحال مانده. واجب است: اگر در اصل متحرك الأوسط بوده لا مش نیسانیا محذوف و عوض آن همزه وصل نیامده یا ناقص محذوف الفاء. یا ممتنع: اگر با صحت لام محذوف الفاء، یا محذوف العین ست. یا جائز: در غیر صورت وجوب امتناع، و آن سه قسم ست، یکی: ساکن الأوسط محذوف اللام که عوض آن همزه وصل نیامده، دوم: متحرك الأوسط محذوف اللام معوض همزه، سوم: ساکن الأوسط همچنین. و ر أخ: أصله: أخو بتحریک لا مش نیسانیا محذوف ست. ست: أصله: سته بتحریک سرین، لا مش نیسانیا محذوف ست. أخوی و ستهی: هر دو مثال متحرك الأوسط که لام محذوفش وجوباً باز آمد. شیه: أصله: مثالی ناقص محذوف الفاء که وجوباً محذوفش باز آید.

و در عده: عِدِّيٌّ، و در سہ: سہي، و در دَم: دَمِيٌّ و دَمَوِي، و در حر: حَرِيٌّ و حَرَجِيٌّ، و فم: فَمِيٌّ و فَوہِيٌّ، و در ابن و ابنة: ابْنِيٌّ و بَنَوِيٌّ، و اسم: اِسْمِيٌّ و سِمَوِيٌّ، و ابنم: اِبْنَمِيٌّ و بَنَوِيٌّ، و نزد اخفش در وقت رد محذوف آنچه در اصل ساکن است ساکن بود، و در اُخت و بنت مانند اُخ و ابن، و نزد یونس اُخِيٌّ و بَنِيٌّ، و در کلتا کہ اصلش کلوی بود کَلَوِيٌّ، و نزد یونس کَلْتِيٌّ و کَلْتَوِيٌّ و کَلْتَاوِيٌّ. و لاحق می شود بجمع مکسر اگر نام شخصے بود، یا گروهے، یا مر اور او احد موافق نبود، چوں: مَدَائِنِيٌّ مثل حبلاوي که گذشت ای نسبت

عده: أصله: وعد، لامش صحیح است، وفائے محذوف در آں ممنوع است. سہ: أصله: سته، لامش صحیح است عین محذوف در و ممنوع. دم: أصله: دمی، لامش محذوف است بے عوض و عین ساکن، پس رد محذوف و عدم آں جائز، و همچنین در حر و فم. ابن و ابنة: أصلهما: بنو و بنوة بتحریک لام کلمہ محذوف است و عوض آں همزة وصل آمده. ابني و بنوي: بے رد محذوف و برد آں وحذف همزة، و ابنوي گویند؛ برائے اجتماع عوض و معوض عنه. فم: أصله: فوه، لامش محذوف است و میم بدل از واو. اسم: أصله: سمو بالضم والفتح و الکسر، لامش محذوف است و عین ساکن و همزة عوض. سموي: بکسر و ضم و فتح سین و فتح میم، و نزد اخفش بسکون میم. و ابنم: ای در ابن کہ میم افزاینده گام نسبت سہ وجه است، یکے: ابنمیی بکسر نون نزد جمهور؛ زیرا کہ نونش تابع میم است، و میم در نسبت لاجرم مکسور، و نزد بعضی بفتح نون است، دوم: ابني باسقاط میم و همزة. ساکن بود: زیرا کہ عینش بعد حذف لام حرکت اعرابی داشت، چوں لام باز آمد عین ہم رجوع باصل نمود، نزد سیبویه بہر حال مفتوح ماند بحسب سماع. اُخت و بنت: أصلهما: أخوة و بنوة بتحریک اوسط، بعد حذف لام تائے تانیث عوض دادند و همزة را مضموم و یاء را مکسور و واو و نون ساکن کردند. مانند اُخ: پس اُخوي و بنوي گویند، و تائے تانیث دور کنند. کلوي: بر مذہب مختار و ابرائے اشعار تانیث یابدل شد. کلوي: تائے تانیث را حکم اصلی داد؛ زیرا کہ عوض محذوف است، و نزد سیبویه بخذف تائے مبذل و آوردن واو مبذل منہ، مثل: اُخت و حذف الف رابع.

کَلْتِيٌّ: بخذف الف؛ زیرا کہ تاء نزد او مثل اصلے است چوں: اُخِيٌّ. کَلْتَوِيٌّ: بابدال الف بواو چوں: عَلَوِيٌّ.

واحد موافق اِلْح: برابر است کہ واحدش نباشد چوں: عبادید، یا باشد لیکن قیاس جمع آں این وزن نباشد.

مدائني: در مدائن کہ جمع مدینة و نام شهر خاص است.

وأنصاري ومحاسني، وإلا رد کنند بواحدش نحو: مَسْجِدِيٌّ، وبمرکب اگر علم ست، پس از
 غیر اضافی جزو دوم بیکنند چون: بَعْلِيٌّ وَتَأْبِطِي، واز اضافی اگر کنیت ست، یا مدلول جزو
 دومش معلوم ودر اضافت مقصود ست جزو اول را، چون: زُبَيْرِيٌّ وَرَسُولِي، وإلا ثانی نحو:
 امرئي، وماندر آزي.....
 و مشهور همان جزو دوم

أنصاري: در نسبت بالنصار، وایشان اهل مدینه اند که رسول ﷺ را یاری دادند، ولفظ أنصار نام این گروه شد.
 محاسني: در محاسن، این مثال آنست که واحدش موافق نبود؛ چه آن جمع حسن ست، و قیاس جمعش أفعال وفعول ست، و بعضی
 بهو جمع را بهمان واحد غیر قیاسی برند، و یائے نسبت بدان لاحق نمایند، و حسنی در محاسن گویند.
 وإلا رد کنند: زیرا که غرض از نسبت بجمع آنست که دلالت کنند بر ملاست منسوب بجنس منسوب الیه، و مفرد برائے حصول این
 غرض کافی ست؛ لہذا علامت تشنیہ و جمع می اندازند. (جار بردی، شرح الأصول)
 اگر علم ست: ورنہ برائے ہر دو جزو معنی مقصود بود و نسبت بیکے بجمع نشود. از غیر اضافی: اسنادی بود یا توصیفی یا مزجی، متضمن
 حرف یا نہ. جزو دوم: بجہت بودن آنرا محل تغیر، و بمنزله تائے تانیث، و امکان استدلال از جزو اول بر تمام مرکب غالباً، و برائے
 ثقل در بقائے ہر دو کلمہ. (رکاز الأصول) بعلي: در بعلبك کہ مرکب مزجی ست، و ہمچنین سیبویہ و خمسة عشر، و بعضی در
 عدد منع کنند، و بعضی گویند: بیک جزو نسبت کنند اول بود یا آخر، پس در بعلبك بکي ہم جائز دارند، و ابو حاتم نسبت بہر دو جزو را
 داشته بعلي بکي گفتہ، و بعضی بعد ہر دو جزو یائے نسبت آرنند، نحو: بعلبکي. (شرح الأصول)
 تأبطي: در تأبط شرا کہ علم باشد. از اضافی: حذف کنند و یائے نسبت در اول لاحق نہ نمایند.
 اگر کنیت ست: اینجا جزو اول را از ان حذف کنند کہ مشترک ست در نسبت بدان تمیز حاصل نشود، ہمچنین دیگر آنچه مشترک باشد،
 چون: لفظ عبد الله و عبد الرسول، لیکن شرطست کہ در اینجا ثانی مقصود بہ نسبت باشد؛ لہذا در عبد مناف کہ حقیقہ غرض عبدیت
 مناف نیست عبدی گفتند، و التباس اشتراک را مضائقہ نکردند، و منافی ہم بنظر خوف اشتباہ آمدہ است. (شرح الأصول، جار بردی)
 زبيري: در ابن زبیر کہ کنیت ست و جزو دوم مشہور ہم، پس این مثال ہر دو میتواند شد.
 رسولي: در عبد الرسول، و اینجا جزو دوم باضافت مقصود ست؛ چه غرض عبدیت رسول ست. امرئي: بکسر راء و فتح آن نحو:
 امرئي در امرؤ القيس کہ جزو دوم مقصود باضافت نیست، پس بمنزله بعلبك شد، و مرئي بفتح راء و سکون آن نیز گویند وقت رد
 باصلش کہ مرء بالفتح است. (رکاز الأصول، جار بردی) رازي: در ري نام شہر باضافہ الف و زائے معجمہ.

وَرَجُلٌ مَرُوزِيٌّ وَبَدُويٌّ وَهِنْدَوَانِيٌّ عِبْقَسِيٌّ وَعِبْشَمِيٌّ وَعَبْدَرِيٌّ شَاذِسْتٌ، وَيَصَاغُ مِنْ
در نسبت بهادی برائے ششیر منسوب بہند از عبد شمس در عبد الدار خلاف قیاس ساختہ میشود
 اسم الشیء فَعَالٌ لِعَامِلِهِ، أَوْ صَاحِبِهِ، وَفَاعِلٌ لِّصَاحِبِهِ وَمَفْعَلَةٌ لِّمَكَانٍ كَثُرَ فِيهِ.

فصل

ابدال وحذف:

حروف ابدال کہ نہ برائے ادغام ست چہارہ اند: اَنْصَتَ یومَ جَدُّ طَاهٍ زَلَّ اَمَّا ہمزہ می آید
 بدل از حرف لیں در دَابَّةٌ وَعَالٌ وَبَازٌ وَشِئْمَةٌ وَمَوْقِدٌ، وَازْهَاءٌ وَعِینٌ دَرْمَاءٌ وَأَبَابٌ بَحْرٌ، ...

رجل مروزی: زیادت زاء و مرو نام شہرے، وصفت رجل ازان آورد کہ در غیر انسان ثوب مروی. بر قیاس گویند، گویا فرق
 کردند میان انسان و غیر آں، کذا فی "الجار بردی". عبقسی: در عبد القیس کہ از ہر دو جزو بعض حروف گرفتہ اند.

اسم الشیء: از نام شئی اسمے بر وزن فعال جائے عامل آں، و وزن فاعل برائے صاحب آں، و وزن مفعلت برائے مکانیکہ
 بسیار ست در مکان آں شے. لعاملہ: کہ معاش و پیشہ دارد چوں: عواج عاج فروش. صاحبہ: کہ کثرت بملاست دارد
 و پیشہ او نیست نحو: جمال صاحب شتران ای گلہ بان. مفعلة: چوں: ماسدہ برائے زینے کہ در ان شیران بسیار باشد.

ابدال: و آں عبارتست از داشتن حرفے بجائے حرفے، پس تاء در عدہ و ہمزہ در ابن کہ عوض محذوف ست ابدالش گویند مگر
 مجازاً، و ہمچنین تاء در أخت و بنت بجائے واؤ نہادہ اند اگر چہ مجاور و مقارن آنست؛ لہذا گویند: کہ وزنش فعة است نہ فعل، و واؤ
 در ان محذوف ست نہ مقلوب از تاء، و در قال گویند: کہ واؤ بدست الف نہ محذوف، و طریق شناختن ابدال چند چیز ست کہ در
 "شافیہ" و "شرح اصول" بیان کردہ. حرف ابدال: مراد از ایں آنست کہ ابدال جز بایں حروف نہ شود، نہ آنکہ ایں حروف ہمیشہ
 مبدل باشد، و نیز ابدال اینہا از جمیع حروف نبود بلکہ بعضے چنانکہ می آید. (رکاز الأصول)

نہ برائے ادغام: احتراز ست از مثل: اسمع، اصلش استمع تاء بسین برائے ادغام بدل کردند.
 اَنْصَتَ: خاموش شد روزیکہ جد طاہ نام لغزید. دَابَّةٌ: فتح ہمزہ، أصلہ: دابة بالف ساکن. باز: بسکون ہمزہ لغتے ست در
 بازی، و اصلش بالف مبدلہ از واؤ ست، و دلیل واؤی بودنش ابواز جمع اوست. مَوْقِدٌ: ہمزہ اصل آں واؤ ست مر از و قود.

ازْهَاءٌ وَعِینٌ: ای بدل از ہاء و عین. هاء: أصلہ: ماہ بدلیل أمواه و میاہ و امواء، و میاء ہم آمدہ. أَبَابٌ بَحْرٌ: در عباب بحر، عین
 ہمزہ بدل شد، و عباب بالضم بمعنی بلندی آب بحر.

والف از واؤ ویا وها و همزه، چوں: طائی و آل، ویاء از واؤ و الف و همزه، چوں: صیم و صبیة
و حبلی، وازیکی از دو یاسه حرف تضعیف و از نون سماعاً کثیراً، چوں: دینار و املیت و قصیت
و أناسی، و نزد بعضی املیت امللت و ولغت مستقلند، و از عین و باء و سین و ثاء در ضفادی....
^{عطف بر همزه} ^{اصلہ صوم جمع صائم} ^{بدل میشود} ^{بدل میشود} ^{نموده مہملہ مثبثہ}

طائی: و طیبی. و روزن سید یائے دوم، برائے تخفیف حذف شد و اول بالف بدل گردید.

آل: اصلش نزد کسانی اول ست، واؤ بالف بدل شد، و آن بقیاس اقربست، چنانکه صاحب "قاموس" اعتبار کرده، و نزد بصریان اصل آن اهل ست، ہاء بمزہ بدل شد و ہمزه بالف، کما فی "شرح الأصول"، رضی گفتہ: زیرا کہ ابدال ہاء بالف ثابت شد، بخلاف ہمزه، پس قول بعض شارحین: "کہ وجہ طول مسافت ظاہر نمیشود، و نزد بصریان الفش بدل از ہاء و ہمزه است" ساقط شد، و این مثال برائے ابدال واؤ و ہاء بنا بر دو مذہب ست، چنانکہ گفتہ شد، غایت کار آنکہ برائے ابدال ہاء بواسطہ است، و جز بواسطہ ابدالش نمیشود، و از اینجا وجہ آن دریابی کہ معنی نشر بغیر ترتیب لف کردہ مثال طائی اول گفت.

ہمزه: چوں: ذیب بیا از ذئب بمزہ. صبیة: از صبوة جمع صبی. حبلی: بیاء از حبل بالف. دینار: در دنار بتشدید نون بدلیل دنانیر. املیت: از امللت از املال عبارت زائد نویسانیدن، در قرآن ست: ﴿وَلْيُمْلِلِ الَّذِي﴾ (البقرة: ۲۸۲) ﴿فَهِيَ تُمْلَى عَلَيْهِ﴾ (الفرقان: ۵). قصیت: از قصصت، و تقصیص ناخن چیدنست، و جار بردی گفتہ: رواست کہ معنی قصیت اظفاری این باشد کہ آوردن اقصای آنز؛ چه سر ناخن بر میشود و همان اقصی است. أناسی: از أناسین جمع انسان، و مبردگفتہ: أناسی جمع إنسی است، پس یاء بدل از نون نباشد. جوابش داده اند کہ یاء در انسی برائے نسبت ست جمعش أناسی نیاید. (شرح الأصول، رضی) و ولغت مستقلند: زیرا کہ ہر دو وارد شدہ، پس یکے را اصل و دوم را فرع گفتن معنی چہ؟ و از عین: ابن حاجب گفتہ کہ این ابدال ضعیف ست، و جار بردی امثلہ از کلام شعراء آورده، در عین:

ولضفادی جمہ نقائق

و در باء:

من الثعالي ووخز من أرائها

و در سین:

فروجك خامس وأبوك سادي

و در ثاء:

قد مر يومان وهذا الثالي وأنت بالهجران لا تبالي

و این اشعار ضعف را رفع نمیکند. ثعالی: از ثعالب جمع ثعلب.

و ثعلبی و سادی و ثالی، و واو از یاء و الف و همزه، نحو: فهو، و میم از واو در فم، و از لام تعریف در
 "لیس من امیر امصیام فی مسفر"، و از نون در مانند عنبر و شنباء و صم بکم لزوما، و در
 بنام و طامه الله علی الخیر، و از باء در بنات مخر و ما زلت راتما و من کثم و نون از واو و لام
 در صنعانی و لعن و تاء از یاء و واو و سین و با و صاد، چون: أتلج
 عطف بر نون ممله در اولج بمعنی ادخل

والف: چون: اوادم، و همزه نحو: جون و جونة که در اصل بمزه بود. فهو: صیغه مبالغه از هي، أصله: هوي بر وزن فعول،
 و قیاس آن بود که واو یاء می شد. فم: أصله: فوه، باء حذف شده و او میم بدل گردید. در لیس إلخ: قول نبی ست ﷺ، و این
 ابدال لغت بنی حمیر است، و آنحضرت ﷺ نیز در خطاب با ایشان فرموده، شاعرے ازینان گوید:

ذاك خَلِيلِي وَ ذُو يِعَاتِبِي يَرْمِي وَرَائِي بِأَمْسِهِمْ وَ أَمْسَلَمَهُ

و از نون: ای جانیکه نون ساکن قبل یاء موحده باشد در یک کلمه، چون: عنبر، یا در دو کلمه نحو: سمیع بصیر، و اگر نون متحرک
 باشد چون: شنب بتحریک اوسط بمیم بدل نشود. (رضی) شنباء: بر وزن فعلاء از شنب بمعنی تیزی و خوش آبی دندان، گویند:
 امرأة شنباء.

لزو ما: زیرا که نون ساکن حرف ضعیف رخوه است بغنه طرف خیشوم دراز میشود، و باء شدیدة مجهوره شفوی، پس خروج از نون
 بحروف مخالف آن موجب ثقل است، و ادغام جهت التباس و بعد مخرج جائز، نه پس بمیم که مشارک نون در غنه و موافق باء در
 مخرج بود بدل کردند، و لفظی در عرب نیست که قبل باء آن میم ساکن باشد؛ تا التباس بدان لازم آید. (شرح الأصول)

بنام: از بنان بمعنی سر انگشت. و طامه الله: [خمیره کرد او را خدا بر نیکی]. از طامه ای طین او ساخت و خمیر کرد و پیدا نمود،
 و بعضی گویند: طانه و طامه دو لغت است، در "ارتشاف" است: که آنچه مدعیان اصالت طانه گویند: که بطیم جائے بطین
 نیامده خطاست؛ زیرا که یعقوب بطیم حکایت کرده. و از باء: ای بدل میشود هم. بنات مخر: از بنات بخرای دختران بخار، و آن
 ابر تنگ است که قبل موسم گرما از بخار متولد میشود؛ لهذا بد خیریت آن نامزد شد، ابن جنی گفته: اگر مخر بمعنی شگافتن گیرند بعید
 نباشد. (شرح الأصول، رضی) راتما: و راتبا ای همیشه بودم مقیم. من کثم: از کثم ای قریب شد.

صنعانی: در نسبت بصنعاء، گویا اول صنعای گفته و او را بنون بدل کردند، و بعضی گویند: همزه را بنون بدل کردند، و اول صحیح تر
 است؛ زیرا که میان همزه و نون مقارنت نیست، و مبرد گوید: همزه فعلاء در اصل نون است، پس نزدش بدل نیست. (رضی،
 شرح الأصول) لعن: در لعل حرف مشبه بالفعل.

وطست و ذعالت ولصت، وهاء از تاء و همزه نحو: هَرَقْتُ وَهَرَحْتُ وَهِيَاكُ وَهِنْ فَعَلْتُ
 فعلتُ ویا هناه، واز الف در مَهْ وَأَنَّهُ، ولام از نون وضاد در أَصِيْلَالٍ وَاِنْطَجَعَ، وطاء و دال از
 تاء نحو: حُصْطُ وَفَزْدُ وَاَجْدَمْعُوا وَدَوْلَجُ، وجم از یاء مشدود در حالت وقف نحو: فقیمج،
 واز محقق، نحو: حجتج و اَمْسَجَت. ورواست ابدال صاد از سین که قبل غین و خاء قاف و طاء
 بود، نحو: أَصْبَغُ وَصَلِخُ وَمَسْ صَقْرُ وَصِرَاطُ، وابدال زلّ از سین و صاد که قبل دالند و ساکن نحو:
 طست: أصله: طس بدلیل طسوس، سین دوم بتاء بدل شد. ذعالت: در ذعالب بمعنی پارچه کهنه، ولصت در لص، صاد
 دوم بتاء بدل شد. از تاء: فوقانیة نحو: رحمه در وقف. هیاك: از یاك، و هیاك نستعین قراءت آمده.
 یا هناه: بمعنی هن بندگان، أصله: هناو، واو متطرف همزه شد و همزه هاء گردید، ورضی گفته: نزد بصریان بدل از واو است، و نزد
 ابوزید و انخس برائے سکت، و نزد بعضی اصلی، و هو ضعیف. أَنَّهُ: ای انا ضمیر متکلم. أَصِيْلَالٍ: أصله: أَصِيْلَانِ، تغییر أَصْلَانِ
 جمع أَصِيلِ وقت مابین عصر و مغرب، نحو: رَغِيفٌ وَرَغْفَانِ. اِنْطَجَعَ: أصله: اضْطَجَعَ، و آل لغت ردی است.
 حِصْطُ: أصله: حصت، و فزد أصله: فزت از حوص بمعنی خیاطت و فوز، و این قسم شاذ است. برائے تغییر ضمیر.
 اجدمعوا: و آل شاذ است در اجتماعوا. دَوْلَجُ: در توالج موضع دخول و حشيان. فقیمج: در فقیمی منسوب بفقیم پدر قبیلہ، ابو
 عمرو گفته: یکے را از بنی حنظلہ پرسیدم: از کدام گروه هستی؟ گفت: فقیمج. (جار بردی) از محقق: متصل یا منفصل، یک
 حرف یابد، یا به حرف. حجتج: أصله: حجتی ای حج من، شاعر گوید:

لَا هُمْ إِنْ كُنْتَ قَبْلَتْ حَجْتَج

خدایا! اگر قبول کردی حج مرا.

اَمْسَجَت: در اَمْسِيت، و بعضی گویند: مر جمیش بدل از الف اسی است. قبل غین: بدانکه این حروف مجبوره مستعلیه اند و سین
 مهوس متسل: لهذا خروج از این بایں حروف ثقیل دانسته با صاد بدل کردند؛ زیرا که صاد در همیں و صغیر با سین و در استعلاء
 بحر و مذکوره موافق است، و اگر سین متاخر از این حروف افتد بدل نکنند، چون: قسیت؛ زیرا که فرو آمدن چنان دشوار نیست
 که بالارفتن. (رضی، شرح الأصول) صقرو: در سقر نام طبقه دوزخ.

ابدال زائے: سین حرف مهوس است و دال مجبور، و خروج بحرف منافی ثقیل است خصوصاً وقت سکون حرف اول، پس سین را
 براء بدل کردند؛ زیرا که در صغیر و مخرج مناسب سین است و در جسر موافق دال، و همچنین صاد از حروف مطبقة مهوسه رخواه است
 و دال از منفحة مجبوره شدیده. (رضی، و رکاز الأصول)

یَزْدَلْ وَفَزْدِي. و آمده است حذف یکے از دو حرف تضعیف مانند أَحْسَتْ و مُسْتَبَفِّحٌ و کسر میم.
در فصدی و تاء یا طاء در استطاع و یَسْتَطِيعُ، و تاءِ اول در یَتَسَّع و یتقی، و از یَجْتَثِقُ اللّٰه و استخذ در
بجذف تاءِ ثانی استخذ لزوما، و بلعنبر و علماء و ملماء در بنی العنبر و علی الماء و مِنَ الماء، و از تغیرات سماعی
بجذف لام - بجذف نون حذف در ید و دم و غد و اسم و أخ و أب و حم و هن و فم و ابن و أخت و بنت و جز آنست.
حذف لام کلمه اصله یدی اصله یدمو اصله سمو اصله اخو اصله ابو اصله حمو ارهنو ازفوه ازغبو ازأخوکه از بگو

فصل

حروف زوائد ای حروفی که زیادتی

مبتداء

یَزْدَلْ: در یسذل ثوبه میگذازد جامه خود را. آمده است: از یجذبان حذف است. مانند أَحْسَتْ: ای جانیکه ضمیر مرفوع متحرک پیوندد. بفتح و کسر میم: فتح در صورتیکه سین اول را بے نقل حرکت اندازند و کسره و فتیکه کسره آں بما قبل برند، غرض اول دو حرف تضعیف هرگاه مکسور یا مضموم باشد و بعد متحرک افتد انداختنش. بنقل حرکت و بلا نقل جائز، و اگر مفتوح ست از نقل حرکت فائده نیست، و اگر بعد ساکن ست، چون: أَحْسَتْ نقل حرکت لازم گردد. استطاع و یَسْتَطِيعُ: پس اگر تاء حذف کنند استطاع یسطیع گویند، و همین اولی ست، و اگر طاء اندازند استطاع یستیع گویند. یتسع و یتقی: أصلهما: یوتسع و یوتقی بود، و او را یتاء بدل نموده یتاء ادغام کردند، و چون یک تاء اندازند یتسع و یتقی بفتح تا خوانند.

تقی اللّٰه: امر زیراکه در یتقی بعد حرف مضارع متحرک بود، پس همزه نیاورند و یاء بجزم افتاد. استخذ در استخذ: که استفعال است ماخوذ از اخذ یتخذ، و بعضی گویند: اصل استخذ اتخذ بتشدید تاء از افتعال بود، اول از تاء مشدّد بسین بدل شد، چنانکه سین بدل میشود یتاء در شرار النّاس بجائے شرار الناس. (شرح الأصول) بلعنبر: [بجذف نون برائے تخفیف، پس یاء با اجتماع ساکنین افتاد.] حذف در ین مثال برائے تخفیف و کثرت استعمال است، و چون لام و نون متقارب هستند و ادغام جهت سکون ثانی متعذر شد حذف کردند، سیبویه گفته: این حذف جانیکه لام ظاهر شود قیاس است، نه جانیکه لام ظاهر نه شود، چون: بنی النجار. (شرح الأصول، رضی) جز آنست: چون: ناس در أناس، و لا أبال و لا أدره و لا أدري مضارع منفی، و لم یک در یکن، و لو ترد و لر تردی. (منه) حروف زوائد: مراد آنست که زیادت همیشه بدین حروف شود، نه آنکه این حروف همیشه زائد باشد، و گاهی ترکیب کلمه محض از این حروف گردد نحو: سال، و نیز زیادت آں بیکار نیست، بلکه برائے معنی، چون: انصر و أذهب، و الف ضارب و یاء تغیر، و گاهی برائے عوض میم اللّٰهم، و برائے تقخیم معنی چون: میم زرقم، و گاهی برائے غرض مد مثل الف عماد، و گاهی برائے امکان تلفظ همچو همزه وصل. (نظامی، جار بردی)

برائے غیر الحاق و تضعیف جز آں نیاید هویت السمان ست، دلیل زیادتی حرف اشتقاق ست
 کہ دلیل اصالت نیز بود، ای فرع بودن لفظ^{نہ} مر لفظ^{را}، و علامتش موافقت ہر دوست در مادہ و معنی،
 و عدم نظیر کہ ہم دلیل اصالت ست ای خروج کلمہ از اوزان عرب بر تقدیر اصالت حرف یا
 زیادت، و غلبہ زیادتش در محلش، و ترجیح یکے بر دیگر^{تفسیر اشتقاق}.

غیر الحاق: تضعیفی؛ زیرا کہ زیادت برائے الحاق تضعیفی گاہے ازیں حروف بود و گاہے از غیر آں، نحو: شمل و جلب،
 و زیادت الحاق غیر تضعیفی زیادت حروف نباشد. و تضعیف: ای تضعیف کہ برائے غیر الحاق ست؛ چہ آں گاہے ازیں حروف
 باشد چون: علم، و گاہے از غیر آں نحو: حرب. (جار بر دی)
 هویت السمان: [دوست داشتہ زنان فریہ را.] حکایتست کہ مبردمازی را از حروف زیادت پرسید، گفت:

هویت السمان فشیبنی وقد کنت قدما هویت السمان

مبرد گفت: کہ من حرف زیادت را می پرسم و تو شعر میخوانی، گفت: دوبار جوابت دادم. (نظامی)

اشتقاق ست: و آں سہ قسمت، یکے: تناسب در حروف و ترتیب، چون: ضرب از ضرب، و آنرا صغیر گویند، دوم: تناسب
 حروف غیر ترتیب، چون: جذب از جذب، و آنرا کبیر نامند، سوم: تناسب باعتبار مخرج نہ در لفظ، مثل: نطق از نطق، و آنرا کبیر
 خوانند. کہ دلیل اصالت: ای اصالت و زیادت ہر دو از اشتقاق شناختہ می شود.

در مادہ: ای در حروف اصلی و معنی، پس اگر در اصل حرفے از آن یافتہ شود نہ در فرع حکم کنند کہ در اصل زائد ست، چون: نون
 و یائے بلہینہ مصدر کہ در ابلہ نیست، و ہمچنین اگر در فرع حرفے باشند نہ در اصل گویند: آں حرف در فرع زائد ست، چون:
 میم و واؤ مضروب کہ در ضرب نیست. (شرح الأصول)

عدم نظیر: ای دوم دلیل زیادت حرف عدم النظیر ست. و دلیل اصالت ست: چنانکہ دلیل زیادت ست.

اوزان عرب: ای اوزان مستعمل نہ شاذ. بر تقدیر اصالت: پس اگر در لفظ از حکم زیادت حرفے خروج از اوزان عرب لازم
 آید حکم باصلی بودن آں حرف کنند، و اگر از حکم باصالت خروج لازم آید زائدش قرار دہند.

یا زیادت: چون: ملوط بالکسر و فتح و اوؤ و تشدید طاء، اگر ہمیش را زائد و واؤ را اصلی گویند خروج لازم آید؛ زیرا کہ مفعول در
 اوزان نیست، و اگر بالعکس گویند خارج نشود؛ چہ فاعول موجود ست نحو: عسود. در محلش: ای چون حرف در محلے واقع شود
 کہ زیادتش در آن محل غالب ست مر زائدش قرار دہند اگر مانع نہ بود، چون: میم مدین بہ یائے آں؛ زیرا کہ میم پیشتر در اول زائد
 شود، و این دلیل سوم است. و ترجیح یکے: حاصل آنکہ: اگر دو دلیل معارض شوند یکے حکم زیادت حرف کند دوم باصالت،
 پس اگر مر جھے با یکے یافتہ شود ترجیحش دہند، و الا ہر دو جائز بود.

اما اشتقاق قوی ترین دلائل است؛ ولہذا بِلَعْنِ فِعْلَنْ بود از بلغ، وترغوت تفعّلوت از
 ترغم، وسنبتہ فعلتہ از سنب با عدم نظیر ہر سہ، ومیم مراجل اصلیت از جہت ممرجل با غلبہ
 زیادتش در اول۔ دور کلمہ کہ محتمل دو اشتقاق است اگر ہر دو جلی باشند ہر دو وجہ ست اُرطی ہم
 فعلی بود وہم اُفعل؛ لوجود بعیر اُرط، واگر نہ ترجیح یکے، چوں: ملک، أصلہ: ملائک،
 نزدیک ابو عبیدہ مفعّل بود از لاک بمعنی اُرسل،
 قوی ترین الخ: و مقدم بر دو دلیل دیگر، پس بیچ یکے با او معارضہ نہ تواند کرد و با وجود اشتقاق دلیل دیگر معتبر نشود۔

بلغن: بکسر باء و فتح لام و سکون غین بمعنی بلاغت۔ فعلن: اگرچہ فعلن یافتہ نشد، و فعلل بسیارست چوں: قمطر۔
 ترغوت: بمعنی ترغم کمان وقت کشیدن۔ تفعّلوت: نہ فعللول با وجود کثرت آن، چوں: عضر فوط۔ سنبتہ: بفتح سین و سکون
 نون و فتح موحدہ و فوقانیہ۔ فعلتہ: نہ فعللہ با وصف کثرت آن، مثل: بعثرہ۔ با عدم نظیر: پس چوں اشتقاق دلیل قویست
 باقتضائے آن حکم کردند۔ میم مراجل: بمعنی جامہائے منقوش اصلی ست، و وزنش فعالل، نہ مفاعل۔
 ممرجل: می گویند: ثوب ممرجل ای منقوش، اگر میم دوم رازاند گویند وزنش ممفعّل باشد و آن در کلام عرب یافتہ شدہ۔
 دو اشتقاق: یا زیادہ از اں بدیں طور کہ آن کلمہ را دو فرع یا دو اصل بایک فرع و یک اصل مختلف در مادہ باشد۔
 جلی باشند: یعنی محقق کہ عبارت ست از توافق در معنی مشترک۔ ہر دو وجہ الخ: در اں کلمہ بلا ترجیح یکے۔ اُرطی: نام درختی کہ
 شتر آنرا میخورد۔ فعلی: باصالت ہمزہ زیادت الف آخر۔ اُفعل: بزیادت ہمزہ و اصالت الف کہ بدل از یاء ست۔
 بعیر اُرط: ای شتر خورندہ اُرطی، پس استعمال اول متقاضی آنست کہ ہمزہ اصلی باشد و الف زائد۔ برائے الحاق بجعفر: زیرا کہ اُرط
 بر وزن فاعل ست ہمزہ اش فاء کلمہ افتاد، و استعمال دوم می خواهد کہ ہمزہ زائد بود و الف اخیر مبدل از یاء، زیرا کہ اصل راط
 راطی بود، یاء بقاعدہ قاض افتاد و آن لام کلمہ واقع شدہ۔ (شرح الأصول، جار بردی) واگر نہ: ای اگر ہر دو اشتقاق واضح
 نباشد۔ ملائک: اتفاقاً بدلیل ملائک و ملائکۃ، ہمزہ را بعد نقل حرکتش بما قبل برائے تخفیف انداختند۔
 لاک: وَمَلَأْكَ وَمَلَأْكَ بمعنی رسالت مؤید آنست، پس میم زائد باشد، و گویند: این اشتقاق بعید ست؛ چہ اگر لاک بمعنی اُرسل
 باشد معنی ملک مرسل بکسر سین خواهد بود حالانکہ رسول ست۔ وجواب دادہ اند کہ مصدر میمی بمعنی مفعول ست، جار بردی
 گفتہ: اگر لاک بمعنی اُرسل ثابت شود این مذہب حق ست؛ زیرا کہ در اں نہ قلب لازم می آید و نہ بنائے نادر کہ در کلام عرب
 نباشد۔ (شرح الأصول، جار بردی)

و نزدیک بعضی مفعول از ألوكة بمعنی رسالت، و نزد این کیسان فعّال از ملك، و بر تقدیر فقد اشتقاق
 دلیل زیادت حرف خروج کلمه یا اختش از اوزان بود بر اصالت، کنون کنتال و نون قنفخو
 و خنفساء، و اگر بر زیادت هم خروج لازم آید نیز زائد است، کنون نرجس، مگر آنکه زیادتش
 در ال محل نیاید، کمیم مرزنجوش، و اگر بر پنج تقدیر خروج نبود زیادت غلبه است. غالب....
 از زیادت کلمه یا اخت آں

ألوكة: و ألوكة بر وزن و معنی رسول مؤید آنست، و بریں هم میم زائد بود، اصل ملك مالك قلب مکانی نموده همزه را بجائے لام
 آوردند، و بالعکس، و آں بسیار آید، و در ملك معنی رسالت هم ست، پس مناسبت معنوی شد. ملك: از ملك؛ زیرا که ملك
 مالك امور است که خدائے تعالی بدو تفویض نمود، پس میم او اصلی ست و همزه زائد، و دریں مذهب ضعف لفظی ست؛ زیرا که
 فعّال بنائے نادر ست و هم بعد معنوی؛ زیرا که مناسبت آں بالوكت قوی تر است. (شرح الأصول، جار بردی، نظامی)
 دلیل زیادت حرف: عدم نظیر باشد، و آں سه قسم، یک: خروج کلمه، دوم: اخت آں بر تقدیر اصالت، سوم: خروج کلمه بر تقدیر
 اصالت و زیادت ست. اختش: که موافق آں در حرف و معنی ست. بر اصالت: ای اگر حرف را اصلی گویند لازم آید که آں
 کلمه با اختش از وزن بیرون رود. کنون کنتال: بالضم بمعنی کوتاه بر وزن فعّال بضم فاء و فتح عین، و اگر نون را اصلی گویند
 وزنش فعّال باشد، و آں یافته نشد، پس کلمه از وزن بیرون باشد. (شرح الأصول) نون قنفخو: بکسر قاف و فتح فاء بر وزن
 جردحل، و خنفساء بضم خاء معجمه و فاء بر وزن قرفصاء، نون هر دو زائد قرار داده بر وزن فعّال و فعلاء گفتند، و اگر چه از اصلی
 گفتش ایس دو کلمه از اوزان بیرون نمیروند، لیکن از حکم اصالت در اینجا لازم آید که در اخوات شان أعني قنفخو بالضم و خنفساء
 بالفتح فاء نیز اصلی بود، و آں از اوزان بیرونست؛ چه فعلل بالضم و فتح لام اول یافته نشد.

نیز زائد: زیرا که حرف زائد چون در زیادت و اصالت دائر بود زیادتش حکم کنند؛ چرا که مزید جهت کثرت غیر مضبوط هستند.
 کنون نرجس: اگر آنرا اصلی گویند وزنش فعّال بکسر لام اول باشد، و اگر زائد قرار دهند بر وزن تفعّل بود، و هر دو یافته نشد.
 محل نیاید: پس لا جرم حکم باصالت آں کنند اگر چه بهر دو تقدیر خروج لازم آید. کمیم مرزنجوش: بفتح میم و زاء معجمه
 بعد مہمله و ضم جیم معرب مرزگوش نام گیاهے خوشبو، میمیش را اصلی گویند یا زائد خروج از اوزان لازم ست؛ چه فعّال و
 و مفعّال هر دو نیامده؛ لیکن زیادت میم در اول قبل چار حرف اصلی سوائے شبه فعل بعید ست، پس لا جرم باصالتش حکم دهند.
 غلبه است: ای غلبه زیادت حرف در موضعی که واقعت.

غالب: چون ادراک غلبه زیادت بر دریافت مواقع زیادت موقوف بود در ال شروع کرد.

ست زیادتی حرف تضعیف با سه حرف اصلی، چون: کرم و قردد و عصب و مرمیس،
و تکریر فاء تنهاری و انبوء، و زلزله و قوقیت رباعی ست نه از باب تکریر، و همزه و میم در اول با سه
حرف اصلی فقط. و مطردست میم در اسم فاعل و مفعول و ظرف و مصدر و آلہ اگر چه باز یازده از سه
بود، و یاء با سه حرف و یازده مکرر در اول رباعی غیر مضارع،

حرف تضعیف: [یک یا دو برائے الحاق و غیر آں.] و آل دوم ست از دو حرف: زیرا کہ تکرار بدو حادث میشود، و ہم زیادت
مرتبہ ثانی ست از اصالت، و سیبویہ گفته کہ یکے بدون تعین زائد ست؛ چه تکرار از ہر واحد میتواند شد، و نزد غلیل اول متعین ست؛
زیرا کہ در کرم حکم بزایدات اول برائے سکون بہتر ست، پس ہمچنین در غیر آں. (شرح الأصول)

سہ حرف اصلی: مثل تکریر عین برائے غیر الحاق. قردد: زمین بلند، مثال تکرار لام برائے الحاق: جعفر، و دران ہم مثل
کرم یک حرف مکرر ست. (رکاز الأصول) عصب: بمعنی شدید از عصب، و زلزله فعل لعل تکرار عین و لام برائے الحاق
بسفر جل. مرمیس: بمعنی سخت از مرأسة ست، و زلزله فعل لعل تکرار فاء و عین برائے الحاق بخند ریس.

تکریر فاء: بدون تکریر عین و لام. روا نبوء: پس جائز نیست مثل: ضرب؛ زیرا کہ مستلزم ادغام ست، و آل جہت لزوم
ابتداء بسکون متغذر، و اگر ہمزه وصل آرند التباس لازم آید، و اگر ادغام نکنند ثقیل ماند؛ لہذا باب دون قلیل ست، و اجتماع
متجانسین در نصیر از قبیل تکریر فاء نیست؛ چه و زلزله فعل ست نہ فاعل، و اگر بعد عین تکریرش کنند تکرار حرف بفصل حرف
اصلی غیر مکرر لازم آید، و آل ثابت شدہ، پس آنچه در "شرح الأصول" است کہ ایں ثقل و قے لازم آید کہ تکرار بدون فصل
شود بالیکہ ہیچو ثقل در نصیر موجود است فقط ساقط شد. (جار بردی، رکاز الأصول)

قوقیت: از قوفاۃ بمعنی آواز کردن مرغ. رباعی ست: نزد بصریان بر وزن فعل و فعللت. نہ از باب تکریر: چنانکہ کوفیان
گویند؛ زیرا کہ اگر در زلزله فاء و عین را در قوقیت ہر دو حرف علت را مکرر و زائد گویند کلمہ بر دو حرف باقی ماند، و اگر یک حرف را
مکرر و زائد قرار دہند تحکم لازم آید. (شرح الأصول) در اول: چون: أفکل بر وزن أفعّل، و فعل ہم گفته اند چون: ماسل
نام موضع، بخلاف بنیل کہ ہمزه اش در وسط ست و اصلی ست. حرف اصلی: و اگر حرف زائد باشد مضائقہ نیست، نحو: أخصیل
بر وزن أفعیل. فقط: کم از آل نہ زیادہ، پس ہمزه ابل و اصطبل اصلی باشد. باز یازہ از سہ: نحو: مخرج و متخرج و مخرج
و مضروب و منصر و جزآں. یا با سہ حرف: [اصلی چون: یرمع و یلمع.] ای و غالب است زیادت یاء تحتانیہ.

یا زیادہ: از سہ، چون: سلحفیۃ بمعنی جانورے. اول رباعی: اصلی کہ آنجا زائد نشود، پس يستعور فعل لول ست، چون:
عصر فوط یفعلول. غیر مضارع: کہ آنجا ناچار اصلی نیز زائد بود، نحو: یدخرج.

والف وواؤ باسه حرف یا زیاده مگر اول. ونون اگر ثالث ست وساکن یا آخر کلمه بعد الف، و مطرد
 اصل چوں حمار وجدول
 ست در مضارع و بعضی ابواب. و تاء مطرد ست در تفعیل و بعضی ابواب مانند رغبت. و سین در
 زیادت نون چوں نصرب عطف بر نون عطف بر تاء
 باب استفعال، اما لام کم آید، و هاء کمتر بل نیاید بقول بعضی نحو: زیدل و عبدل و أهراق. چوں
 از لام در زیدل در عبدل
 غالب متعدد بود همه زائده اند اگر ممکن ست نحو: إهجیری، و الا حرفی که مستلزم خروج نبود چوں
 غالب الزیاده از اوزان عرب
 میم مدین، نه یالیش، و طائے قطوطی نه الفش، لوجود مفعول و فوعول، نه فعیل و فعولی، ...
 تا بر وزن فعیل بود ثانی

یا زیاده: نحو: سروح بالكسر و حائے مہملہ ناظر طویلہ، و کنہور بر وزن سفر جل سحاب متراکم.
 مگر اول: یعنی الف و واؤ در اول زائد نشود، پس در ورتل بمعنی داهیہ ملحق بسفر جل بر وزن فعلن است، و الف در اول نیاید.
 و نون إلخ: یعنی زیادت نون انگاہ غالب ست کہ در رتبہ ثالث ساکن افتد، چوں: عرند بصفتین، یا آخر کلمہ بعد الف نحو:
 عمران، و اگر ثالث متحرک باشد اصلی ست نحو: بر ناساء، کذا قیل. بعضی ابواب: ثلاثی مزید نحو: انفطر و احرنجم.
 بعضی ابواب: مثل: تفاعل و تفاعل و استفعال و تفعیل و جزآں. رغبت: مصدر، و ہمچنین بحوال.
 و سین: در باب استفعال مطرد ست، و زیادتش در اسطاع یسطیع کہ اصلش نزد سیبویہ أطاع یطیع است شاذ بود، و مختصری
 سین سکہ را کہ در حالت وقف بعد کاف خطاب مؤنث ے افزایند نحو: أکر متکسن زائد شمرده، و این حاجب قول آورد کرده؛
 زیرا کہ دریں ہنگام شین کشکشد ہم کہ برائے فائدہ مذکور می آرند زائد شمردن خواهد افتاد حال آنکہ شین از حرف زیادت نیست.
 اما لام: کم آید در اول و وسط زیاده نشود جز در آخر بعضی الفاظ یافتہ نہ شد، بعضی نفی زیادت آں کرده اند.
 بل نیاید: زیاده گفتن یعنی کلمہ بر تقدیر زیادتی ہمہ از سہ حرف اصلی کمتر نمایند. بعضی: یعنی مبرد؛ و لہذا آں از حروف زیادت
 نشمرده. أهراق: أصله: أراق، ہمزہ را بہاء بدل کردند، و چوں گمان میشد کہ ہاء فاء کلمہ است آنرا ساکن کردہ ہمزہ وصل
 آوردند، و هراق ہم آید، و مبرد را میرسد کہ گوید: الف در اں زیاده است؛ چہ هرق ہم می آید.
 غالب متعدد: یعنی اگر در کلمہ دو حرف یا زیاده یافتہ شود کہ زیادت آں در اں موضع غالب ست.
 إهجیری: بکسر ہمزہ و جیم بمعنی داب و شان، پس ہمزہ و یاء و الف در اں زیاده است بجهت غلبہ زیادت اینسا بقائے کلمہ بر سہ
 حرف اصلی و زنش افعیلی ست. و الا: ای اگر زیادتی ہمہ ممکن نبود؛ زیرا کہ بر دو حرف اصلی میماند.
 میم مدین: کہ زائد ست و زنش مفعول. قطوطی: نام موضعیکہ طائش زائد ست و زنش فوعول.
 نہ الفش: تا بر وزن فعیل باشد. مفعول: ناظر ست بدین، و فوعول بقطوطی. و فوعول: در کلام عرب چوں: عثوثل.

و اگر هر دو موجب خروج اند پس حرفی که زیادش زیاد بود از دیگر، چون: واؤ کو الل نه همزه اش اگر چه فوعل و فعال هر دو نایابند، و اگر هیچ کدام باعث خروج نشود و در کلمه فک ادغام بود با شبهه اشتقاق بر شق تریج دهند یکی را بفک ادغام، و بعضی بشبهه، پس یا جج یا فعمل بود. زیادت جیم برائ الحاق، یا فعمل؛ لوجود آج، و اگر شبهه بر هر دو شق ست تریج بفک ادغام ست،

موجب خروج: یعنی هر که رازاند گویند کلمه از اوزان عرب بیرون رود. کوالل: بمعنی کوتاه بر وزن فوعل ملحق بسفر جل. هر دو نایابند: لیکن زیادت واؤ در وسط کلمه بیشتر است از زیادت همزه در آل؛ لہذا واؤ رازاند گیرند نه همزه را. بدانکه خروج از اوزان باشبهه اشتقاق که معنی آن عنقریب میدانی معارض شود بایں طور که اگر در لفظی زیادت حرفی حکم کنند خروجش از اوزان عرب لازم نیاید، لیکن شبهه اشتقاق مفقود گردد. و اگر زیادت حرفی دیگر حکم کنند خروج لازم شود که فقدان شبهه اشتقاق دریں صورت هر دو وجه رواست هر کرا خواهند اختیار کنند، چون: مسیک بفتح میم و یاء اگر میمیش رازاند گویند و زنش مفعل باشد و آل موجود ست و ماده آل سیک بود و آل یافته نشد، پس شبهه اشتقاق مفقود گردد، و اگر یاء رازاند قرار دهند و زنش فعیل باشد و آل ز اوزان عرب نیست، لیکن ماده اش مسک بود و آل ثابت است، پس شبهه اشتقاق باقی ماند، بالجمله رواست که و زنش مفعل گویند یا فعیل. (شرح الأصول) باشبهه اشتقاق: [ای بر شق واحد یعنی بر تقدیر زیادت که مخالف فک ادغام ست، یعنی فک ادغام زیادت آتزا مقتضی نباشد. (منه)] یعنی در کلمه هم ادغام باشد و هم شبهه اشتقاق، و آل عبارتست از یافته شدن لفظی از ماده لفظ دیگر بدون مناسبت معنوی میان هر دو. (رکاز الأصول وغیره) بفک ادغام: ای بدلیل جواز آل، یعنی جواز فک ادغام مقتضی زیادت حرفی که باشد همان رازاند گویند اگر چه شبهه اشتقاق از دست رود؛ زیرا که اشتقاق یقینی نیست، پس چرا ثقل فک ادغام در حرف متجانس اصلی بر خود لازم گیرند. بشبهه: یعنی شبه اشتقاق از دست ندهند، و باقی ماندن آل مقتضی زیادت حرفیکه باشد همان رازاند گویند اگر چه فک ادغام لازم آید؛ تا حتی الامکان لفظ موضوع مستعمل از دست نرود. یا فعمل: اگر بفک ادغام تریج دهند.

برائ الحاق: بحذف پس فک ادغام صحیح باشد؛ زیرا که در ملحقات ادغام نشود اگر چه ماده اش یاج خواهد بود و آل موجود نیست. لوجود آج: بمعنی روشن شد، یعنی یاء رازاند و جیم را اصلی گویند؛ چه شبهه اشتقاق آل موجود ست، و فک ادغام را بر شاذ محمول کنند، اگر جیم زائد گفته شود بنائے مہمل کہ یاج باشد لازم می آید.

بر هر دو شق: یعنی از دو حرف هر کرا خواهند رازاند گویند شبهه اشتقاق از دست نرود. تریج بفک: پس حرفی را که جواز فک ادغام مقتضی باشد رازاند گویند؛ زیرا که تریج شق دوم نیست و شبهه در هر دو صورت باقیست.

چوں: مہد؛ لوجود مہد وھد، واگر بک نبود ترجیح بشبہ بود، ونزد بعضے بوزن اغلب،
 پس موذب مفعل باشد؛ لوجود وذب، نہ مظب ورمٰن فعلاں بود، لوجود رم، ونزد بعضے
 فعال کہ ایں وزن در بابش اغلب ست، واگر شبہ بہر دو تقدیر ست ترجیح دہند بوزن اغلب،
 وبعضے باقیس، پس حوَمَان نہ فوَعَال از حَمَنْ ست بل فعلاں از حوم کہ اغلب ست، وَمَوْرَقُ مَفْعَلٌ
 بود، نہ فوَعَلٌ کہ اگرچہ در ان اقیس ست اما مغلوب ست،
زیادت حرف تہیف
 وزن فعلاں از فوَعَال بفتح نام شخصے

لوجود مہد: [یعنی گہوارہ وزمین وجزآں]. یعنی مہد در ادھر دو صورت مادۂ اشتقاق موجود ست برابر ست؛ کہ از مہد گیرند
 ودال دوم را زائد برائے الحاق گویند؛ تا وزن فعلل بود، یا از ھد گویند، ومیم را زائد قرار دادہ بر وزن مفعل خوانند، لیکن حکم
 بزیادت دال لازم ست؛ تا فک ادغام شاذ نبود. اگر بک: ای اگر ہر یک شبہ اشتقاق باشد و فک ادغام نبود.
 ترجیح بشبہ: زیرا کہ مرج دیگر نیست. نزد بعضے: حاصل آنکہ: اگر در لفظے بر تقدیر زیادت حرفے شبہ اشتقاق میشود لیکن
 وزن مقلوب لازم می آید، و بر تقدیر زیادت حرف دیگر بر وزن اغلب میماند لیکن شبہ اشتقاق از دست میرود و دریں صورت نزد
 بعضے ترجیح بوزن اغلب ست، ونزد جمہور بشبہ اشتقاق؛ زیرا کہ رد کلمہ بطرف ترکیب موضوع مستعمل اگرچہ وزن مغلوب باشد
 از ان بہتر ست کہ بترکیب مہمل رد نمایند و وزن اغلب حاصل کنند. موذب: نام موضعے کہ در ان فک ادغام نیست و شبہ
 اشتقاق موجود. مفعل: بزیادت میم واصلت واؤ. وذب: بمعنی دام، پس وزنش فوَعَل باصالت میم و زیادت واؤ نبود.
 لوجود رم: بمعنی أصلح یا اکل ورمٰن موجود نیست؛ تا وزنش فعال گویند. نزد بعضے: ای نزد مرجان بوزن اغلب.
 در بابش: ای اسمائے اشجار واثمار. اغلب ست: چوں: تفاح سیب، وکراث گندنا وجزآں. شبہ: یعنی بر تقدیر وزن اغلب وغیرآں.
 ترجیح دہند: اگرچہ وزن اقیس معارض شود، پس حرفے را کہ وزن اغلب مقتضی زیادت باشد زائد گویند.
 بعضے باقیس: یعنی اگر لفظ ہر یک تقدیر بر وزن اغلب میشود و بر تقدیر دوم بر وزن اقیس ترجیح دہند. (منہ)
 حومان: بالفتح نبات بر وزن فوَعَال بزیادت واؤ مشتق از حمن بمعنی کنہ، ہندی: چھڑی نیست؛ زیرا کہ آں وزن مغلوب
 ست، بلکہ بر وزن فعلاں بزیادت الف مشتق از حوم بمعنی گرد گردید نست، واینجا وزن اقیس معارض نیست.
 فوَعَل: باصالت میم و زیادت واؤ از مرق. کہ اگرچہ: کاف برائے علت و بیان ہر دو میتواند شد، یعنی وزن فوَعَل در امثال موق
 کہ اولش میم مفتوح و ثانی واؤ ساکن و ثالث حرف مفتوح باشد بقیاس نزدیکتر ست بہ نسبت مفعل بفتح عین؛ زیرا کہ مفعل از مثال
 واوی صحیح اللام بکسر عین مے آید چوں: موعِد و موحل و موضع، کذا فی "شرح الأصول". (منہ)
 اما مغلوب ست: و مفعل غالب؛ لہذا بر غالب حکم کردہ شد کہے کہ ترجیح باقیس بیند وزنش فوَعَل گوید.

واگر اعلبیت نبود هر دو برابرند، چوں: اُرْجُوَان اُفْعَلَان سِت یا فُعْلَوَان، واگر شبهه اصلاً نبود پس با اعلبیت، واگر نباشد هر دو برابرند.

ای اعلبیت هم نباشد

فصل

تمرین ای علم که ازان جواب کیف تبی من کذا مثل کذا؟ آسان شود، یعنی اگر بنا کنی مثلاً از دعا مانند صحائف، و در آن آنچه قیاس خواهد بعمل آری، چگونه آید جوابش دعایا بود،

فرع

از ابدال و غیره

ای در مصنوع

اگر اعلبیت: یک از دو وزن را و شبه اشتقاق بهر دو تقدیر بود. هر دو برابرند: ای هر دو وزن برابرند در صحت و اعتبار، یا هر دو حرف برابرند هر کدام را که خواهند زائد قرار دهند. (منه) اُرْجُوَان: بضم همزه و جیم رنگ سرخ معرب از رِجُوَان. افعلا نست: بر تقدیر زیادت همزه و اصلت واو چوں: افعوان از ترکیب رجأ یرجو، یا فَعْلَوَان بر تقدیر اصلت همزه و زیادت واو، مثل: عنفوان از ترکیب اُرج بمعنی خوشبو، و پنج یک ازین دو وزن بر دیگرے غالب نیست. (شرح الأصول) پس با اعلبیت: یعنی بر تقدیر زیادت حرفیکه وزن غالب حاصل آید همان را زائد گویند نحو: إمعة بمعنی سست راء بر وزن فَعْلَة باصالت همزه و زیادت حرف تضعیف، نه فَعْلَة بزیادت همزه؛ زیرا که وزن فَعْلَة بسیار سست چوں: دَبْنة و قَبْنة، و فَعْلَة کمتر مثل: إغْلَة، و اِمْع و مِع هر دو مفقود ست. هر دو برابرند: چوں: اسطوانة که بر وزن افعواله بود یا فَعْلَوَانه هر دو نادر ست، و سطن و أوسط معدوم، و فیه شیء. تمرین: در لغت خوگر فتن، و وضع آں برائے امتحان متکلم است.

کیف تبی إلخ: [چه گونه می سازی یا ساخته میشود از چنین لفظ مثل چنین؟] معنی آں نزد جمهور آنست که اگر تغییر دهی لفظ اول را، و تصرف کنی در آن با بقائے ماده اصلی، و گردانی آنرا بر صورت لفظ ثانی در حرکات و سکنات و ترتب اصلی و زائد، و بعمل آری در مصنوع آنچه مقتضای قیاس بود از تعلیل و ادغام و حذف و قلب و جزآں بر چه صورت شود؟ و ناگزیر ست از تخالف صیغه هر دو ماده آں گویند: از ضرب مثل: خرج یا یضرب بساز. و هم از رباعی ثلاثی نه سازند، هان بنائے مثال مجرد از مزید مضائقه ندارد، پس اگر حروف مبني منه از مبني عليه زیاده بود زوالد را اندازند، و از مستغفر مانند کفف غفر سازند، و جرمی گفته: بنائے آنچه در کلام عرب نبود و انیست اگر چه مثل آں موجود باشد؛ زیرا که اختراع لفظی خواهد بود، گویند: که از ضرب مثل: دخرج بساز، جوابش داده که ایں محض امتحانست نه برائے استعمال لفظ مبني. مانند صحائف: که ازان صورتی صحائف ساخته شده.

دعایا: أصله: دعاوی، جمع دعیة، أصله: دعیوة، پس یاء که در جمع بعد الف ست و در مفرد مدّه زائده بود همزه گشت، و واو یاء گردید دعائی شد، پس همزه را بیاء بدل کردند و فتح دادند، و یاء را بالف دعایا شد بقاعده خطایا. (منه)

پس دعا مبني منه ست، وصحائف مبني عليه ودعايا مبني، وابو علی گوید: بیگنی و بیفزائی در مبني آنچه در مبني عليه افتاده و افزوده بود قیاساً، و نزد بعضی شرط قیاس نبود، چون بناکنی از ضرب مثل: محوی نزد جمهور مضربی شود، و نزد ابو علی و بعضی مضربی، و از دعا مثل اسم و غدِ دَعُو و دَعُو، و نزد بعضی اذع و دَع، و بنائے عَنَسَل و قنفخر از عَمِل، و قال: عَمَل و قَنُول و عَمَل و قَنُول آید بلا ادغام نون؛ تا التباس بفعل و فعل نیاید.

بفتح و ال بفتح و ال بفتح و ال

آنچه در مبني عليه: یعنی آنچه در مبني عليه بقاعده و قیاس افتاده بود از مبني هم افگندند اگر چه قاعده حذف در آن نبود، خلافاً للجمهور. شرط قیاس: یعنی میگویند: که آنچه در مبني عليه بقیاس یا بغیر قیاس حذف شده است در مبني هم اندازند، و نزد جمهور حذف در مبني و قنیت که در مبني قاعده حذف یابند، پس در حذف اختلاف شد، و اتفاق برینست که زیاده کنند و قلب سازند در مبني برابر زیادت و قلب مبني عليه، و اجماع است بر حذف زوائد مبني عليه در مبني و قنیت که گنجایش آن ندارد، و بر عدم ابدال و ادغام در مبني و قنیت علت ابدال و ادغام که در مبني بود مفقود باشد. (رکاز الأصول)

محوی: بضم میم و فتح حاء و کسر واو یائے مشدد منسوب بمحی اسم فاعل از تفعیل که یائے اخیر و یکے از دو یائے مشددش افتاده یائے دوم واو شد، چنانکه در نسبت گذشت. مضربی: بضم میم و فتح ضاد و کسر راء مشدده و بایء موحده قبل یائے مشدده، پس یچ حذف نکنند؛ چه قاعده حذف که در محوی بود اینجا یافته نشد.

مضربی: بضم میم و فتح ضاد و کسر راء قبل یائے مشدده بر وزن محوی بحذف لام کلمه و یک عین، چنانکه در مبني عليه قیاسی بود اگر چه در مبني قاعده حذف یافته نشده. دعو و دعو: اول: مثل: اسم ست؛ و ثانی، مثل: غد؛ چه اصل اسم سمو بکسر سین یا ضم آنست، لام کلمه حذف نموده بعد اسکان همزه وصل آوردند، و اصل غد غدو بود و او را انداختند، و این هر دو حذف خلاف قیاس ست، پس نزد جمهور و ابو علی از مبني حذف نکنند. (نظامی، شرح الأصول)

ادع: بر وزن اسم و غد، و حذف آنچه خلاف قیاس در آن هر دو حذف شده. عَنَسَل: بفتح عین و سین، ناقه سریع السیر.

قنفخر: بکسر قاف و فتح فاء جسیم. قنول: مثل: عَنَسَل از قال. عَمَل: بتشدید لام، مثل: قنفخر از عمل.

قَنُول: بتشدید لام، مثل: قنفخر از قال. اوغام نون: در میم و واو در هر چهار مثال با وجود قاعده اوغام. بفعل: ناظر ست با ولین، و فعل اگر چه مختص بافعاست، لیکن گمان میرود که شاید علمش کرده باشند، و میدانے که هنگام خوف التباس اوغام نمی کنند. (رضی) فعل: [بکسر فاء و تشدید عین و لام]. ناظر ست باخیرین، ای التباس باین وزن لازم می آید چون: غلکذ و سلغد،

پس هرگاه عمل با دوغام گوئی معلوم نشود که اصل کلمه است یا مثل: قنفخر مدغم. (جار بردی، رکاز الأصول)

وجحفنل از کسر وجعل ممتنع ست برائے ثقل، ویا لبس به فَعَلَل. وبنائے أبکم از وَايَ
وَأَوَى أَوْءٍ وَأُووٍ بود. وإِجْرِدٍ وَأَيَّ وَإِيوٍ وَإِيَّ واطلختم إِيثِيَاً وَإِيوِيَاً.

جحفنل: بتقدیم جیم مفتوح بر حائے مہملہ وفتح فاگندہ لب. ممتنع ست: پس کسسر وجعلنل گفته نہ شود.

برائے ثقل: اگر ادغام نکنند؛ چه میان نون وراء ولام شدت اتصال است، وعدم ادغام باعث کمال ثقل.

لبس به فعلل: فعلل بفتححتین و تشدید لام اول مفتوح، نحو: شفلج، ای اگر ادغام کنند التباس بدیں وزن لازم آید، و معلوم نشود کہ اصل کلمہ است یا فعلل مدغم. أبکم: بضم اول و ثالث پوست مقل. وَايَ: لفیف مقرون مہوز عین بمعنی قصد.

أَوَى: لفیف مقرون مہوز فائ رجح. أَوْءٍ: از أَوْءٍ، مثل: أبکم، أصله: أَوْءِ، ضمہ ہمزہ دوم بمناسبت یاء بکسرہ بدل شد أَوَايَ گردید، اعلال قاض کردند أَوْءٍ بکسرہ یاء تنوین شد. أُووٍ: بکسرہ یا تنوین، مثل: أبکم از أَوَايَ، أصله: أَوَوِ ضمہ واو بکسرہ بدل شد و ہمزہ دوم بر اجتماع ہمزتین بواو، و تقلیل قاض کردند، بعضی بادغام او گویند، و بعضی بدون آنچه واو مبدل از ہمزہ مدغم نشود. (رکاز الأصول)

إِجْرِدٍ: ای وبنائے إِجْرِدٍ از اں ہر دو، وإِجْرِدٍ بالكسر وکسر راء ترہ الیست. وَايَ: [قائل آں انخفش است.] از وَايَ، أصله: إِيوِي، واو بہت سکون و کسر ما قبل یاء شد و اعلال قاض گردید. إِيوٍ: ای مثال إِجْرِدٍ از وَايَ، در اصل إِيوِي بود، یاء بقاعدہ قاض افتاد، و ہمزہ ساکن بہت کسرہ ما قبل بیاء بدل شد ایو حاصل آید، پس نزد بعضی قلب و ادغام نہ کنند اگرچہ یاء و واو جمع آمدہ و اول ساکن ست؛ زیرا کہ واو مبدل از ہمزہ است، چنانکہ در ایواء مصدر، و بعضی گویند: ہر گاہ ابدال ہمزہ بیاء واجب شد قلب واو کہ بعد آنست بیاء و ادغام یاء در یاء نیز شود، و قیاس آنکہ در آخرش سہ یاء جمع شود حذف اخیر ست، نزد بعضی نسیاً منسیاً حذف شود، بریں تقدیر ای بہر سہ حرکات آید، و نزد بعضی منوی در رفع و جر، پس ای بکسر و تنوین در رفع و جر گویند.

اطلختم: ای بنائے اطلختم بر وزن اقشعر بمعنی تاریک شد و از وَايَ و آوَى.

إِيثِيَاً: ای از وَايَ بریں صورت آید بکسر ہمزہ و سکون یاء و فتح ہمزہ تشدید یائے مفتوح والف، اصلش إَوَايَ بسہ یاء بود. بر وزن اطلختم، واو بہت کسر ما قبل یاء گردید ای ای شد، یائے ساکن در متحرک ادغام یافت و یائے اخیر برائے فتح ما قبل الف شد إِيثِيَاً حاصل شد. (رضی، رکاز الأصول) إِيوِيَاً: مثل: اطلختم از إَوِي بکسر ہمزہ و سکون یاء و فتح واو و یائے مشدد قبل الف، أصله: إَعَوِيَّ بسہ یاء، یائے اول در ثانی مدغم شد و ثالث برائے فتح ما قبل الف گردیدہ و ہمزہ از کسرہ ما قابل یاء گشت إِيوِيَاً حاصل آمدہ و یاء در واو مدغم نشود بالاتفاق؛ زیرا کہ ہمزہ اول برائے وصل ست، پس ہر گاہ بوصل یا مفتوح واقع شود ہمزہ دوم باز آید؛ زیرا کہ علت ابدالش بیاء باقی نخواہد ماند، مثل قال إِيوِيَاً.

وبنائے اغدودن از بیع وقوة إِبْيَعِ اقْوَوَى شود، وقیل: اِقْوَيَّا، وعصفور از قوة قوي. وبنائے قذعمل از قضی قضی بخذف یائے ثالث منسیاً وقذعميلة قضیة وقضویة مانند مُحیی ومُحوي وجحمرش قضیاً، وقیل: قُضِيَّ وحلباب قضیضاء. وبنائے دحرجت از قرأ قرأیت وسبطر قرأی. واطمأننت اقرأیات، ومضار عَش یقرءنی. چوں بنا کنند از روای مثل کوکب، پس جمع بواو ونون کرده ییائے متکلم اضافت نمایند اَوَيَّ شود.
 بعد تخفیف همزه

عصفور: ای وبنائے مثل عصفور بالضم کجنگ. قوي: بالضم وتشدید واو مکور ویائے مشد. قذعمل: بضم قاف وفتح ذال وکسر میم. قضی: بضم قاف وفتح ضاد وتشدید یاء اصل آں قضی بیه یاء روزن قذعمل. منسیا: چنانکه قاعده اجتماع سه یاء ست ویا ادغام یائے اول در دوم. قضیة وقضویة: [ای بنائے آں از قضی.] اول بضم قاف وفتح ضاد ویائے مشد مکور قبل مشد مفتوح، و دوم بضم قاف وفتح ضاد وکسروا ویائے مشد مفتوح، در اصل قضیة بچهار یاء بود، پس خواه یائے اول را در دوم و سوم را در چهارم بجهت سکون آنها ادغام کرده قضیة گویند، خواه اول را حذف نمایند و دوم را بواو بدل کنند تا قضویة شود. مانند محیی: بدو یائے مشد و محوی بخذف یائے اول وقلب دوم بواو در نسبت محیی باسم فاعل که قاعده در باب نسبت گذشت. جحمرش: ای بنائے مثل جحمرش بفتح جیم ویم وکسر راء از قضی. قضیاء: بالفتح وتوین، أصله: قضی بیه یاء اول مفتوح دوم مکور، یائے اخیریه نسیا حذف شد چنانکه قاعده اجتماع سه یاست، ویائے دوم برائے فتوح ما قبل الف شد و با اجتماع ساکنین افتاد، و آنچه گفته اند که یائے اخیر ساکن شود و با اجتماع ساکنین بیفتد محل تا مل ست. قضی: تغلیل قاض در قضی و عدم اعلال یائے دوم که برائے الحاق است. حلباب: بکسر حائے مهمله ولام اول و سکون بائے موحده گیاهی ست. قضیضاء: أصله: قضیضای. بتکرار عین ولام، یاء بقاعده رداء همزه شد. قرأیت: أصله: قرأت، همزه دوم که در موضع لام ست بیاء بدل شد. سبطر: بکسر سین وفتح باء و سکون طاء وراء بنایش از قرء.

قرای: أصله: قرأء، همزه دوم که در لام ست یاء شد، وچون یاء بعد سکونست حرکت بران ثقیل نباشد.

اقرأیات: أصله: اقرءت همزه دوم لام بود یاء شد و هنگام اجتماع همزات اول و ثالث بحال می ماند. (شرح الأصول) یقرئی: بروزن بقرع، أصله: یقرء، حرکت همزه میانه باول داده جهت کسر ما قبل بیاء بدل نمودند، وادغام در سوم نکردند؛ چه در همزه ادغام نشود. چوں بنا کنند: این سوال ابن جنی از ابن خالویه کرده بود در جواب حیران شد. اَوَيَّ: بفتحتین وتشدید یاء؛ چه مثل کوکب از وواي است، یائے متحرک از فتوح ما قبل الف شد، حرکت همزه بما قبل برده برائے تخفیف انداختند، =

وازا أولق مثل: اخشوشن الناس ایلولق الالاق.

فصل

در خط:

یاسین اگر اسم حرف هجا بود کتابتش یاسین ست، واگر اسم شی دیگر ست یاء سین بود ویس، ودر مصحف مجید بر هر دو تقدیر اخیر ست. بدانکه اصل در خط هر کلمه کتابت آنست بحر و فحش بصورتیکه ^{ای نوشتن بصورت مسکونی} مر او راست در وقت ابتدا بااں ووقف بر ااں؛ ولهزاره زیداً و محییء مه جئت بهاء نویسند، ومانند بزید و لزید و کزید و منک و ضربکم متصل نگارند.

= ووی گردید، واو اول را همزه کردند چون او اصل، هر گاه جمعش بواو و نون نمودند اوون شد باسقاط الف مثل مصطفون، و هنگام اضافت بیائے متکلم نون جمع افتاد اووی شد، وبقاعده مسلمی اوی حاصل آمد. (جار بردی، رکاز الأصول)
ایلولق: مثل: اخشوشن، أصله: اولولق، اگر وزن اولق فوعل بود اولولق ست، اگر اصلش افعَل باشد بهر تقدیر همزه خواه واو از کسر ما قبل یاء شد. خط: وَاا عبارت است از تصویر لفظ بحر و فحش، و تعرض برائے آنست که خط دلیل لفظ میباشد، و مراد از خط عربی ست، لیکن برائے غیر اهل عروض؛ چه مدار کتابت ایشان بر تلفظ است، و اینجا گاهے حرف ملفوظ نویسند، و گاهے غیر ملفوظ بر نگارند. (شرح الأصول، رکاز الأصول) یاسین: ای بصورت اسمائے حروف نه مسکونی. یا سین: ای کتابتش بصورت اسم حروف هجا بود نزد بعضی. یس: ای کتابتش نزد بعضی بصورت مسائے حروف ست. در وقت ابتداء: لهندار آیته و مررت به بدون واو و یاء نویسند؛ زیرا که هر دو در وقف حذف میشود، و همچنین تنوین نمی نگارند برائے حذف آاں در حال وقف؛ ولهندامثل: من ابنک؟ و فاضرب بالف نوشتند؛ چرا که در ابتداء همزه می خوانند اگر چه در درج از تلفظ افتاده. (شرح الأصول، رضی)
ره زیداً: امر ست از رأی یری که بجهت بقائے آاں بر یک حرف هائے سکتة لاحق کردند.

محییء مه جئت: "ما" استفهامیه است که مضاف الیه واقع شده، و الفش افتاد و هائے سکتة لاحق شد.
بهاء نویسند: ای در حالت وصل چنانکه هنگام وقف می نگارند، و بهاء نوشتن مائے استفهامیه و قتی ست که مضاف الیه واقع شود، و اگر مجرور بحر و جرد بهاء نباید نوشت؛ زیرا که در وقف هم ترک آاں جائز ست؛ از آنکه جار مجرور بمنزله کلمه واحد هستند چون: عم و مم و علام لام. (منه) مانند بزید: حاصلش آنکه: اصل در خط هر کلمه آنست که جدا نوشته شود، لیکن چون کلمه یک =

و کتابت اضرین بواو والف، و اضرین بیاء، و هل تضربین بواو ونون، و هل تضربین بیاء ونون
 بصورت اضر بواو بصورت اضر بیاء بشکل تضربون مثل تضربین
 باید نوشتند؛ تا مؤکد بر صورت غیر مؤکد نشود، لیکن خط همزه اول کلمه بالف ست مگر در لئلا
 ولئن ویومئذ وحنیئذ وهؤلاء، و متوسط ساکن بوفق حرکت ما قبل، و متحرک بوفق حرکتش اگر
 ای خط همزه متوسط همزه ای حرکت خود
 مابعد سکون است،.....

= حرفی باشد بمابعد یا بما قبل می پیوندد، مثل: بزیّد و غلامی، و همچنین کلمه که کتابت آن بر یک حرف مانده باشد اگر چه در تلفظ دو حرف ظاهر گردد نحو: هذا و کلمه دو حرفی لا جرم جدا نوشته شود، مگر اینکه ضمیر متصل بانون تاکید یا علامت تشبیه و جمع و نسبت باشد، و وجه درینم شدت اتصال است، یک حرف علی حده بتلفظ نیاید، و ضمیر و غیره مثل جزوست. (شرح الأصول)
 اضرین: جمع مذکر امر بانون خفیفه. اضرین: امر واحد مخاطب بانون خفیفه. هل تضربین: جمع مضارع بنون خفیفه.

هل تضربین: واحد مخاطب مضارع بنون خفیفه. باید نوشتند: زیرا که نون تاکید خفیفه را که بعد ضمه یا کسره بود حذف کنند، و آن را که بجهت نون محذوف شده بود باز آرند. تا مؤکد: پس شناختن مؤکد از غیر مؤکد داننده قواعد خط را هم دشوار بل ممتنع خواهد شد، و میدانی که ایں التباس در وقف هم موجود است. (شرح الأصول)

لیکن خط: [از اینجا تا آخر کتاب از قاعده صدر مستثنی است.] مخالف اصل مذکور است؛ زیرا که آنرا در خط صورتی معین نیست اگر چه خلیل شکل سر عین معین کرده، پس در اول کلمه بالف نوشته شود، برابرست که ابتدای کلام بود یا نه، و صلی باشد یا قطعی، زائد یا اصلی، مبدل یا غیر مبدل، مفتوح یا مضموم یا مکسور؛ زیرا که همزه مثل حرف علت تخفیف میباید، و چون در اول کلمه تخفیف لفظی ممکن نبود در خط تخفیف نمودند نحو: الحمد و بالحمد و انفراد و اعلم و اهل و أحد و أجوه و إشاح. (رکاز الأصول)
 مگر در لئلا الخ: ای جائیکه لام ابتدا بر "إن" شرطیکه آید، و جائیکه لفظ یوم و حین بکلمه "إذ" مضاف شود، و جائیکه هائے تشبیه برأولاء ممدود داخل شود، در همه صورت بوفق حرکت خود نوشته شود برائے تخفیف و کثرت استعمال.

بوفق حرکت: تا کتابت موافق تخفیف گردد؛ چه تخفیف همزه نیز بریں گونه است، پس همزه بعد ضمه بواو و بعد کسره بیاء و بعد فتحه بالف نوشته شود چون: بوس و ذیب و راس. (رکاز الأصول)

بوفق حرکتش: و حذف نکنند؛ زیرا که حرکتش قویست متبدل نگردد، پس کتابت آن تابع حرکتش اولی باشد، بخلاف حرکت همزه اخیر که ضعیف و در معرض زوال است، و بعضی همزه متوسط را که تخفیفش بخذف و ادغام ست از خط می افکنند نحو: مسلة و خطیة، و بعضی صرف مفتوحه را چون: یسل، بخلاف مضمومه و مکسوره. بعد سکون: چون: یسأل و لؤلؤم و یئس.

و بیشتر مفتوحه را بعد الف ننویسند، و اگر بعد حرکت ست پس در مؤجل بواو دور فته بیاء دور غیر
آں بر طبق بین بین، و همزه اخیر اگر بعد متحرک ست ساکن بود یا متحرک بوفق حرکت ما قبلش
بنویسند، و اگر بعد ساکن ست بیگند چوں: حَبَّءٌ و حَبَّءٌ وَ حَبَّئاً، و بعد اتصال ضمیر تائے تانیث
و نون تاکید و مانند آں حکم متوسطه یابد، چوں: جزؤك و رداءوك، نه در مانند مقروءه و بریه،
و همزه که بعد آں مدیه بر صورت خشن بود بیفتد،^{ای خط همزه}
.....

بعد الف ننویسند: برائے کراهت مثلیں چوں: سال بر وزن فاعل، و بعضے همه همزات متوسط بعد سکون اندازند.
در مؤجل: ای جائیکه بعد ضمه باشد. در فته: ای جائیکه بعد کسره بود. در غیر آں: برابر ست که مفتوحه بعد فتح بود چوں:
سال، یا مضمومه بعد ضمه نحو: لوم، یا مکوره بعد آں مثل: سثم، یا مکوره بعد کسره یا مضمومه بعد ضمه نحو: من مقرئه
ورؤس. بر طبق: چنانکه تخفیف آنهم بدینگونه می شود.
بوفق حرکت: نحو: لم یقرأ و لم یقرئ و لم یروؤ. بیگندند: از بجا ست که اسم ممدود و منون منصوب را بدو الف ننویسند نه به
نحو: سمعت نداء، الف اول نداء اصل لفظست و دوم بدل تنوین و همزه از میان افتاد، و حذف این همزه از روئے موافقت تخفیف
و بودنش در محل تغیر ست؛ و لهذا بحرف حرکت خود نوشته شد؛ چه در وقف نمی ماند، و گویند: اگر ما قبل ساکن مفتوح است نحو:
حَبَّءٌ همزه در هر سه حال بیفتد، و اگر مکور ست بیاء، و اگر مضموم ست بواو نوشته شود نحو: رؤف و قرؤوا، و نزد بعضے اگر مفتوح
ست حذف شود و اگر مضموم یا مکور بود موافق حرکت خود نوشته آید، و میان این فرقه در منصوب منون اختلافست که بیک الف
نوشته شود یا بدو. (شرح الأصول) خبثاً: در نصب و الفش صورت همزه نیست بل تنوین منصوب است که در وقف الف می
شود، چنانکه در رأیت زیدا. (جار بر دی)

مانند آں: که بیش وقف بر هماں متصل شوند. بر همزه چوں علامت تشنیه و جمع و نسبت.
حکم متوسطه: ای موافق حرکت خود نوشته شود؛ زیرا که حرکتش قوی و از زوال ایمن میشود. جزؤك: بر رفع همزه رأیت جزأك
بنصب و بجزئك بجر. رداءوك: بضم همزه بواو و بر داءك بکسر بیاء و رأیت رداءك، بعضے بیک الف ننویسند اعنی همزه مفتوحه بعد
الف انگند چوں: سال، و بعضے بدو الف بصورت رداءك. مانند مقروءه: ای جائیکه همزه بعد واو و یاء زائد بود، و تخفیفش بقلب
و ادغام و تائے تانیث و آنچه در حکم اوست بدو پیوندد، پس همزه حکم متوسطه نیابد و از خط بیفتد چنانکه در وقت تخفیف. (رکاز
الأصول) بیفتد: برائے کراهت اجتماع مثلیں، لیکن شرطست که از التباس ایمن باشد.

پس در مستهزون و مستهزین و علمت خطا همزه را ننویسند، بل یک واو و یا الف، بخلاف نحو: ردائی و جبائی که مده بر صورت همزه نیست، و در قرآ او یقرآن همزه را بیفکنند؛ تا التباس بمفرد و جمع مونث نشود. الفی که رابع یا زیاده در اسم یا در فعل باشد یاء بود، نه بعد یاء در اول و در دوم و در آخر کلمه. صدیا، و بعد یاء هم در مانند یحیی و ربی^{در آخر کلمه} علما، و الف ثالث اگر از یاء ست بیاء نویسند، و اگر نه بالف، و در کلا بهر دو نگارند، و از حروف جز بلی و ای و حتی بیاء نوشته اند،

مستهزون: أصله: مستهزون بدو واو که اول همزه مسله است. مستهزین: أصله: مستهزین بدو یاء اولش همزه مسله. خطا: أصله: خطا، همزه و الف تنوین. و یاء: ای یک یا در مستهزین که آں یاء جمع است، و گاهی هر دو یاء در اینجا باقی دارند، و مستهزین نویسند؛ زیرا که استقلال دو یاء مثل دو واو در الف نیست. (شرح الأصول) و الف: در خطا که الف تنوین ست و همزه افتاد. ردائی: ای مهور مضاف بیاء متکلم با آنکه یاء نسبت بدو پیوند، پس در هر دو همزه نویسند.

که مده: زیرا که صورت همزه در اینجا از ست و صورت یاء مده مدور، و نیز یاء متکلم در حقیقت مفتوح است؛ چه همان اصلت در کلماتیکه بر یک حرف بود مثل همزه استفهام و یاء نسبت مشدداست، و درین هر دو مد راه نیابد، پس گویا در حقیقت مده نیست، و همچنین مستهزین شنی بدو یا نویسند؛ زیرا که مده نیست. (ص، جابر دی و غیر آں)

بیفکنند: اگر چه بعد همزه مده بر صورت خطا است. یاء بود: ای بیاء نوشته شود. برائے آنکه در اماله و تشنیه مثلاً یاء می شود، برابر ست که بدل از واو باشد نحو: أعطی و ارتضی و استصفی و معطی و مرتضی و مستصفی، خواه بدل از یاء چون: أعی و استسقی و مرمی و مستثنی، یا نه از واو بودند از یاء، مثل: حبلی و قهقری، و اگر تائیت یا ضمیر بدو پیوند چون: أرطاة و مستثناة و أعطاه و أغناه بالف نویسند، و إحدیها مثلاً شاذست، خلافاً للبعض. (شرح الأصول)

نه بعد یاء: ای الفیکه بعد یاء ست بیاء نوشته شود؛ برائے کراهت اجتماع مثلیین. علما: تا میان علم و غیر علم فرق شود، و عکس نکردند؛ زیرا که غیر علم مقدم ست، پس هر گاه در آن بالف نوشتند در علم بیاء فرق کردند. (شرح الأصول)

بیاء نویسند: برائے تنبیه بر اصل چون: رمی، و اگر تائیت یا ضمیر بدو پیوند و الف نوشته شود. و اگر نه: ای بدل زیاء نبود بالف نوشته شود؛ چه اصل در کتابت آنکه بر صورت غیر نویسند چون: دعا و عصا. بهر دو نگارند: ای بالف و یاء؛ زیرا که الفش یا از واو ست بدل آں بقاء در کلنا خواه از یاء بدل لیل اماله آں. جز بلی: نوشتن الف بلی بیاء برائے اماله است، و ای و علی بنا بر آنکه الفش در إلیه و علیه یاء شود و حتی بر ای محمولست. (شرح الأصول) بیاء نوشته اند: زیرا که الف مجهول الاصل ست، و همچنین اسمائے لازم البناء، مثل: ما و أما و إذا، و همچنین حرف بجا و متی و آنی بیاء نوشته شود برائے اماله.

دو حرف مکرر را کہ از یک کلمہ اند یا دوم تائے ضمیر است و جنس اول بعد ادغام یکے نویسند
چوں: ^{یعنی اول تاء است} فَرَّ وبتُّ، نہ وعدت واللحم، أما الذي والتي والذين ومما وعما وأما وإلا بخلاف
^{اصلہ فر مثل ضرب} قیاس ست، والـف اللہ ورحمن ننویسند، چنانکہ ہمزہ اسم در بسم اللہ الرحمن الرحیم، و ہمزہ
ابن کہ نعت ودر میان دو علم ست۔

یکے نویسند: زیرا کہ آنچہ در لفظ ثقیل بود در خط ہم ثقیل دانستند۔ بت: بروزن بعث، اینجا حرف دوم تائے ضمیر ست واول ہم
تاء ست، پس یکے نوشتند، وگاہے بدو تاء نویسند: زیرا کہ مدغم و مدغم فیہ در حقیقت دو کلمہ است، و اگر دوم ضمیر مفعولست و جنس
اول یک حرف ننویسند چوں: بدر ککم؛ زیرا کہ ضمیر مفعول چوں فاعل مثل جزو نیست۔

نہ وعدت واللحم: این جملہ دو مثال ست، پس در وعدت اگر چہ حرف دوم ضمیر ست و دال تاء بدل شدہ مدغم میگردد،
لیکن تاء و دال یک جنس نیست، و در اللحم اگر چہ ہر دو لام یک جنس ست، لیکن در یک کلمہ نیست؛ چہ لام تعریف کلمہ دیگر ست،
پس ہر دو یک حرف مینویسند، و ہم در صورت نوشتن اللحم بیک لام معروف بمکر کہ ہمزہ استفہام بر آں آمدہ باشد مشابہ
میگردد۔ أما: بالفتح یا بالكسر دراں "ما" یا "أن" مصدریہ یا شرطیہ و "ما" زائدہ وإلا بفتح وکسر دراں لا۔

بخلاف قیاس: و قیاس در الذي و غیرہ دو لام ست، لیکن چوں بجهت لزوم لام تعریف خوف التباس در ان نیست از کثرت
استعمال حذف کردند، واللذين تشبیه بلام نوشتند؛ تا از جمع ممتاز شود، واللذان واللذان واللذين را بران حمل کردند، و ہمچنین اللاء
بلام ننویسند؛ تا بـ "إلا" مشتبہ نشود، واللآؤن واللائی واللائی واللوائی واللوائی واللواء بران محمول شد، و قیاس در "ما" و غیرہ نوشتن نون
بود، لیکن نہ نگاشتن بوجہیکہ در آخر باب مے آید۔

الف اللہ: در تسبیہ واقع شود یا نہ۔ ننویسند: برائے کثرت استعمال و طلب تخفیف۔ در بسم اللہ: برائے کثرت استعمال؛ چہ در
اوائل امور گفتہ و نوشته میشود، و در باسم اللہ فقط و باسم ربك حذف نکنند؛ برائے قلت استعمال، و در ﴿بِسْمِ اللّٰهِ مَجْرَاهَا﴾
(ہود: ۴۱) حذف شد؛ زیرا کہ کشتی نشینان ہم آزمای خوانند، و این بر تلاوت زیادہ است و کثرت ثابت، بخلاف ﴿اقْرَأْ بِاسْمِ
رَبِّكَ﴾ (علق: ۱) بآنکہ استعمال اسم بارب بہ نسبت اللہ کمتر ست۔

کہ نعت: و اگر نعت نبود نحو: زید ابن عمرو ہمزہ نوشتہ شود، و ہمچنین اگر موصوف بضرورت منون آید۔ (منہ)
و در میان: و اگر در میان دو علم نبود حذف نکرود نحو: زید ابن خالک، و تنوین موصوف در لفظ ہم ثابت ماند، و ہر گاہ این باب
مضاف شود جوہری گفتہ: کہ ابو علی ہمزہ ثابت دارد۔ (شرح الأصول)
دو علم: اسم باشند یا لقب یا کنیت یا مختلف۔

ال که بعد لام جریا تاکید بود در مانند لبن تمامش بیفتد، در مثل دهن همزه اش فقط چوں: للبن
 ای الف لام تعریف ای الف لام هر دو
 وللدهن. و بیگنند همزه وصل را بعد الف استفهام، مگر همزه ال که اثباتش رواست نحو:
 که مضموم یا محذوف باشد
 الرجل، والف ها در هذا وهذه وهذان وهذين وهؤلاء، نه در هاتا وتي وها ذاك وها
 ذاك، والف ذلك وأولئك وثلاث وثلاثين ولكن ولكن، واكثري إبراهيم وإسماعيل
 محذوف حرف عطف
 وإسحق را بے الف وداود را بیک واو، ولبعض سليمان وعثمان ومعوية را بے الف نویسد،
 ومی افزاید الف بعد واو جمع که در فعل ست و ضمیر مفعول بدون پیوسته:

و بعضی نمی افزاید

لبن: شیر ای لفظیکه اولش لام ست. تمامش بیفتد: برائے کراهت اجتماع سه لام.
 دهن: روغن ای لفظیکه اولش لام نه بود. فقط: تا بر صورت نفی نگرود چوں: لا لدهن. و بیگنند: برائے کراهت مثلین
 و دلالت وجوب حذف ثانی از لفظ. (رضی) الف استفهام: نحو: ابنک در ابنک واصطفی در اصطفی.
 همزه ال: ای همزه مفتوح از اں باشد یا یمن الله. رواست: تا استفهام بخبر ملتبس نه شود.
 هؤلاء: الف اینها از خط انگنند: زیرا که استعمال هائے تنبیه با اسم اشاره بسیار است. (شرح الأصول)
 نه در ها تا: زیرا که اینها کثیر الاستعمال نیست، و در اخیر برائے آنکه کاف مثل جز شده است، پس مکروه دانستند که هاء را نیز
 متصل کنند: تا امتزاج سه کلمه نشود؛ لهذا الف برائے تخفیف انداختند، کذا فی "شرح الأصول" و "الشافیه" و رضی گفته:
 کاف منفصل نوشته میشود اگر چه کالجزء باشد درین صورت از حذف الف امتزاج سه کلمه در خط لازم نمی آید، و وجه وجیهه نوشتن
 این الف قلت استعمال اسم اشاره ایست که اولش هائے تنبیه و آخرش کاف خطاب بود. الف ذلك: ای بیگنند برائے کثرت
 استعمال ای الف "ذا" و میکه بالام و کاف، و "أولاء" هرگاه بکاف مرکب شود هائے تنبیه بر هر دو نیامد.
 لکن: مشد مشبه بالفعل. بے الف نویسد: ای داود را بیک واو و ابراهیم تا معاویه بے الف نویسد: برائے کثرت استعمال،
 و در داود برائے کراهت دو واو هم، و بسببیکه الفاظ مذکوره اعلام هستند التباس هم نخواهد شد، و حکایت کرده اند که قدماء از قراء کوفه
 هر الف را که متوسط و بماقبل متصل باشد از کتابت می انداختند چوں: کفرین و نصرین و سلطین. (شرح الأصول، ج، ظ)
 در فعل ست: احتراز است از واو جمع در اسم نحو: مسلموا المدینه، و بعضی در اسم هم نویسد.
 ضمیر مفعول: [احتراز است از مثل: ضربوه وضربوک.] و همچنین نون جمع چوں: یضربون، چه واو درین وقت متوسط میشود،
 و در ضربوا هم تاکید الف باید نوشت: زیرا که واو در آخر است و کلمه تاکید منفصل.

تا بواو عطف مشتبہ نکرده، چون: قدروا لم يقصدوا، ودر مائتان از جهت مائۀ، ودر ان تا جدا
 شود از منه، وواو بعد عمرو در حالت رفع وجر؛ تا تمیز یابد از عمر، ودر اولاء برائے موافقت
 اولئک، ودر ان از جهت مخالفت إلیک، ودر اولو بواسطہ متابعت اولی، ودر ان از جهت مفارقت
 إلی، و حرف وشبہ آنرا جزمی با کلمہ "ما" کہ حرف ست متصل نویسند،
 برائے عدم استقلال آن

تا بواو الخ: بخلاف واو واحد کہ بعد آن الف نویسند، رضی گفته: زیرا کہ واو ش لام کلمہ است واز کلمہ منفصل نیست پیوستہ نوشته
 شود چون: یدعو، یا جدا مثل: یغزو، پس بواو عطف ملتبس نشود وواو جمع منفصل ست. گویم: این تفرقہ بجاست، لیکن در خط
 و تصویر نفی نہ بخشد، پس اولی آنکہ گفته شود: در واحد نوشتند؛ تا از جمع ممتاز شود، و عکس نکردند؛ برائے تقدّم واحد.
 اگر گوئی: التباس وواو جمع بواو عطف در صورتی کہ منفصل نوشته شود، چون: قدر و مسلم ست، اما در صورت اتصال مثل: اضربوا
 التباس نیست؛ چه وواو عطف متصل نشود. جوابش آنکہ ہر گاہ بعضی جاہا التباس بود طرداً للباب ہمہ جا نوشتند، کذا فی "الرضی".
 لم يقصدوا: آوردن ایں مثال برائے تشبیہ بر اختلاف؛ چه بعضی بعد وواو جمع در مضارع الف نویسند.

در مائتان: [ای افزایند الف در مائتان تشبیہ.] و جمع را چون: میات و میون بر مفرد حمل نکردند؛ زیرا کہ صیغہ مفرد بر جمع باقی
 نیست و تائش افتادہ، بخلاف تشبیہ. (رضی، شرح الأصول)

و در ان: ای در مائۀ می افزایند. تا جدا شود: وہم برائے کثرت استعمال؛ ولہذا در قافیہ تفرقہ نکردند کہ قلیل الاستعمال
 است. (شرح الأصول) وواو بعد عمرو: مے افزایند نہ الف وباء؛ تا بمصوب و مضاف بیائے متکلم ملتبس نشود.
 در حالت: چه در حالت نصب تمیز بالف حاصل ست کہ بعد عمرو آید، نہ بعد عمر، و اگر عمرو مصغریا مضاف بمضمر یا در
 قافیہ بود نویسند؛ چه در تصغیر مرد و لفظیکہ باشد، و ضمیر مجرور کالجزء ست فصل در ان بواو جائز نبود، ودر قافیہ کہ عمرو گنجد
 عمر نہ گنجد. (جار بردی، شرح الأصول)

تا تمیز: و عکس نکردند؛ زیرا کہ عمرو منصرف و خفیف ست، پس زیادت بحالش اولی بود. (جار بردی، شرح الأصول)
 عمر: [بضم عین و فتح میم.] علم برائے کثرت استعمال نہ عمر بمعنی زندگی. أولو: وأولو اسم اولی بتصرف است از إلی حرف
 جر. بواسطہ متابعت: همان واو ست در حالت نصب وجر. وشبہ آنرا: ای اسمائے شرط و استثناء. (رضی)

جز مئی: تا بغیر یاء کہ موجب التباس ست لازم نیاید. ما کہ: بشرطیکہ غیر مصدری بود؛ چه مصدری جز و ما بعد میشود، پس
 اقتضائے اتصال ب ما بعد کند نہ بما قبل، واما اسمیہ منفصل ست ہیچ اتصال نخواہد نحو: إن ما عندي حسن.

چوں: اینما و اینما و کَلَمَا، چنانچہ اُن ناصبہ و اِن شرطیہ با "لا"، و یوم و حین با "اذ" بر تقدیر بنا.

چنانچہ اِلْح: "اُن" ناصبہ بالا متصل نویسند؛ زیرا کہ ما بعدش منفردست، و برائے آنکہ ناصب و جازم جزو فعل است، و همچنین "اِن" شرطیہ برائے کثرت استعمال نحو: اَحِبُّ اَنْ لَا تَفَارِقَنِي، وَ ﴿اِلَّا تَفْعَلُوهُ﴾ (الأنفال: ۷۳) و ایں احتراز است از "اُن" و "اِن" محققہ از مشدودہ، و ہنگام وصل نون را ننویسند؛ برائے تاکید اتصال خطی.
بر تقدیر بنا: زیرا کہ مثل کلمہ واحدست.

مكتبة البشائر

المطبوعة

ملونة كرتون مقوي		ملونة مجلدة	
السراجي	شرح عقود رسم المفتي	(٧ مجلدات)	الصحيح لمسلم
الفوز الكبير	متن العقيدة الطحاوية	(مجلدين)	الموطأ للإمام محمد
تلخيص المفتاح	المرفقة	(٣ مجلدات)	الموطأ للإمام مالك
دروس البلاغة	زاد الطالبين	(٨ مجلدات)	الهداية
الكافية	عوامل النحو	(٤ مجلدات)	مشكاة المصابيح
تعليم المتعلم	هداية النحو	(٣ مجلدات)	تفسير الجلالين
مبادئ الأصول	إيساغوجي	(مجلدين)	مختصر المعاني
مبادئ الفلسفة	شرح مائة عامل	(مجلدين)	نور الأنوار
هداية الحكمت	المعلقات السبع	(٣ مجلدات)	كنز الدقائق
	شرح نخبة الفكر	تفسير البيضاوي	التبيان في علوم القرآن
	هداية النحو (مع الخلاصة والتمارين)	الحسامي	المسند للإمام الأعظم
	متن الكافي مع مختصر الشافي	شرح العقائد	الهدية السعيدية
	رياض الصالحين (غير ملونة مجلدة)	أصول الشاشي	القطبي
		نقحة العرب	تيسير مصطلح الحديث
		مختصر القدوري	شرح التهذيب
		نور الإيضاح	تعريب علم الصيغة
		ديوان الحماسة	البلاغة الواضحة
		المقامات الحريرية	ديوان المتنبي
		آثار السنن	النحو الواضح (ابتدائية، ثانوية)

ستطبع قريباً بعون الله تعالى

ملونة مجلدة / كرتون مقوي

الجامع للترمذي	الصحيح للبخاري
	شرح الجامي

Book in English

Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)
 Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
 Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
 Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)
 Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

Riyad Us Saliheen (Spanish)(H. Binding)
 Fazail-e-Aamal (German)(H. Binding)
 Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)
 To be published Shortly Insha Allah
 Al-Hizb-ul-Azam(French) (Coloured)

مکتبہ الرشیدی

طبع شدہ

رنگین مجلد	فارسی زبان کا آسان قاعدہ	تیسیر المنطق
تفسیر عثمانی (۲ جلد)	علم الصرف (اولین، آخرین)	تاریخ اسلام
خطبات الاحکام لجمعات العام	تسہیل المبتدی	بہشتی گوہر
حصن حصین	جوامع الکلم مع چہل ادعیہ مسنونہ	فوائد مکہ
الحزب الاعظم (مینی کی ترتیب پر مکتل)	عربی کا معلم (اول، دوم، سوم، چہارم)	علم النحو
الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر مکتل)	عربی صفوۃ المصادر	جمال القرآن
لسان القرآن (اول، دوم، سوم)	صرف میر	نحو میر
معلم الحجاج	تیسیر الابواب	تعلیم العقائد
فضائل حج	نام حق	سیر الصحابیات
خصائل نبوی شرح شائل ترمذی	فصول اکبری	کریم
تعلیم الاسلام (مکتل)	میزان و منشعب	پندنامہ
بہشتی زیور (تین حصے)	نماز مدلل	پنج سورۃ
بہشتی زیور (مکتل)	نورانی قاعدہ (چھوٹا/ بڑا)	سورۃ لیس
	عم پارہ درسی	آسان نماز
	عم پارہ	منزل
	تیسیر المبتدی	

رنگین کارڈ کور	کارڈ کور / مجلد	حیات المسلمین
آداب المعاشرت	اکرام مسلم	تعلیم الدین
زاد السعید	مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)	خیر الاصول فی حدیث الرسول
جزاء الاعمال		الحجامہ (پچھنا لگانا) (جدید ایڈیشن)
روضۃ الادب		الحزب الاعظم (مینی کی ترتیب پر) (جیبی)
آسان اصول فقہ		الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر) (جیبی)
معین الفلسفہ		عربی زبان کا آسان قاعدہ
معین الاصول		

زیر طبع

مکتل قرآن حافظی ۱۵ اسطری
بیان القرآن (مکتل)